

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО:
ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ
РЕЛІГІЇ

Підручник

Сєверодонецьк
2017

УДК 2 (075.8)

Р 36

Рекомендовано до друку Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
(протокол № 9 від 31.03.2017 р.)

Авторський колектив :

О.М. Єременко, д-р філос. наук, проф.; *Н.С. Звонок*, канд. філос. наук, доц.;
Я.В. Кічук, д-р пед. наук, проф.; *О.М. Литвинов*, д-р юрид. наук, доц.;
С.Ф. Рашидов, д-р пед. наук, проф.; *О.О. Смоліна*, д-р культурології, проф.;
О.Д. Форостюк, канд. юрид. наук, доц.

Рецензенти :

Аляєв Г.Є, д-р філос. наук, проф., зав. каф. філософії і соціально-політичних
дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія
Кондратюка
Журба М.А., д-р філос. наук, проф. каф. управління освітою Луганського
обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
Личковах В.А., д-р філос. наук, проф., проф. Національної академії керівних
кадрів культури і мистецтв

Р-36 Релігієзнавство: історія та теорія релігії : підручник / [О.М. Єременко, Н.С. Звонок, Я.В. Кічук та ін.] ; за заг. ред. О.М. Єременка, О.О. Смоліної. – Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2017. – 268 с.

ISBN 978-617-11-0116-6

У підручнику розглядаються основні етапи історії національних і світових релігій, а також основні особливості їх культу та віровчення. Подається короткий нарис історії та сучасного релігійного життя в Україні. Релігія розглядається в тісному зв'язку з розвитком правових норм та інститутів.

Посібник призначений для студентів, аспірантів, усіх, хто цікавиться релігієзнавством.

УДК 2 (075.8)

© Єременко О.М., Звонок Н.С., Кічук Я.В.,
Литвинов О.М., Рашидов С.Ф., Смоліна О.О.,
Форостюк О.Д., 2017

© Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, 2017

ISBN 978-617-11-0116-6

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Релігія як суспільне явище. Ранні форми релігії.....	6
Розділ 2. Національні релігії.....	17
Розділ 3. Світові релігії.....	31
3.1. Буддизм.....	31
3.2. Християнство.....	37
3.2.1. Виникнення й початок розвитку християнства.....	37
3.2.2. Православ'я.....	41
3.2.3. Католицизм.....	57
3.2.4. Протестантизм.....	60
3.3. Іслам.....	65
Розділ 4. Біблія як культурно-історичний феномен.....	76
Розділ 5. Історичні аспекти й сучасні проблеми релігійного життя в Україні.....	88
5.1. Основні етапи історії релігії в Україні.....	88
5.1.1. Дохристиянський період історії релігії в Україні.....	88
5.1.2. Релігійне життя Київської Русі.....	93
5.1.3. Релігійне життя України XIV–XVII століть.....	100
5.1.4. Релігійне життя України XVIII–XIX століть.....	107
5.2. Релігійне життя в Україні (XX ст. – початок XXI ст.).....	115
Розділ 6. Новітні релігійні рухи.....	138
Розділ 7. Релігія і культура.....	152
7.1. Релігійні прояви у культурному вимірі.....	152
7.2. Чернецтво в культурі і культура православного чернецтва.....	164
Розділ 8. Загальні положення про свободу совісті та релігійні організації.....	171
Релігійно-культурний контекст формування правових ідей: історичний нарис (замість післямови).....	188
Додатки.....	204
Додаток 1. Загальні положення про свободу совісті та релігійні організації (основні документи).....	204
Додаток 2. Міжнародні правові акти про свободу совісті.....	239
Додаток 3. Тестові завдання.....	246
Додаток 4. Словник основних релігієзнавчих понять.....	254

ВСТУП

Релігієзнавству належить особливе місце в системі соціально-гуманітарних дисциплін, і специфіку релігієзнавства багато в чому визначає особливе місце самої релігії в соціумі.

Повалення соціалістичного ладу, відмова від марксистської монополії на істину, ерозія атеїстичного світогляду – усі ці фактори змусили нас обличити ілюзії про відмирання релігії в майбутньому комуністичному суспільстві.

Сьогодні як ніколи очевидною є величезна роль релігії в моральному вихованні особистості, у формуванні духовних основ народної самосвідомості, в орієнтації суспільної свідомості на справжні високі цінності, а не на сурогати.

Безперечною є також конститууюча роль релігії в соціумі. На противагу економічному матеріалізму К. Маркса такі класики соціально-філософської думки ХХ ст., як М. Вебер і А. Дж. Тойнбі, підкреслюють надзвичайну важливість релігії як фактора суспільного розвитку.

Можна сказати, що якщо для Маркса дане суспільство, зрештою, є таким, оскільки такий його економічний базис, то для Тойнбі дана цивілізація, урешті-решт, така, тому що такою є її релігія.

Комуністичній ідеології був притаманний значний критицизм у ставленні до релігії. Вважалося, що у гіпотетичному комуністичному суспільстві релігія з необхідністю відіме. Крах комуністичного режиму в СРСР привів до зміни ідеологічного вектору на 180 градусів. З дев'яностих років минулого століття не тільки в публіцистичному, але інколи і в науковому дискурсі проявляється доволі потужна тенденція апологетики релігії. Ця тенденція проглядається до сьогодення. У відродженні релігійних цінностей інколи вбачають майже не панацею від усіх соціально-етичних «хвороб» сучасності.

Думається, що істина, як часто трапляється, знаходиться посередині. Дослідник може дотримуватися будь-якої ідеології, але в якості дослідника він не повинен втрачати дух критичного раціоналізму. Малоймовірно, майже неймовірно, що релігія колись зникне з

людської свідомості. Але це не означає, що релігія має суцього позитивне значення. Не тільки середньовічна історія, але і драматичні події сучасної історії доводять, що релігія несе в собі значний конфліктогенний потенціал. Для підтвердження цієї тези ми можемо посперитися не тільки на деякі прояви ісламського фундаменталізму (талібан, ІДІЛ, ісламський тероризм). Не викликає сумніву, що події, які розгорнулись на Донбасі, мають, крім всього іншого, суттєву релігійну складову.

Релігія як суспільний феномен потребує не апологетики і не гіперкритицизму, а тверезого наукового аналізу.

До складу авторського колективу ввійшли: доктор філософських наук, професор О.М. Єременко (вступ, розділи 1-2, підрозділи 3.1 та 3.2.1, підрозділи 3.2.3. та 3.2.4 – в співавторстві з доктором педагогічних наук професором Я.В. Кічуком); кандидат філософських наук, доцент Н.С. Звонюк, (розділ 4, підрозділ 7.1, тестові завдання, словник релігійних термінів); доктор педагогічних наук професор Кічук Я. В. - підрозділи 3.2.3 та 3.2.4 (в співавторстві с доктором філософських наук професором Єременком О. М.); доктор юридичних наук, доцент О.М. Литвинов (замість післямови); доктор педагогічних наук, професор С.Ф. Рашидов (підрозділ 3.3); доктор культурології, професор О.О. Смоліна (пункт «Чернецтво в православ'ї» у підрозділі 3.2.2, підрозділи 5.1, 7.2), кандидат юридичних наук, доцент О.Д. Форостюк (підрозділ 3.2.2 (крім пункту «Чернецтво в православ'ї») підрозділ 5.2, розділи 6, 8).

Авторський колектив дякує за допомогу у виданні цього підручника випускникам Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О.Дідоренка та Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

Розділ 1. РЕЛІГІЯ ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. РАННІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

Походження слова «релігія» пов'язують як з латинським дієсловом *relegere* («ставитися з повагою»), так і з латинським дієсловом *religare* («пов'язую», «з'єдную»). В останньому випадку мається на увазі зв'язок небесного і земного, божественного і людського, священного та мирського. Сама собою релігія важко піддається визначенню (багато мов навіть не мають слова «релігія»). Як попереднє визначення запропонуємо таке: *релігія є комплексом вірувань і практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються чи намагаються спілкуватися з реальністю, що лежить за межами досвіду.* Зазвичай ці вірування та дії концентруються навколо одного або кількох надприродних істот: Бога чи богів.

Віра в надприродне, непояснимо, сакральне – головна ознака релігії. Предметом релігійної віри є щось таке, що існує «по той бік» звичайного світу, виходить за межі існуючої реальності. Віра не підлягає, на думку віруючої людини, емпіричній перевірці, не включається в загальну систему раціонального пізнання й практики. Найчастіше вирізняють такі соціальні *функції релігії*: 1) компенсаторну; 2) комунікативну; 3) світоглядну; 4) регулятивну; 5) культурну; 6) охоронну.

Компенсаторна функція проявляється у здатності релігійної віри давати віруючим розраду, потреба в якій неминуче виникає в душі людини внаслідок її взаємодії з недосконалим, а найчастіше і пригнічуючим світом. Саме цю функцію мав на увазі К. Маркс, коли назвав релігію «душею бездушного світу». *Комунікативна* функція, по-перше, дає віруючому відчуття спілкування з Богом, богами та іншими сакральними сутностями. По-друге, вона є здатністю інтенсифікувати спілкування всередині релігійної спільноти та, як правило, забезпечити, так би мовити, високий якісний рівень спілкування адептів. *Світоглядна* функція являє собою вражаючу здатність релігії давати фундаментальні, непорушні засади світогляду. Якщо філософія є понятійно-категоріальне ядро світогляду, то релігія – його емоційно-образне ядро. Світоглядна перевага релігії над філософією

полягає, по-перше, в тому, що релігійні смисли, на противагу від філософських, зрозумілі усім; по-друге, емоційно-образний вплив на людську психіку набагато сильніший від раціонально-логічного. *Регулятивна* функція виявляється в тому, що релігія є дуже ефективним (можливо, найбільш ефективним) способом регуляції соціальних відносин, особливо у моральній сфері та сфері соціального управління. Це та сама функція, яку характеризує відомий вислів Вольтера: «Якби Бога не було, його слід було б вигадати». Смысл *культурної* функції очевидний: релігія є, можливо, найсильнішим стимулом культурного розвитку і найбагатшим генератором смислів та образів. Можна сміливо сказати, що без релігії взагалі не відбулася би культура як така. *Охоронна* функція в деякому сенсі є формою регулятивної. Якщо виникнення нової релігії за своєю суттю є великою духовною революцією, то будь-яка стала релігія за своєю суттю консервативна. Вона завжди освячує і тим самим охороняє традиційний соціальний лад, мораль, цінності даного суспільства як історично сформованої і вкоріненої у історичному бутті системи.

Якими би важливими і позитивними для самозбереження суспільства не були функції релігії, не можна не сказати і про її *дисфункції*. Не заглиблюючись у цю тему, вважаємо важливим підкреслити високий *конфліктогенний* потенціал релігії. Так, релігія об'єднує і примиряє. Але вона також роз'єднує і сприяє нетерпимості. Пор. євангельське: «Не мир прийшов я принести на землю, а меч. Я прийшов порізати чоловіка з його батьком, дочку з її матір'ю і невістку з її свекрухою» (Мт., 10, 34-35). Отже, релігія водночас і поєднує і роз'єднує. Вона поєднує adeptів і часто протиставляє їх усім іншим. Таким чином релігія час від часу активізує у свідомості вірних архаїчний механізм ідентичності і водночас ворожнечі: «ми – вони». Ми стали свідками вражаючої активізації цього конфліктогенного потенціалу релігії не тільки у сучасному світі в цілому, а і в Україні. З подивом, навіть з жахом ми помічаємо, що так звана «цивілізованість» виявляється тонкою плівкою на поверхні свідомості сучасної людини, плівкою, під якою kloпоче стародавнє полум'я нетерпимості у надрах колективного безсвідомого.

Релігієзнавство вивчає релігію. Зазвичай релігієзнавство поділяють на теоретичне й історичне. Теоретичне релігієзнавство вивчає філософські, соціологічні, психологічні аспекти релігії (структура

релігії, психологічні особливості віруючого і т. ін.). Оскільки теоретичне релігієзнавство стикається з теологією, то в коло його інтересів можуть входити й традиційні теологічні проблеми (сутність Бога, співвідношення Бога, світу й людини, проблеми теодицеї й т. ін.). Історичне релігієзнавство вивчає історію національних, світових релігій і релігійних вірувань.

Релігія є предметом вивчення з давніх часів. Її сутності та причинам виникнення присвячували свої роздуми античні філософи (Ксенофан, Демокрит, Антифонт, Евгемер, Лукрецій), мислителі Відродження і Просвітництва (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Юм, П. Гольбах, Вольтер).

Але власне наукове вивчення релігії починається на рубежі XVIII–XIX ст., у зв'язку зі становленням і розвитком ряду гуманітарних дисциплін: психології, археології, етнографії, антропології та ін. У другій половині XIX ст. спроби надати порівняльному вивченню релігії систематичності привели до формування релігієзнавства як наукової дисципліни. Перші кафедри історії релігії було утворено в 1876 році в Нідерландах у ході реформи теологічних факультетів.

Ключові позиції в релігієзнавстві XIX – першої половини XX ст. займали представники міфологічної школи (брати Я. і В. Гримм, М. Мюллер, О.М. Афанасьєв, О.О. Потебня та інші) і антропологічної школи (Е. Тайлор, Дж. Фрезер, Л. Леві-Брюль, Б. Малиновський та інші).

У марксизмі релігія розглядається як проекція нереалізованих прагнень людини, її сутнісних сил, наслідок соціального відчуження. Мабуть найкращим чином пояснити суть марксистської трактовки релігії можна аналізуючи Марксові «Тези про Фейєрбаха». Особливо важлива у цьому плані четверта теза. Маркс вважає, що виявлення «земних», соціальних коренів релігії самого по собі недостатньо для її подолання. «А саме, та обставина, що земна основа відокремлює себе від самої себе і переносить себе у хмари як деяке самостійне царство, може бути пояснено тільки саморазорваністю і самопротиріччям цієї земної основи. Отже, останню, по-перше, саму треба зрозуміти в своєму протиріччі, а потім практично революціонізувати шляхом усунення цього протиріччя»¹. Отже, існування ре-

¹ Маркс К. Тезиси о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 42. – М., 1974. – С. 262.

лігії обумовлене недосконалістю класового суспільства. Це суспільство є дисгармонійним, конфліктним, зрештою, несправедливим. Коли людство дійде до безкласового – комуністичного – суспільства, то релігія відіме. А станеться це тому, що гіпотетичний комунізм буде гармонійним і справедливим соціальним ладом, де людське відчуження подолається.

У фройдизмі релігія вважається наслідком сублімації нав'язливих бажань, свого роду «колективним неврозом» людства, у якому суворого і водночас люблячого батька замінив Бог. У роботі «Людина на ім'я Мойсей та монотеїстична релігія» З. Фройд висунув доволі екстравагантну гіпотезу: буцім у прадавні часи діти повстали проти свого отця – альфа-самця первісної спільноти і вбили його. Жах перед цим злочином і безутішне каяття породили образ бога, який приноситься в жертву. Цей невротичний комплекс, за Фройдом, і є справжнім прихованим підґрунтям релігійних почуттів.

Особливо слід виділити позицію К.Г. Юнга, який уважав, що основою релігійного досвіду є прорив базових універсальних образів колективного безсвідомого – архетипів зі сфери безсвідомого у свідома.

У ХХ ст. розвивається соціологічне дослідження релігії (Е. Дюркгейм і М. Вебер), а також феноменологічний підхід (Р. Отто і Г. ван дер Леу), ритуалістична школа (С.Г. Хук, Ж. Дюмезіль та інші). Найбільшими фігурами в релігієзнавстві другої половини ХХ ст. можна вважати М. Еліаде, який розглядав релігію як прорив сакрального у світ профанного існування, і К. Леві-Строса, який з успіхом застосував структурний метод дослідження до релігії як феномена людської цивілізації.

Значний інтерес у плані пояснення соціальних причин релігії становить теорія депривації Ч. Глока і Р. Старка. Депривація – це стан, який породжує в індивіда або групи відчуття обездоленості в порівнянні з іншими індивідами чи групами. Коли сутність депривації пізнається адекватно людьми, що її відчувають, виникає, як правило, секулярний рух протесту. Неадекватне ж сприймання причин депривації породжує релігійні рухи різноманітного типу.

Структура релігії надзвичайно складна. У різноманітних школах на перший план висувуються різні структуроутворюючі елементи релігії. В узагальненому вигляді структуру релігії можна подати такою схемою:

Структура релігії

Релігійна свідомість	Культ	Релігійні організації
1) релігійна ідеологія;	1) обряди;	1) общини;
2) релігійна психологія:	2) ритуали;	2) деномінації;
а) святе письмо;	3) таїнства;	3) об'єднання;
б) догматика	4) жертвоприношення;	4) конфесії
	5) богослужіння;	5) церква
	6) молитви;	
	7) свята;	
	8) реліквії;	
	9) культові споруди;	
	10) символіка	

Сучасні вчені вважають, що релігійні уявлення виникають в епоху верхнього палеоліту (40-50 тис. років тому). Феномен релігії вони пов'язують з завершенням процесу антропогенезу, з появою другої сигнальної системи (речової діяльності), із певним рівнем розвитку інтелекту у вигляді задатків теоретичного мислення. Можна сказати, що поява людини сучасного типу збігається за часом з появою релігії. Тому вважається, що релігія відокремлює людину від тварини і є невід'ємним елементом розвитку й становлення людської цивілізації. У процесі історичного розвитку соціуму відповідно видозмінюються релігійні уявлення. Це дозволяє умовно розподілити їх на три групи: 1) ранні форми релігії (тотемізм, анімізм, фетишизм); 2) національно-державні релігії; 3) світові релігії.

До *ранніх форм релігії* зазвичай відносять тотемізм, анімізм і фетишизм.

Тотемізм (від слова «от-отем», що мовою оджибве, індіанців Північної Америки, означає «його рід») – віра у тваринного чи рослинного першопредка. Різні групи всередині племені чи плем'я цілком уважаються пов'язаними містичним спорідненням за материнською або батьківською лінією зі своїм «тотемом». Цей зв'язок найчастіше виявляється в забороні вбивати «тотем» і вживати в їжу, у магичних обрядах впливу на нього і т. ін.

В умовах мисливського побуту виникає почуття близькості до тотемічної тварини – священної тварини клану, кров якої символізує єдність клану. Не виключено, що ритуальне умертвіння та поїдання

тотемічної тварини і є своєрідною «першожертвою», тобто прототипом будь-якого жертвоприношення. У цьому обряді можна побачити також найдавніші зародки ідей про містичну єдність віруючих із богом, які мають у тотемізмі ще примітивно-«тілесний» характер, щоб у більш пізніх доктринах спіритуалізуватися. Взагалі розуміння жертви в сучасній релігійній свідомості доволі раціоналізоване. В найбільш архаїчній релігійній свідомості жертва приноситься не богу – сам бог приноситься в жертву. (Див. дивну формулювку гімна про Пурушу в Ригведі: «жертвою боги пожертвували жертві»; див. також роботу О. Фрейденберг «Міф та література стародавності»). На початку бог є той, хто вмираючи дає життя іншим. Потім виникає раціоналізація: та чи інша істота приноситься в жертву богові, який, буцім, вимагає жертви. З цієї точки зору цікаво відзначити, що центральна ідея християнської релігії виявляє дуже стародавнє, архаїчне коріння.

Як тотем можуть виступати як хижі (вовк, ведмідь, ягуар і т. ін.), так і сумирні тварини (олень, бобер та інші), а також птахи, комахи, рослини й навіть каміння, вітер, сонце тощо. Найбільш суттєвою в тотемізмі є ідея спорідненості людської групи з тотемічним предком, який частіше за все є втіленням магічного, кровнородино-го зв'язку даної групи зі своєю територією.

Анімізм (лат. *anima* – «душа») – віра в нематеріальні, духовні, надприродні істоти, замкнені в будь-які тіла (духи). Анімізм є невід'ємним компонентом кожної релігії, від найбільш примітивних до світових.

Узагалі, термін «анімізм» є, так би мовити, збірним. Він охоплює досить різноманітні уявлення: а) про людську душу і душі інших предметів; б) про шаманів, духів, образи хвороби, духів-помічників; в) про духів у практиці таємних союзів Меланезії, Західної Африки; г) про втілення природних явищ – водяні, лісовики, гірські духи й інші персонажі міфології; ґ) про душі померлих.

Аніматизм (лат. *animatus* – «живий») – уявлення про неусособлену персоніфіковану надприродну силу (чи сили), від якої залежать і явища природи, і успіх людського життя. У полінезійців така сила називається «маною», і це слово фактично стало релігієзнавчим терміном, але кожний архаїчний етнос мав для її позначення відповідне слово. Ця сила може бути розлита в природі або мати певне джерело

у вигляді території, каменя, дерева, людини, тварини й т.ін. У такому випадку ми маємо перехід аніматизму у фетишизм.

Фетишизм (португ. *fetição* – «амулет») – поклоніння матеріальним предметам – фетишам, які вважаються носіями надприродних властивостей. Слід мати на увазі, що поклоняються не предмету самому по собі, а надприродній силі, втіленням і носієм якої вважається предмет.

Фетишист уявляє собі внутрішнє життя фетиша за образом власного. Тому, із його точки зору, фетиш може благодійно чи шкідливо впливати на світ духів та природи, бо фетиш може поводитись як людина – сердитися, проймається добрими почуттями і т. ін. Так виникає система спілкування з фетишем, прагнення задобрити його, заручитися його підтримкою. Фетишистське ставлення до предметів викликає появу в поведінці людини елементів, які в процесі подальшого розвитку перетворюються на релігійно-магічні обряди.

Магія (лат. *magia* від акадського «маг» – «мудрець») – обряди, покликані надприродним шляхом впливати на світ (явища природи, людей, духів). Магія – це віра в здатність людини впливати особливим чином на інших людей, тварин, рослини, явища природи й навіть на надприродні сили.

Типи магічних дій: 1) ініціальна магія – «початковий» вид магічних дій. Наприклад, прицілювання в бік жертви магічною зброєю. Початок дії – прицілювання – реальний, закінчення надане магічній силі; 2) контагіозна магія – асоціація ідей за суміжністю (через залишки їжі, обрізки волосся, слину, слід ноги); 3) гомеопатична магія – за схожістю (використовуючи зображення, фігурки і т. ін.); 4) контактна магія – через контакт (шкідливе зілля підкладається під циновку, під дах, під подушку і т. ін.); 5) вербальна магія – замовляння.

Можна виокремити такі різновиди магічних дій, пов'язаних із різними сторонами життєдіяльності колективу: 1) господарча магія (включаючи й аграрну); 2) промислова (включаючи й мисливську); 3) метеорологічна; 4) лікувальна й охоронна; 5) шкідлива; 6) військова; 7) любовна.

Деякі дослідники (наприклад Дж. Фрезер) не тільки розрізняють, а і якоюсь мірою протиставляють магію та релігію. Основний принцип ставлення релігійної людини до надприродних сил полягає

в тому, щоб ублагати їх; основний же принцип ставлення магічної людини до надприродного полягає в тому, щоб за допомогою магічного впливу змусити його зробити необхідне. Маг упевнений, що якщо магічна дія зроблена правильно, то боги повинні надати йому відповідні блага. У деяких давньоєгипетських і давньоіндійських легендах боги тремтять, дізнавшись, що десь у пустелі або в лісі з'явився могутній маг. Спільною ж для магії та релігії є сама віра в надприродне.

Шаманізм – особлива форма релігії, яка полягає у виділенні в суспільстві певних осіб – шаманів, яким приписується властивість шляхом приведення себе в екстатичний стан входити в безпосереднє спілкування з духами.

Шаманізм включає в себе багато елементів магії. У розвиненому вигляді шаманізм створюється лише в епоху розкладання родового строю.

Звичайний ритуал дії шамана – це так зване камлання – несамопитий танок зі співом, ударами в бубен, гуркотом металевих підвісок і т. ін. Мета камлання – лікування людей, тварин, гадання про успіх промислу і т. ін. Уважається, що під час камлання шаман мандрує як «верхнім», так і «нижнім» світом духів і намагається або завдяки проханням, або завдяки протиборству добитися їх допомоги.

Шаманізм існував у всіх народів на певній стадії розвитку. Але найбільш розвиненого, панівного вигляду він набув у народів Північної Азії (Сибіру й Далекого Сходу) і Північної Америки, де й зараз продовжує існувати в реліктових формах.

Міф (давньогр. міфос – «легенда», «переказ») – легенда про богів, духів, героїв, першопредків. Міфологія – це сукупність таких легенд, система фантастичних уявлень про світ. Це основний засіб розуміння світу, світогляд первісної людини й певною мірою універсальна мова опису світу в архаїчних суспільствах. Міфологія являє собою найдавніше, архаїчне ідеологічне утворення, яке має синкретичний характер. У міфі сплавлено зародкові елементи релігії, науки, філософії, мистецтва.

Сучасній людині досить важко зрозуміти, що таке міф для архаїчної людини. Зі свого боку, архаїчна людина не зрозуміла б, як це міф може бути вигадкою. Для архаїчної людини міф – це єдина справжня реальність, єдине істинне буття, а все її життя, життя її

роду й існування всього «посейбічного» світу – це лише відображення і, так би мовити, «згасання» міфічної реальності. Міф виявляється для архаїчної людини універсальною моделлю діяльності, зразком для будь-якої дії. Коли папуас вирушає в море на ловлю риби, він уявляє себе міфічним героєм Ківавів, який уперше зловив рибу і таким чином навчив людей робити це. Тобто папуас-рибалка ототожнює себе з Ківавів. Якщо ловля риби виявилася вдалою, то це не він, а Ківавів вловив рибу. І так само – відносно всіх інших дій архаїчної людини.

Зазвичай виокремлюють такі особливості міфологічного мислення:

1. *Соціоантропоморфізм* – перенесення на природні об'єкти людських властивостей, почуттів, особливостей; при цьому світ мислиться на зразок первісної общини.

2. *Символізм* – нечітке розрізнення суб'єкта й об'єкта, речі й слова, істоти та її імені; конкретні предмети, не втрачаючи своєї конкретності, можуть ставати знаками інших предметів чи явищ, тобто їх символічно замінювати. Символізм приводить до того, що в міфологічному світогляді світ уявляється як система багатократних відповідностей. Наприклад, доба = року = життю = світовому циклу; будь-яке входження в замкнений простір = смерті; будь-яке виходження з замкнутого простору = народженню і т. ін.

3. *Генетизм* – заміна причинно-наслідкових відносин прецедентом, при цьому походження предмета видається за його сутність. Наприклад, сонце для сучасної людини – це зірка певної величини, а для міфологічної – бог. Але справа не тільки в цьому. Для сучасної людини сутність сонця – це насамперед його будова. Міфологічна ж людина у відповідь на запитання про сутність сонця почне розповідати міф про його народження, про те, як воно взагалі з'явилося у світі.

Основні види міфів:

1) космогонічні, що розповідають про походження космосу та його частин. Сюди ж можуть бути віднесені астральні – про зірки – і солярні (сонячні). До космогонічних міфів приєднуються й есхатологічні – про кінець світу та «останні часи»;

2) антропологічні, які розповідають про походження людини, про перших людей, першопредків. З ними межують міфи про культурних героїв, різновидом яких можна вважати близнюкові міфи;

- 3) міфи про тварин, у тому числі тотемічні міфи;
- 4) етіологічні міфи – «причинні», тобто пояснювальні;
- 5) культові, які пояснюють походження обряду, культової дії; їх різновидом можна вважати календарні міфи, пов'язані з циклом календарних обрядів;
- 6) героїчні, що фіксують важливі моменти життєвого циклу й будуються навколо біографії героя.

Зверхній раціоналізм вважає, що завдяки успіхам наукового пізнання міфологія назавжди відійшла в минуле. Але саме наукова чесність вимушує сучасних дослідників визнати: міфологія ніколи не зникає остаточно. Більше того: міфологія трансформується, і кожна епоха породжує свої міфи. Як не дивно, епоха вражаючих досягнень науки і техніки зовсім не є винятком в цьому відношенні. «В технологічно розвиненому сучасному суспільстві як і раніше функціонують міфи та споріднені їм типи розповіді. Дослідники міського фольклору збирають історії, які вельми нагадують казки братів Грім. Різниця хіба що в тому, що в сучасних казках самотньому мандрівнику погрожує не перевертень, а бродячий привид, який очікує свою жертву не в глухому лісі, а на шосе. Комп'ютерні ігри, які розроблені на основі найскладніших технологій, ставлять нас перед задачею вбити дракона і врятувати нещасну принцесу. Міф про Супермена, героя, який наділений надлюдською силою, який рятує світ та зберігає «американський спосіб життя», надає пересічному американцю яскравий образ, який втілює базисні моральні цінності відповідної культури»¹. Якщо шановний читач озирнеться навколо, він виявить чимало міфів, які не тільки оточують його з усіх боків його повсякденного життя, але, цілком ймовірно, проникають в його свідомість, не кажучи вже про підсвідомість.

---

¹ Самыгин С. Н., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н. Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов-на Дону, 1996. – С. 326.

Контрольні запитання

1. Що таке релігія? Які функції вона виконує в суспільстві?
2. Які чинники впливають на виникнення релігії?
3. Які ранні форми релігії ви знаєте?
4. Чому релігія на сучасному етапі, у супереч прогнозам багатьох дослідників минулого, не тільки не зникла, але, навпаки, зміцнює свої позиції в різних регіонах світу?
5. В чому схожість, а в чому відмінність магії від релігії?
6. Які різновиди магії визнаєте?
7. Охарактеризуйте основні особливості міфологічної свідомості.
8. Чи існують міфи сучасної епохи? Якщо існують, то наведіть приклади.

Література

1. Академічне релігієзнавство : підручник /За ред. А.М. Колодного. – К., 2000.
2. Калінін Ю.А., Харьковченко Е.А. Релігієзнавство : підручник. – К., 2000.
3. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 1.
4. Радугин А.А. Введение в религиоведение. – М., 1999.
5. Религии мира /Энциклопедия для детей. – М., 1996. – Т. 6. – Ч. 2.
6. Религиоведение: Учебный словарь-минимум по религиоведению / Под ред. И.Н. Яблокова. – М., 2000.
7. Релігієзнавство : навч. посібник /За ред. С.А. Бублика. – К., 2000.
8. Релігієзнавчий словник. – К., 1996.
9. Самыгин С.Н., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов-н/Д., 1996.
10. Фрезер А.Л. Золотая ветвь. – М., 1986.
11. Элиаде М. Священное и мирское. – М., 1994.

Розділ 2. НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

Залежно від ступеня поширеності релігії зазвичай поділяються на локально обмежені й світові. Інколи локальні релігії називають національними, що викликає в спеціалістів деякі заперечення, адже ранні етнічні спільноти, у яких сформувалися подібні релігії, неправомірно називати націями. Зважаючи на це, локальні релігії інколи поділяють на племенні та національні. Утім, у сучасному релігієзнавстві немає єдиних принципів класифікації релігій, що відбиває надзвичайну складність цього феномена.

Національні релігії генетично пов'язані з племенними релігіями. Вони не виходять, як правило, за межі конкретної етнічної спільноти. Національним релігіям властиві такі риси: ритуалізація повсякденного життя людей, специфічна обрядовість, система розпоряджень і заборон. Ми звернемо увагу на основні національні релігії, що виникли в далекій давнині й продовжують існувати в наш час, а також на стародавні локальні релігії, які значно вплинули на культуру людства.

Релігія давніх греків. Давньогрецька міфологія відома майже будь-якій більш-менш освіченій людині. Вона має всесвітньоісторичне культурне значення. Проте слід розрізнявати міфологію і релігію як такі. Для давньогрецької релігії були характерні такі особливості:

1. Стійке збереження на всіх етапах розвитку елементів ранніх форм релігії: фетишизму, тотемізму, анімізму, широке шанування душ померлих (звідси виник культ героїв).

2. Відсутність духівництва як особливої касты. Жрець обирався таким самим способом, як будь-яка посадова особа, і поза храмом був людиною світською. Відомі випадки, коли обов'язки жерця досить сумлінно виконували філософи-скептики або епікурейці, які взагалі або сумнівалися в існуванні богів, або заперечували їх існування.

Уважніше придивляючись до особливостей давньогрецької релігії, ми стикаємося з парадоксом внутрішньої толерантності та зовнішньої нетерпимості. По всій видимості, щирість віри не належала до пріоритетів давньогрецької релігійної свідомості. Можливо, таким пріоритетом був культ та культова поведінка. Громада не вимагала від скептика або епікурейця по-справжньому вірити в Зевса або Аполлона. Але громада суворо вимагала виконання певних обрядів або, якнайменше, участі в обрядових діях. Позиція тут приблизно така: «Можеш вірити, можеш не вірити – це твоя справа. Але, будь ласка, виконуй обряди, які обов'язкові в місті». Саме відмова від участі у колективних культових діях може бути жорстко покарана, тому що така відмова спроможна накликати кару богів на місто.

Можливо, у цій особливості світогляду приховується важливий аспект судового процесу над Сократом, який багато що пояснює у поведінці як афінського мудреця, так і суддів. Даймоній Сократа знаменує виникнення внутрішнього голосу, голосу совісті. Для Сократа важливе внутрішнє переконання. Він наполягає не тільки на свободі і автономності цього переконання, але і на автономності поведінки, яка витікає з переконання. Афінська громада з підозрою ставиться до свободи переконання і категорично заперечує свободу поведінки. Їй особливо важливо зламати філософа саме в плані поведінки: думай що хочеш, але припини свої балачки. Але Сократ не ламається – тому прирікається на смерть.

Основним актом релігійних обрядів було жертвоприношення. Значно поширеними були також культові процесії, танці, драматичні дії, змагання і т.ін.

3. Вельми розвиненою, багатою за змістом була міфологія. Споконвічно існував Хаос. Хаос породив Гею (землю), а вона самовільно породила Урана (небо). Від їх шлюбу народилися титани, циклопи, гекатонхейри (сторуки). Урана скинув його син Кронос, а Кроноса його син Зевс. Перемігши титанів, гігантів та інших хтонічних чудовиськ, нове покоління богів утвердилося на горі Олімп. Зевс-громовержець отримав в уділ небо й верховну владу над світом. Його брати Посейдон і Аїд оволоділи відповідно морем і царством мертвих. Поряд з ними найбільш популярними були: Гера – покровителька шлюбу; Деметра – богиня хліборобства; Афїна – покровителька ремесел; Афродита – богиня любові й краси; Гермес – пок-

---

ровитель торгівлі, подорожей, красномовства; Гефест – покровитель ковальського ремесла; Аполлон – покровитель мистецтв і віщування; Артеміда – богиня полювання; Арес – бог війни; Діоніс – покровитель виноробства.

Від богів відрізнялися герої, які народились або від бога і смертної жінки, або від богині й смертного чоловіка. Герої набагато перевершували звичайних людей силою, мужністю й красою, але поступалися богам у могутності. До того ж герої були смертними. Межа між богами і героями була відносною. Так, герой Геракл за свої надзвичайні подвиги отримав безсмертя. Бога Діоніса, строго кажучи, слід було б уважати героєм, оскільки він народився від Зевса та смертної жінки Семели.

Уявлялося, що хоча боги-олімпійці, які керують світом, мають величезне значення й могутність, та влада їхня не безмежна, їхню діяльність обмежують мойри – богині долі. У творі Лукіана «Зевс, що викривається» філософ Кініск примушує Зевса визнати, що насправді всім у світі керують мойри.

На основі давньогрецьких міфів розвивалися цікаві релігійно-філософські ідеї та системи. Наприклад, орфічна релігія – своєрідний містичний монотеїзм. Боги були для орфіків тільки зовнішніми формами єдиної божественної сутності. Велике значення мали також містеріальні культу (наприклад елевсинські містерії).

У цілому релігія, а особливо міфологія, Давньої Греції зробила величезний вплив на розвиток європейської та світової цивілізації.

Давньогрецька міфологія є невичерпним джерелом образів і сюжетів для художньої літератури та мистецтва. Подібним джерелом є також давньогрецький епос, тісно пов'язаний з міфологією. «Іліада» та «Одіссея» являють собою одні з системоутворюючих текстів європейської літератури. Можна сміливо сказати, що без цих поем європейська література була б іншою. Образ Ахілла набув риси архетипу воїна, взірця воїнської звитяги, Ахілл – це, так би мовити, ідеальний воїн, воїн як такий. Але коли сучасна цивілізована людина уважно придивиться до поведінки цього «ідеального воїна», вона буде неприємно здивована, навіть вражена. «Звитяга» Ахілла нагадує лють хижого звіра. На перевірку він виявляються ідеальним вбивцею, начисто позбавленим рефлексії. На тлі натиску на європейський світ агресивних настроїв, що загострилися в останній час,

можливо, було б доцільно: 1) змінити архетипний образ героя (наприклад, звитяга Гектора якісно вища за звитягу Ахілла); 2) взагалі відмовитися від надмірної героїзації образу воїна.

Зворушливі та забарвлені ностальгією слова про давньогрецькі міфи знайшов Ф. Шиллер:

*А боги пішли в країну мрії,
Більше їх не потребує світ,
Що вже сам крутиться уміє,
Сам скеровує свій хід.*

.....
*Десь витає плем'я боговитає
На захмарній Пінду висоті;
Що безсмертно в співі має жити,
Мусить згинуть в житті.*

Релігія Давнього Риму. Основними особливостями релігійної системи давніх римлян є такі:

1. Порівняно слабкий розвиток міфології, практично повна відсутність народного епосу, легендарних священних історій.

Головні боги римського пантеону: Янус – дух-охоронець дверей і воріт, бог будь-якого починання; Юпітер – бог світла, повелитель неба й небесних явищ, який пізніше став верховним богом; Мінерва – покровителька ремесел і мистецтв; Юнона – дружина Юпітера, цариця богів; Марс – бог війни; Венера – володарка весни, покровителька рослинності та всього привабливого в природі, яка пізніше стала богинею кохання й краси; Сатурн – бог урожаю; Меркурій – бог торгівлі.

2. Наявність великої кількості персоніфікацій, втілення моральних понять, людських почуттів і т. ін. (Фізес – вірність, Пакс – мир, Ювенус – молодість тощо).

3. Певний формалізм римської релігії. Римляни уявляли богів схожими на преторів і були впевнені, що в них, як і в суді, програє справу той, хто не знається на формальностях. Римська релігійна система стимулювала виникнення знаменитого римського права.

4. Досить розгалужена магія. Перед кожною важливою справою дізнавалися про волю богів, яка виявлялася в різних знаменнях. Цим займалися колегії спеціальних жерців: авгури й гаруспіки.

5. Широкий віротерпимий політеїзм легко ввібрав у себе чужі релігійні формування, унаслідок чого римська релігія часів імперії була схожа на зібрання богів з усіх кінців світу.

Можливо, основою віротерпимості був звичайний прагматизм, у високій мірі притаманний римській ментальності. Наприклад, на початку облоги ворожого міста римляни вдавались до обряду евокації (лат. *evocatio sacrorum* – священне викликання). Богів ворожого міста призивали залишити місто та «переїхати» до Риму, після чого вороже місто проклинали.

Найбільш глибокий вплив зробили греки, і завдяки їм у Римі прийняли культу Аполлона, Асклепія (Ескулапа), Геракла (Геркулеса) та ін. Треба сказати, що цей вплив зазвичай дещо перебільшується. Еллінські культу й міфи, як правило, накладалися на відповідні римсько-італійські й, так би мовити, пристосовувалися до місцевих умов. Разом із грецькими, у Римі панували божества Близького Сходу (Кібела, Митра, Ісида, Іштар та інш.). Віротерпимість римлян зрештою сприяла перемозі християнства у Римській імперії.

Еволюція індійських релігій. Релігії Давньої Індії пройшли у своєму розвитку через три основні етапи, перш ніж виник індуїзм як національно-державна релігія: протоіндійський, дравидійський і ведійський періоди.

Головний принцип ведійського світогляду – обоження природи як цілого. Більшість божеств ведійського пантеону виступають в антропоморфному (рідше – зооморфному) вигляді. Як носії певних атрибутів, вони легко набувають нових можливостей і так само легко втрачають їх. Необхідно відмітити надзвичайну політеїстичність ведійського пантеону. У цьому плані давньоіндійська міфологія може не тільки позмагатися з давньогрецькою, а й перевершити її. У деяких джерелах нараховується 33 боги, у деяких – 333, у деяких – 3339. Найбільш шанованими ведійськими богами були: Індра – бог грому й блискавки; Варуна – покровитель вод, захисник світового порядку – рити; Агні – бог вогню; Сома – бог священного напою; Сур'я – бог сонця; Ушас – богиня зорі; Дьяус – бог неба.

Окрім вищого пантеона, у давньоіндійській міфології існували й ворожі демонічні персонажі (Вритра, Вала, Шушна, а також групи – асури, даса, ракшаси та інші).

Розвиток релігійної думки, монополія на яку опинилася в руках професіоналів-брахманів, привів до створення досить стрункої релігійно-філософської системи, у якій всі явища буття зводилися до безликого космічного абсолюту – Брахмана.

До кінця I тис. до н.е. брахманізм модифікувався в індуїзм. Відмовившись від аристократичної замкненості давнього брахманізму, індуїзм вмістив у себе його систему богів і пристосував до неї багато популярних народних вірувань.

У пізньоведійський період у ролі верховного божества все частіше виступає Праджapati, але скоро його замінює Браhma, який фігурував як деміург, що створив Всесвіт і встановив на землі священний закон – дхарму. Але й Браhma досить швидко зходить з космічного п'єдесталу, його заступають нові головні боги – Вішну й Шива. Браhma формально зберіг своє місце у верховній тріаді. В індуїзмі створюється концепція Тримурті – верховного божества, єдиного в трьох особах (Брахма – творець Всесвіту, Вішну – його охоронець, Шива – його руйнівник). У «Ригведі» Вішну згадується як другорядний бог, покровитель землеробства, скотарства, виробничої сили природи. Вішну має 24 аватари (втілення), найбільш повною з яких вважається Кришна. Шива – бог-воїн, каратель усього живого, але одночасно зцілитель, захисник худоби, покровитель музики й танців, покровитель йогічного мистецтва.

Сьогодні індуїзм представлений головним чином основними напрямками – вішнуїзмом та шиваїзмом. Уважається, що загальна кількість індуїстів становить близько 650 млн. осіб. Отже, хоча індуїзм – національна релігія, але він нараховує більше adeptів, деякі конфесії світових релігій.

У XV ст. на ґрунті національної боротьби з мусульманськими завойовниками в Індії утворився своєрідний рух – сікхи. Його засновник Нанак із варни кшатріїв намагався знищити релігійну роздрібненість і об'єднати індусів та мусульман на основі релігійної доктрини, яка визнає закон карми та Єдиного Бога. Однак замість об'єднання релігій сікхи замкнулися в особливу військово-релігійну секту. У XVIII ст. вони захопили Пенджаб, де й зараз становлять пануючу й численну групу (близько 20 млн. осіб).

Цікаво, що першу спробу екуменізму здійснив у Індії в XVI ст. шах Акбар. Він відзначався віротерпимістю й у 1593 р. видав едикт

про віротерпимість, таким чином випередивши Нантський едикт Генріха IV на п'ять років. Заснована Акбаром секта «дін-і-ілахі» («божественна віра») являла собою суміш положень зороастризму, суфізму, брахманізму та буддизму. Але кінець кінцем ця секта почала схилитися до обожнювання самого імператора. Після смерті Акбара віра дін-і-ілахі зійшла нанівець.

У VI ст. до н.е. як реакція на брахманізм виникає джайнізм. Його засновник – пророк Вардхамана (близько 599-527 рр. до н.е.), який отримав прізвисько Джина – «переможець». У I ст. до н.е. в джайнізмі відбувся розкол на два напрямки: шветамбари («одягнені в біле») і дигамбари («одягнені повітрям», бо вони відмовлялися від будь-якого одягу).

В основі джайністської догматики лежить вчення про необхідність звільнення душі від уз сансари (круговороту народжень і смертей). Практика звільнення включає п'ять елементів: ахімса (незавдання шкоди живим істотам), правдивість, чесність, поміркованість у справах, словах, думках; повне зречення земних інтересів.

Існують особливі обов'язки для джайністських монахів: не можна жити довго на одному місці; необхідно ходити в простому одязі або гольцем; голова має бути не тільки поголеною, а волосся повинне бути вирване з корінням. Джайністи здійснюють постійні найжорсткіші пости й умертвіння плоті. Згідно з принципом ахімси необхідно проціджувати питну воду, а йдучи, спеціальною мітлою підмітати перед собою дорогу, щоб випадково не завдати шкоди живим істотам.

Зороастризм – дуже своєрідна національна релігія. По-перше, це одна з найдавніших релігій одкровення (тобто отримана пророком безпосередньо від Бога). По-друге, це одна з перших сотеріологічних релігій, тобто «релігій спасіння» (від давньогр. «сотер» – «спаситель»). Згідно з цими релігіями існуючий світовий лад, так би мовити, «поганій», або, краще сказати, «зіпсований». Людина має потребу в спасінні, тобто в переході до іншого, «гарного» світу. Завдяки цим особливостям зороастризм певною мірою займає місце між національними та світовими релігіями.

Засновник зороастризму – пророк Заратуштра (Зороастр) – багатьма дослідниками вважається історичною особою. Роки його

життя визначають по-різному: від XII-X ст. до н.е. до VII-VI ст. до н.е. Священною книгою зороастризму є Авеста.

Зороастрійське вчення базується на таких принципах:

1. Найвище божество зороастризму Ахура-Мазда – втілення абсолютної справедливості, добра, порядку. Йому протистоїть Ангро-Майнью (Злий Дух). Ці первинні сутності є втіленням добра й зла. Кожен життєвий вибір людина повинна зробити між добром і злом. Цікаво, що зороастризм наполягає на тому, що людина вільна в акті цього вибору.

2. Еманациями Ахура-Мазди є шість помічників – Амеш-Спента (Безсмертні Святі), їм протистоять злі демони – деви.

За одкровенням, отриманим Заратуштрою від Ахура-Мазди, людство має з благими богами спільне призначення – поступово перемогти зло й відновити світ у його первинній досконалості. Тоді добро буде відділене від зла, а останнє – знищене. У ту мить відбудеться загальне воскресіння й Останній Суд, який буде чинити Заратуштра. Нечестиві будуть остаточно знищені, а благочестиві уподібняться Безсмертним Святим.

3. Для практики зороастризму характерні: п'ятиразова молитва, особливі закони ритуального очищення, поклоніння храмовому вогню як символу очисного вогню «останніх днів».

4. Після смерті Заратуштри в зороастризмі поширилося вчення про Саошьянта, майбутнього спасителя світу. У X ст. багато зороастрійців у результаті ісламізації Ірану переселилися до Індії, де зороастризм продовжує існувати до цього часу під назвою «парсизм». Невелика кількість зороастрійців збереглася в Ірані. Зараз нараховується близько 130 тис. зороастрійців.

Маніхейство. Маніхейство ще більшою мірою, ніж зороастризм, є релігією одкровення та сотеріологічною релігією. Правильнішим буде вважати її не національною, а світовою релігією, що не вдалася.

Маніхейство заснував пророк Мані (216-277), що жив у сасанідському Ірані. Назву релігії пов'язують із сирійським висловом «Мані живий». Учення Мані являє собою досить складний і цікавий синтез зороастрійських, буддійських і християнських вірувань. Як і для зороастрійців, для маніхейів світобудова дуалістична: світ виник

із боротьби двох споконвічних начал – світла і темряви. Спочатку вони відокремлені в ідеальній рівновазі. Потім змішуються, і ця суміш являє собою, власне, сучасний світ. Отець світла поступово «викликає» у світ різноманітні сутності, які покликані протистояти силам темряви: від Першолюдини – до самого Мані. Одним із посланців Отця світла вважається й Ісус Христос. Але найбільшим і останнім апостолом істини є сам Мані. Маніхейі вважали, що врешті-решт елементи світла знов відокремляться від елементів темряви, що буде знаменувати настання нового гармонійного світового ладу. Це відокремлення розумілось як своєрідне «спокутування» елементів світла.

У III-IX ст.ст. маніхейство було досить поширеною релігією на Сході, аж до Китаю. Завдяки своєму радикально світоборчому характеру (сучасний стан світу для маніхейів «поганий», тому що не переборена суміш світла з темрявою), маніхейство нерідко ставало прапором народних повстань та інших форм соціального протесту. Але ця світоборчість тим же часом перешкождала поширенню маніхейства і зрештою звела його нанівець.

Взагалі діалектика прийняття і неприйняття світу в релігії – дуже цікава тема. Світові релігії в більшій чи меншій мірі є сотеріологічними (тобто орієнтованими на спасіння людини у потойбічному вимірі буття). Світ в таких релігіях завжди або цілком, або частково «поганий». Якщо вважати світ цілком гарним, виклик до спасіння втратить свою пристрасність, свою переконливість. З іншого боку, якщо радикально відкидати світ як «дуже поганий», це загрожуватиме втратою релігією регулятивної та охоронної функцій. Отже, щоб бути успішною, сотеріологічна релігія повинна пройти між Сциллою світосприйняття та Харибдою світоборчості.

Еволюція релігій у Китаї. Найдавніші китайці уявляли собі побудову Всесвіту таким чином: над усім володарює безмежне небо, унизу земля квадратної форми, у центрі її Серединна держава, тобто Китай («Піднебесна»). Увесь інший світ – варвари. Світ виник із хаосу в результаті взаємодії легких світлих часток ян і важких інь. Взаємодія інь-ян забезпечує кругообіг усіх речей, явищ у світі. Існує взаємозв'язок трьох головних сил Всесвіту: Неба, Землі, Людини (як середньої ланки).

Для давньокитайських вірувань характерними є розвинена віра в різноманітних духів і не менш розвинений культ пращурів. У Китаї обожнювався і вшановувався спільний пращур роду за лінією батька, померлі батьки, душі яких продовжували самостійне існування. Дотримувалися складного ритуалу вшанування душ пращурів. Уважалося, що пращури надавали допомогу в найрізноманітніших земних справах.

Конфуціанство. Конфуцій (551-479 рр. до н.е.) служив чиновником на різних посадах, але коли постарів, залишив службу та зайнявся проповіданням своїх етико-політичних поглядів. Життя Конфуція може служити прикладом незбігу суб'єктивної самооцінки й об'єктивних наслідків діяльності людини. Конфуцій був вимушений зайнятися вихованням майбутніх державних чиновників, розчарувавшись у своїй власній чиновницькій кар'єрі. Але через три віки після смерті Конфуція його вчення здобуло блискучу перемогу і стало панувати в Китаї як державна релігія. Воно залишалося таким до XX ст.

Конфуцій уважав, що якщо всі будуть дотримуватися давніх морально-етичних принципів, на землі запанує справедливість. Суспільство, за Конфуцієм, ділиться на «благородних людей» (цзюнь-цзи) і «нікчемних людей» (сяожень), які керуються елітою. Духовну основу всіх якостей, «благородного мужа» становить учення про «велику мораль» (да де), яка має небесне походження. «Благородний муж» має п'ять чеснот: 1) жень (людяність); 2) і (обов'язок); 3) лі (ритуал, етикет); 4) чжі (знання); 5) синь (вірність).

Усі чесноти базувалися на принципі «сяо» – синівського благочестя, любові сина до своїх батьків, перш за все до батька. Завдяки конфуціанству в Китаї склався справжній культ батька, що знайшло відображення в численних повчальних легендах і притчах.

Важливу роль у конфуціанстві відігравав культ неба. Небо – всемогутня сила, яка визначає долю всіх жителів Середньої держави, уособлення розуму й найвищої справедливості. Конфуціанство мало величезний вплив на культуру і духовне життя Китаю.

Даосизм. Засновником даосизму вважається великий мудрець Лао-цзи (VII–VI ст. до н.е.). Його вчення викладено в Даодецзин («Книга шляху і добродетності»).

Головна категорія філософії даосизму – дао (шлях) – розуміється як загальний закон природи, першопричина всього суцього, джерело всіх явищ матеріального і духовного життя. Узагалі дао не підлягає раціональному визначенню. Усе існуюче виникло від дао, щоб потім зробити кругообіг, знову в нього повернутися. Завдання людини – пізнати дао, стати на шлях «природності», під яким мається на увазі «гармонія світу» – злиття людини з природою. Велике значення надавалося принципу бездіяльності (увей). Для людини краще відмовитися від будь-якої діяльності, не втручатись активно в життя. Вона повинна розвиватися природно, сама по собі.

Поступово на базі філософського даосизму сформувався даосизм релігійний, який увібрав у себе елементи давньокитайських вірувань і культів, обряди шаманів і ворожбитів. Його основні постулати: 1) світом надприродних сил керує Нефритовий небесний імператор Юй-хуан – найвище божество даосів; 2) важливе місце серед даоських божеств займає Сі Ван-му, мати Західного неба. Її палац – монастир безсмертних; 3) центральний елемент даосизму – вчення про безсмертя, що зросло з практики шаманів і давніх магів. Даосизм розробляє спеціальну практику досягнення безсмертя, внутрішню та зовнішню алхімію для виплавлення пігулки безсмертя; 4) в пантеону даосизму входять майже всі духи – божества давньокитайської релігії.

Поряд із конфуціанством, даосизм істотно вплинув на розвиток китайської цивілізації та культури. Ці два вчення виявилися взаємодоповнюючими для китайської ментальності. Існувало прислів'я, що китаєць на державній службі – конфуціанець, а в приватному житті – даос.

Синтоїзм. Синтоїзм (кит. шень-дао – «шлях богів», яп. синто) – національна релігія японців. Її японська назва – камі-но-міті (шлях місцевих богів).

Синтоїзм утворився в давнині на основі примітивних релігійних уявлень японського народу. У синтоїзмі відсутня будь-яка струнка теологічна система, немає догм, нерозроблена етика. За своєю сутністю він являє собою комплекси вірувань, які успадковані з далекого минулого і які збереглися завдяки специфічним національним особливостям розвитку японського суспільства. Для мільйонів японців синто означає аморфний спосіб «відчування себе японцем».

Верховним божеством синтоїстського пантеону є сонячна богиня Аматерасу, нащадками якої оголошуються царі клану Ямато, що об'єднав усю Японію.

На синто впливали на різних етапах розвитку конфуціанство, даосизм, буддизм, однак до цього часу синто містить у собі багато елементів архаїчних форм релігій. Для синтоїзму не є характерним прозелітизм, що цілком зрозуміло, тому що це релігія тільки для японців. Завдяки цьому японці вважають за можливе поєднувати сповідання синтоїзму з сповіданням будь-якої світової релігії.

Іудаїзм – національна релігія єврейського народу. Її заснував, згідно з переказом, прабатько єврейського народу Авраам, який жив близько 2000 року до н.е. Причому цікаво, що відповідно до іудаїзму, самі іудеї як народ сформувалися завдяки вірі в Яхве. Яхве відкрився арамеянину Аврааму, який вийшов з Ура халдейського, і склав з ним «договір», вимагаючи від Авраама та його нащадків вірити тільки в нього. Саме віра в Яхве виявилася першопоштовхом для формування іудейського народу.

Особливе значення серед єврейських пророків мав Мойсей. Священною книгою іудаїзму є Танах. Це слово являє собою аббревіатуру слів «Тора» («закон»), «Небіїм» («пророки»), «Хкесубім» («писання»). Основою іудаїстського вірування вважається Тора – п'ять книг Мойсеевих. Танаху майже повністю (але не цілком) відповідає Старий Завіт у християнстві.

Іудаїзм – послідовне єдинобожжя. Бог в іудаїзмі не антропоморфний, але уособлений. Він створив світ і людину силою свого слова.

Важливу роль в іудаїзмі відіграє ідея завіту – своєрідного союзу, «договору» іудеїв із Яхве, укладеного через посередництво пророків, перш за все Мойсея. Іудеї зобов'язуються поклонятися тільки Яхве, а Бог у свою чергу «гарантує» іудеям особливе заступництво.

Теологія іудаїзму являє собою досить складну і розгалужену систему приписів, які стосуються як культової практики, так і етичних норм поведінки, заборон і таке інше. Ядром цих норм є 10 заповідей, які Яхве безпосередньо дав Мойсею на горі Синай. У цілому в іудаїзмі існує 613 заповідей (міцвот), які включають 365 заборон і 248 наказів. Мета міцвот – освячення віруючого. Іудаїзм дбає:

про святість особистості (це виявляється в законах, які стосуються правильного харчування, соціальної та професійної етики, сімейних стосунків, манер та особистого життя та ін.);

про святість часу (закони про суботу і свято);

про святість місця (закони про храм, синагогу і йешиву – навчальний заклад).

Іудаїзму не притаманний аскетизм, він не забороняє, але й не схвалює те, що не гарантує святості.

Сьогодні іудаїзм є національною релігією держави Ізраїль. Цікаво, що, будучи національною релігією, іудаїзм водночас не вільний від прозелітизму. Іудаїсти не намагаються повернути до своєї віри якомога більше людей, але якщо будь-який неєврей бажає прийняти іудейську віру, то двері для нього відчинені. У цілому в сучасному світі нараховується близько 10 млн. іудаїстів.

Контрольні запитання

1. Які релігії називаються локальними (національними)?
2. Назвіть характерні особливості релігії давніх греків і римлян.
3. Яких героїв давньогрецьких міфів ви знаєте?
4. Які характерні риси притаманні індуїзму?
5. В чому особливість іудаїстського монотеїзму?
6. Чому іудаїзм називають «релігією завіту»?
7. Охарактеризуйте різницю між монотеїзмом та релігійним дуалізмом. Які дуалістичні релігії ви знаєте?
8. В чому полягає своєрідність маніхейства як релігійного вчення?
9. Охарактеризуйте роль конфуціанства та даосизма в культурно-історичному розвитку Китаю. Чи можна вважати ці вчення такими, що доповнюють одне одного? Чому?

Література

1. Академічне релігієзнавство : підручник / За ред. А.М. Колодного. – К., 2000.
2. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1983.
3. Калінін Ю.А., Харьковщенко Е.А. Релігієзнавство : підручник. – К., 2000.
4. Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима / Сост. А.А. Нейхардт. – М., 1987.
5. Марченко М.Н. Основные принципы иудейского права // Вестник Московского государственного университета. Сер. 11. Право. – 2001. – № 1.

-
6. Мифы народов мира. – М., 1991. – Т. 1-2.
  7. Радугин А.А. Введение в религиоведение. – М., 1999.
  8. Религии мира /Энциклопедия для детей. – М., 1996. – Т. 6. – Ч. 2.
  9. Релігієзнавство : навч. посібник / За ред. С.А. Бублика. – К., 2000.
  10. Релігієзнавчий словник. – К., 1996.

Розділ 3. СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

Світовими називаються релігії, які виходять за межі регіону свого виникнення, широко розповсюдилися у світі, не мають національних обмежень, нараховують велику кількість послідовників і зробили майже безпрецедентний вплив на розвиток світової історії та культури.

Без перебільшень можна сказати: сучасний світ став таким, який він є, багато в чому завдяки світовим релігіям.

Зазвичай виокремлюють три світові релігії: буддизм, християнство й іслам.

Усі світові релігії тією чи іншою мірою є монотеїстичними (буддизм хінаїани як свого роду «атеїстична» релігія – це особливий випадок). Усі вони більш-менш інтернаціональні та прозелітичні, тобто кожна світова релігія звернена до всіх людей, до того ж передбачається, що ті, хто сповідує дану релігію, будуть активно проповідувати й захищати її. Світові релігії часто виникали як ереси національних релігій (буддизм, християнство). Водночас усі світові релігії являють собою певний синтез різних релігійних традицій.

3.1. Буддизм

Буддизм – найбільш стародавня зі світових релігій. Він виник в Індії у VI ст. до н.е. Пануючий на той час брахманізм не міг повною мірою задовольнити потреби в утісі. Привабливість буддизму в країні з кастовою структурою полягає в тому, що він оголосив життя і реінкарнацію будь-якої людини неминучим нещастям і тим самим зрівняв усіх людей.

Буддизм – найбільш парадоксальна зі світових релігій і, можливо, одна з найбільш парадоксальних релігій узагалі. Найкраще сутність буддизму охарактеризував відомий російський буддолог Ф.І. Щербатської: «Три головні ідеї є надбанням будь-якої релігії: буття Бога, безсмертя душі та свобода волі; без них не може бути

побудовано вчення про мораль. Та ось, одначе, існує релігія, яка не знає ані Бога, ані безсмертя душі, ані свободи волі і яка все ж таки яскравим полум'ям живої віри палає в серцях мільйонів своїх послідовників, яка втілює в собі найвищі ідеали добра, любові до ближнього, духовної свободи та моральної досконалості»¹.

Засновником буддизму був Сиддхартха Гаутама, син царя шакіїв (північно-східна Індія). За легендою, після смерті матері Сиддхартхи Маї батько оточив нащадка всілякою турботою. Царевич отримав усебічну освіту, жив у спеціально збудованому для нього палаці, межі якого не залишав майже до 30-річного віку.

Сиддхартха одружився, у нього народився син. Але, уперше залишивши палац, Шак'ямуні (це ім'я Будди означає «царевич шакіїв») побачив чотири знамення. Перші три (старий, хворий, труп) показали йому нестійкість земного щастя, а останнє (монах) – шлях до звільнення. Сиддхартха втік із палацу і приєднався до аскетів. Близько семи років Сиддхартха блукав Індією в пошуках істини, переходячи від одного вчителя до іншого. Нарешті у віці приблизно 35 років, завдяки довгій медитації біля священного дерева бодхі, Сиддхартха досяг просвітлення. Тепер він став називатися Буддою, тобто просвітленим. Першу проповідь Будда проголосив у парку на околиці Бенаресу для п'яťох своїх колишніх товаришів-аскетів. Більше 40 років ходив Будда долиною Гангу, проповідуючи своє вчення. У віці 80 років він помер у містечку Кушинагора.

Буддисти вважають, що перш ніж з'явитися в подібні принца Гаутами, Будда перенароджувався 550 разів (83 рази він був святим, 58 – царем, 24 – монахом, 18 разів – мавпою, 13 – торговцем, 12 разів – куркою, 8 разів – гусаком і т. ін.).

Священним писанням буддизму є кодекс книг під загальною назвою «Трипітака» («Три корзини вчень»). Основи буддистського віровчення викладено в першій бенареській проповіді. У першу чергу це вчення про *благородні істини*:

1) життя сповнене страждань;

2) жаждоба життя (у писанні це називається багатозначним словом «авідья», що може бути перекладено і як «бажання» і як «пристрасть», і як «неуцтво», «незнання») є причиною страждань;

¹ Цит. за: Кочетов А.Н. Буддизм. – М., 1983. – С. 31.

3) припинення цієї жадоби припиняє страждання;

4) існує шлях, рухаючись яким, можливо позбутися страждань.

Це так званий «*благородний восьмирічний шлях*»:

а) правильне переконання – розуміння «чотирьох істин»;

б) правильне прагнення – рішучість діяти відповідно до цих істин;

в) правильна мова – відмова від брехні, наклепу, лихослів'я;

г) правильна дія – незавдавання шкоди іншим живим істотам;

г) правильний спосіб життя – чесне добування засобів існування;

д) правильне зусилля – постійність у подоланні суєтних думок, інших впливів;

е) правильна увага – постійне утримання в пам'яті думки про те, що життєві пристрасті спроможні тільки завадити людині на шляху до визволення;

ж) правильне зосередження – досягнення повного спокою, звільнення навіть від почуття радості з приводу свого кінцевого визволення від пут земного існування.

Восьмирічний шлях Будда назвав «середнім» або «серединним», оскільки він позбавляв від крайнощів як аскетизму, так і безумної гонитви за задоволеннями.

Цікаве питання про так званий «атеїзм» Будди. Сам Шак'ямуні в питанні про існування бога або богів дотримувався «благородного мовчання». За переказом, він відповідав відомою притчею про стрілу: якщо в вашу ногу вп'ялася стріла, то ви не будете цікавитися питаннями: хто її випустив? З якою метою? Як вона складена? Єдине питання, що буде вас цікавити: як витягти стрілу і позбутися болю? «Подібно до того, як води океану мають лише один смак – солоний, так і моє вчення має лише один смак – смак спасіння», – казав Будда. З його точки зору, існування чи неіснування богів не має значення для людини. Єдине, що важливе для неї, – досягнення нирвани, а це досягається лише власними зусиллями. Більше того, людина згідно з буддизмом займає особливе місце в ієрархії всіх істот, бо тільки людина може врятуватися від кайданів сансари й досягти нирвани.

Сансара (санскр. «блукання», «круговорот») – кругообіг народжень і смертей. *Нірвана* («згасання») – одне з центральних понять буддизму. Але зміст його не зовсім зрозумілий. Це пасивний стан повного звільнення від усіх бажань і прихильностей. Усі прояви ін-

дивідуальності згасли – немає ні відчуттів, ні уявлень, ні свідомості. Душа такої людини більше не відроджується, вона повністю залишає сансару. Іноді нірвану тлумачать як абсолютне небуття, як смерть більш повну, ніж звичайне розлучення душі з тілом. Але, очевидно, це не так. Нірвана розглядається як особливий стан, який неможливо описати на основі даних досвіду. Нірвана здебільшого характеризується від'ємними поняттями (нестворена, непорушна, ненароджена, невмируща і т.ін.). Іноді говориться, що вона «висока мета», «найвище блаженство», «найвище щастя», але це тільки в тому розумінні, що припиняються страждання, сум, неспокій.

До числа найважливіших понять буддизму відносяться також поняття «карма», «дхарма».

Карма (санкр. «діяння», «вчинок») – це сукупність добрих і злих справ, скоєних людиною в минулих життях, яка зумовлює втілення душі в наступному житті.

Поняття *дхарма* («тримати», «підтримувати») у буддизмі багатозначне. По-перше, воно означає «закон», «учення», насамперед учення самого Будди. По-друге, дхармою називають найменшу частинку свідомості. Саме постійний потік дхарм створює сансару, яка є певною ілюзією свідомості. Але й сама людська особистість не що інше, як потік не пов'язаних одна з одною дхарм. Але тоді виходить, що порушується цілісність душі. Про яку ж карму, про яке перевтілення можна говорити в такому разі? Уважається, що в майбутньому може виникнути комбінація дхарм, аналогічна тій, яка існує в даній особистості, а це й буде «новим народженням» цієї душі.

На кінець I століття н.е. в буддизмі виник новий напрямок – *махаяна* («широка колісниця», «широкий шлях спасіння»), який протиставив себе попередньому буддизму – *хінаяні* («вузька колісниця», «вузький шлях спасіння»).

Хінаяна – це не самоназва. Так, прибічники махаяни називали ті школи, учення яких здавалося їм обмеженим. Число цих шкіл у хінаяні досягало вісімнадцяти. На даний час збереглась одна школа *тхеравада* (палійськ. «вчення старійшин»). Згідно з тхеравадою досягти нірвани можуть лише монахи. Тхеравада аскетична, вона вимагає повної відмови від усіх земних радощів і задоволень. Віровчення та міфологія тхеравади практично збігаються з ранньобуддистськими. Тхеравада поширилася в Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Лаосі.

На відміну від хінаяни, для махаяни характерним є універсальний характер звільнення: можливість досягти нірвани дається всім істотам, оскільки вони мають початкову сутність Будди.

Важливе місце в махаяні займає вчення про бодхисатв. *Бодхисатва* – людина, яка заслужила перехід у нірвану, але свідомо залишилася на землі, щоб власним прикладом допомагати людям у досягненні просвітлення. Послідовник махаяни більшою мірою повинен турбуватися про спасіння інших, ніж про власне благо або про власне спасіння. У цьому плані, можливо, «найкращим» бодхисатвою слід вважати Авалокітешвару, який дав обітницю не уходити до нірвани до того часу, поки на землі не залишиться жодної врятованої істоти. Тобто Авалокітешвара, подібно до капітана, зійде з човна «Земля» останнім.

Регіон поширення махаяни: Центральна Азія, Китай, Японія, Корея, В'єтнам.

Своєрідною формою махаяни є *чань- (дзен-) буддизм* (змінене санскр. «дх'яна» – споглядання). Він був заснований у Китаї в VI столітті індійським монахом Бодхідхармою. У дзен-буддизмі вважається, що Буддою можна стати за життя. Це досягається шляхом раптового миттєвого просвітлення – саторі, яке практично неможливо підготувати й передбачити. Поштовхом до саторі можуть бути випадкові події (крик ворона, споглядання гірського пейзажу і т.ін.). Частково досягненню саторі може допомогти тренування мислення через особливі парадоксальні загадки – коани. Приклади відомих коанів: «Якщо плеснути в долоні почується оплеск. А що таке оплеск однієї долоні?». «Кажуть, що всі речі зводяться до єдиного, але до чого зводиться єдиний?».

У межах дзен-буддизму розвинулося відоме мистецтво східних єдиноборств кунг-фу.

Ваджраяна («алмазна колісниця») – течія, що склалася на основі махаяни в VII-XIV століттях у Тибеті. Ваджраяна сповідує ідею про можливість досягнення стану Будди в земному житті людини. Тому, окрім методів, що належать шляху бодхисатви, у ваджраяні широко практикуються деякі йогічні вправи (споглядання, медитація, читання мантр і т.ін.). Особливе значення у ваджраяні має шанування гуру (духовного наставника). Саме через нього європейці, які звернули увагу на величезну роль наставників (лам) у практиці

тибетських буддистів, стали називати ваджраяну ламаїзмом. Пантеон ваджраяни охоплює п'ять дхьяні-будд («будд споглядання»): Вайрочана, Акшобх'я, Ратнасабхава, Амітабха, Амогхасидхі, яким відповідають п'ять земних будд. Дхьяні-будди не є існуючими в окремих точках простору та часу. Вони мисляться антропоморфними символами, які виникають із порожнечі під час медитації та виконують різні функції в процесі перетворення психіки медитуючого.

У ХХ ст. буддизм вийшов за межі свого традиційного поширення і знайшов численних послідовників у Європі й Америці. Сьогодні у світі нараховується близько 300 млн. буддистів.

Контрольні запитання

1. Які релігії називаються світовими?
2. На чому ґрунтується буддизм?
3. Розкрийте сутність чотирьох благородних істин.
4. Що таке нірвана? Як, на думку буддистів, можна досягти нірвани?
5. На які основні течії поділяється буддизм?
6. Що означають вирази: «погана карма», «гарна карма»?
7. Яке ставлення буддистів до сансари?
8. Сотеріологічний смисл вчення про бодхісатву.

Література

1. Абаев Н.В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. – Новосибирск, 1989.
2. Академічне релігієзнавство : підручник / За ред. А.М. Колодного. – К., 2000.
3. Буддизм. – М. – Х., 2000.
4. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1983.
5. Кочетов А.И. Буддизм. – М., 1983.
6. Радугин А.А. Введение в религиоведение. – М., 1999.
7. Религии мира / Энциклопедия для детей. – М., 1996. – Т. 6. – Ч. 2.
8. Религиоведение: Учебный словарь-минимум по религиоведению / Под ред. И.Н. Яблокова. – М., 2000.
9. Релігієзнавство : навч. посібник / За ред. С.А. Бублика. – К., 2000.
10. Релігієзнавчий словник. – К., 1996.

3.2. Християнство

3.2.1. Виникнення й початок розвитку християнства

Християнство виникло в I столітті н.е. в Палестині, яка входила до складу Римської імперії. Християнство ввібрало особливості різних релігій, у першу чергу іудаїзму. Саме з іудаїзму християнство запозичило ідею про єдиного всемогутнього Бога і його посланця – Месію, що покликаний установити Царство Боже.

В останні віки до нашої ери месіанство проповідували багато іудейських сект, які очікували пришествя Месії (грецьк. «Христос»). До них відносяться назореї (святі), ебіоніти (жебраки), фарисеї (відокремлені). Останні ототожнювали Месію з воєнно-політичним вождем, який очолить народне повстання проти Риму.

Із кумранських рукописів, знайдених 1947 року на узбережжі Мертвого моря, стало відомо про общину есеїв, чи ессенів («синів світла»). У центрі цього віровчення був культ «Учителя Праведності», якого переслідував якийсь «нечестивий жрець». Перед стратою Учитель Праведності передрік своє пришествя перед кінцем світу. Незадовго перед проповіддю Христа в Іудеї виступив красномовний проповідник Іван Хреститель, який сповістив про Месію.

Засновником християнства вважається Ісус Христос. Від часу його народження починається в західному літочисленні наша ера (хоча останнім часом дослідники відносять його народження до періоду з 6 р. до н.е. до 3 р. н.е.), його шанують як Боголюдину всі сучасні християнські конфесії. Отже, для християн Христос є однією з іпостасей Святої Тройці – Богом Сином. Що стосується релігієзнавства як світської дисципліни, то серед фахівців до цього часу триває дискусія відносно історичності Ісуса Христа. Частина дослідників уважають Ісуса Христа цілком легендарною, міфічною постаттю; інші схиляються до того, що Ісус – реальна історична фігура: іудейський проповідник, можливо з кола есеїв, якого було страчено за часів імператора Тиберія. Пильний аналіз історичних джерел і деяких фрагментів Євангелій схиляє більшість сучасних дослідників до останньої точки зору.

Найбільш переконливими нам здаються такі аргументи на користь історичності особистості Ісуса Христа.

1. В Євангелії від Марка є цікавий епізод, коли Ісус приходить в Назарет, де він провів значну частину свого життя. Його проповідь не має там ніякого успіху, тому що для мешканців Назарета Ісус – звичайний тесля. Він зростав на їх очах, вони знають його батьків, братів та сестер. Євангеліст повідомляє, що на своїй малій батьківщині Ісус виявився неспроможним здійснити будь-яке значне чудо. У зв'язку з цим Месія проголошує відому сентенцію: «Нема пророка без пошани, — як тільки у своїй країні, між власною родиною та у своєму домі.» (Мк, 6, 4). Це повідомлення про незначну невдачу Месії представляється нам правдоподібним, тому що воно суперечить особливостям легендарно-міфологічного наративу.

2. Єврейський історик Йосип Флавій повідомляє про страту в 62 році Якова, брата Ісуса, «який називався Христом» («Юдейські старожитності», XX.9.1). Але, якщо існував брат (Яков), то існував і брат брата (Ісус).

3. Останнім часом цікавий поворот отримала дискусія про так зване «свідectво Флавія». В «Старожитностях» Флавій, буцім, писав про Христа як Месію. Цей уривок традиційно вважався пізнішою вставкою християнських переписувачів: адже малоімовірно, що ортодоксальний юдей Йосип Флавій вважав Ісуса Месією. Однак останнім часом дослідники звернули увагу на цитати з твору Флавія у середньовічних арабських авторів, наприклад, у «Книзі титулів» Агапія-Махбуба. Згідно з цією цитатою Флавій пише про Ісуса, але не вважає його Месією, не згадує про чудеса, які він, буцім, творив. Цей уривок вважається автентичною цитатою з Флавія. Але, визнаючи її автентичність, ми тим самим вимушені визнати, що для Йосипа Флавія Ісус Христос, безсумнівно, є історичною постаттю.

Священною книгою християнства є Біблія, причому християни визнають як Старий Завіт, так і Новий Завіт (при цьому власне християнськими за змістом є книги Нового Завіту). До Нового Завіту входять чотири Євангелія (грецьк. «блага вість»): від Матвія, від Марка, від Луки, від Івана, діяння апостолів, 21 послання апостолів та Одкровення Івана Богослова.

Згідно з Євангелієм Ісус Христос народився у Вифлеємі в сім'ї столяра Йосифа. Його матір Марія народила його безпосередньо від

Бога-Отця, причому мало місце так зване «непорочне зачаття». У віці близько 30 років Ісус хрестився в Йордані від Івана Хрестителя, при цьому присутнім було явлене знамення про те, що Ісус є Син Божий. Після 40-денної аскези в пустелі Христос починає мандрувати Галілеєю, Іудеєю та суміжними країнами, проповідуючи своє вчення, зцілюючи хворих і творячи дива. Він обрав 12 учнів-апостолів, яких наблизив до себе, готуючи їх до проповіді свого вчення після передбаченої ним скорої смерті. Його діяльність викликала незадоволення в іудейській жрецькій верхівці. Напередодні іудейського свята Пасхи Христос в'їздить у Єрусалим на чолі процесії своїх прибічників. Іудейські первосвященники схопили Ісуса, звинуватили його у святотатстві та зневазі римської величі та передали в руки римського прокуратора Іудеї Понтія Пілата. Після бичування й інших принизливих тортур Ісуса було розп'ято на хресті на пагорбі Голгофа. Однак на третій день після смерті він воскреснув, а через 40 днів піднісся на небо.

В основу християнства покладено віру в особливу місію Христа, який був посланий своїм небесним Батьком для спокутування людських гріхів через мученицьку смерть на хресті. Християни вірять у майбутнє воскресіння, у друге пришествя Христа, у Страшний Суд, на якому кожній людині буде визначено міру відплати й встановлення для праведників вічного Царства Божого.

Норми християнської моралі, з одного боку, ґрунтуються на 10 заповідях, даних Яхве Мойсею (Вих., 20). Але основою власне християнської моралі є Нагорна проповідь Христа, у якій сформульовано дев'ять «блаженств»: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені. Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони. Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть. Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть. Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть. Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне. Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, – нагорода бо ваша велика на небесах. Бо так гнали й пророків, які були перед вами» (Мт., 5: 3-12).

Також Христос формулює основну ідею християнства: «Бог є любов». «Ви чули, що сказано: «Люби свого ближнього і ненавидь свого ворога». А Я вам кажу: «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує,... бо коли ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте? Хіба не те саме й митарі роблять?» (Мт., 5: 43-46).

Після вознесіння Христа його вчення продовжувало жити й розвиватися завдяки проповідям апостолів та їхніх учнів. Протягом перших трьох століть існування нового вчення імператорська влада то більш, то менш люто переслідувала його прибічників. При цьому основна маса язичницького населення імперії, як правило, схвалювала ці переслідування, а інколи й провокувала їх. За що ж язичницька чернь ненавиділа християн? Коротко кажучи: за те, що вони відрізнялися від неї. Ця радикальна відмінність насамперед виявлялася в такому: 1) заміна політеїзму войовничим монотеїзмом; 2) заміна зовнішньої, формальної релігійності внутрішньою, справжньою релігійністю; особливо роздратовувало небажання християн справляти культ імператора; 3) ідеологія і практика моральної переваги пригноблених над гнобителями.

І все ж таки, незважаючи на чужість християнського світогляду панівному язичницькому, незважаючи на переслідування, нова віра неухильно розповсюджувалася серед населення Римської імперії та суміжних країн. У чому ж секрет цього успіху? З точки зору віруючих перемога християнства є наслідком Божого Провидіння. Якщо ж розміркувати з точки зору нейтрального раціоналізму, то можна пояснити цю перемогу деякими закономірностями психології мас. Можна сказати, що людей узагалі приваблює дещо нове, якому вони схильні віддавати перевагу над старим. А якщо це нове ще й переслідується, то воно викликає співчуття, яке посилює інтерес. А співчуття разом з інтересом формують готовність прийняти це нове.

Але такого пояснення замало. Треба визнати, що християнство знайшло «чарівний ключ» до сердець мільйонів людей. Християнство проголошувало незвичайну для античних, нечувану й велику правду. Найбільш вражаючими, на наш погляд, формулюваннями цієї правди були такі:

«Прийдіть до Мене, усі стурдовжені та обтяжені, – і Я вас заспокою!» (Мт., 11: 28);

«...нема ані геллена, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скита, раба, вільного, – але все та в усьому Христос!» (Кол., 3: 11).

«Так бо Бог полюбив світ, що дав Сина Свого Однородженого, щоб кожен, хто вірує в Нього, не згинув, але мав життя вічне» (Ів., 3: 16).

«Але Бог вибрав немудре світу, щоб засоромити мудрих, і немічне світу Бог вибрав, щоб засоромити сильне, і простих світу, і погорджених, і незначних вибрав Бог, щоб значне знівечити, так щоб не хвалилося перед Богом жодне тіло» (1 Кор., 1: 27-29).

Основи християнської догматики було остаточно закріплено на Вселенських соборах. На I Нікейському (325 р.) та II Константинопольському (381 р.) соборах було прийнято й уточнено загальнохристиянський Символ віри, у якому в стислому вигляді формулювались основи християнської віри. Символ віри складається з 12 істин. У перших восьми йдеться про троїчність Бога (Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий), про олюднення Христа й спокутування гріхів. Останні чотири частини містять повчання про церкву, хрещення й вічне життя.

Після поділу Римської імперії на Західну та Східну в 395 р. починають зростати розбіжності в догматиці й обрядовості між Константинопольською та Римською церквами. Різним був і соціальний статус римського єпископа та константинопольського патріарха. Остаточо конфесійний поділ оформився в 1054 році. Відтоді християнство існує у вигляді православ'я та католицизму.

3.2.2. Православ'я

Основні риси християнського віровчення ми розглянемо на прикладі православ'я. Православне віровчення ґрунтується на Священному Писанні (Біблії) та Священному Переданні. У Священному Письмі зібрано написані пророками й апостолами книги, які вважаються церквою богонатхненими. *Біблія* складається з книг Старого і Нового Завіту.

Священне Передання або Переказ (церковна традиція) доповнює Священне Писання і зберігається в письмових пам'ятках церкви

(рішення перших семи Вселенських соборів, твори отців церкви). Серед усіх догматичних визначень Вселенських соборів першорядним та основним визнається Нікео-Константинопольський Символ віри, складений отцями церкви й затверджений у IV сторіччі Нікейським і Константинопольським соборами.

Цей Символ має надзвичайне значення для православних християн, оскільки дає їм знання про основи християнської віри. Не випадково за років більшовицьких гонінь на релігію церква відродила давню традицію співати «Вірую» (Символ віри) не церковним хором, а всіма присутніми на богослужіннях парафіянами. Таким чином священноначалля прагнуло закарбувати мінімум догматичних визначень у пам'яті якомога більшої кількості віруючих людей.

Символ віри включає в себе *догмат* (основна формула віровчення) *про Трійцю*. Бог згідно з християнським віровченням є вища, надприродна і надсвітова сила. Він єдиний, але існує в трьох іпостасях (лицях): Бог Отець, Бог Син і Бог Святий Дух. Бог Отець не народжується і не сходить від інших лиць, Син Божий передвічно народжується від Бога Отця, а Святий Дух сходить від Бога Отця.

Бог вважається творцем Всесвіту. Створений ним світ поділяється на видимий, фізичний і невидимий, духовний. Небеса, або невидимий світ, є житлом горніх сил – безтілесних і безсмертних *ангелів* і людських душ. Слово «ангел» з грецької мови перекладається як «вісник». У Біблії неодноразово згадується про ці духовні істоти, яких Бог посилає сповіщати людям свою волю. За вченням Церкви, у світі ангелів є різні ієрархічні ступені небесних сил. У творі Діонісія Ареопагіта «Про небесну ієрархію» (I ст. н.е.) виділяється три ступені ієрархії по три чини, або лики, у кожному: вищі, які знаходяться найближче до Бога (престоли, херувими, серафими), середні (владі, панування, сили) і нижчі, більш наближені до людей (ангели, архангели та начала). За уявленнями віруючих, кожна хрещена людина має свого ангела-хранителя. Християни вірять в існування не тільки добрих ангелів, але й злих духів – бісів, дияволів, демонів, слуг сатани Люцифера.

За християнським віровченням, до небесних істот найбільш наближається *людина*. Вона поставлена Богом на найвищу щабліну східців земних творинь. Однак першолюдина, спокушена злими силами, побажала «стати як боги». Відтак людство частково відокре-

---

милося від Бога й підкорилося «батькові неправди», тобто сатані. Церква вчить, що разом із гріхом, порушенням Божих заповідей у людський рід увійшли страждання і смерть. Кирило Олександрійський стверджував, що «смертю Законодавець (Бог) зупиняє розповсюдження гріха, і в самому покаранні виявляє людинолюбство. Оскільки Він, даючи заповідь, з переступом її з'єднав смерть, і оскільки беззаконник підпав цьому покаранню, – то і влаштовує так, що саме покарання служить для спасіння. Бо смерть руйнує цю тваринну нашу природу і, таким чином, з одного боку, зупиняє дію зла, а з іншого, рятує людину від хвороб, звільняє від турбот, припиняє її журбу й клопоти та закінчує страждання тілесні». Проте людина вмирає не повністю. Тлінним є лише її тіло, частина матеріального світу. Водночас християни вірять у невмирущість душі, яка має небесну природу.

Стрижнем християнства є віра в Ісуса Христа як сина Божого і спасителя. Сучасний богослов о. Олександр Мень під час однієї зі своїх проповідей зауважив: «... Якою б не була великою постать Будди, засновника буддизму, важливими його настанови, його повчання, його принципи, вони набагато суттєвіші для буддизму, ніж особистість самого Гаутами Будди. Урешті-решт, якби й не було на світі Магомета, а просто хтось анонімний висунув ці найважливіші догмати – єдиний Бог, молитви кілька разів на день тощо, то іслам би був таким, який він є і тепер. А ось християнство без Ісуса Христа позбавляється своєї сутності...»¹.

Згідно з догматом *боговтілення* в Христі з'єдналися божественна й людська природи. Він з волі Бога Отця зійшов з небес, народився від Святого Духа і Діви Марії й став Боголюдиною. Центральним догматом християнства є догмат *спокути*. Відповідно до нього Христос прийшов на землю, щоби своєю хресною смертю спокутувати первородний гріх і подолати духовну прірву, що утворилася після гріхопадіння людини. Св. Афанасій Великий говорив, що «Бог олюднився, щоби людина обожилася». «Божеське єство, – за словами о. Сергія Булгакова, – оповило людське..., не знищуючи його, як вогонь розпикає залізо, і тим дарувало людині спасіння, вічне життя

---

¹ Див.: Мень Александр, протоиер. Мировая духовная культура, Христианство, Церковь: лекции и беседы. – М., 1995. – С. 158.

у Бозі, уже тут, серед скорботи, і в майбутньому віці, у житті воскресіння...»¹.

Серед інших важливих християнських догматів слід назвати догмат *воскресіння* Христа, у якому Церква бачить прообраз майбутнього воскресіння всіх мертвих. Узагалі, християнство просякнуте ідеєю безсмертя. Богослови вчать, що людина після гріхопадіння стала існувати у двох вимірах: у земному й потойбічному. Земне життя закінчується тілесною смертю. Душа ж після цього не припиняє існування і зберігає своє буття. Однак вона піддається першому, частковому, суду. Залежно від того, яке життя проводила людина, її душа потрапляє або в рай, або в пекло.

Християнська теологія включає в себе вчення про конечну долю Всесвіту, яке називається *есхатологією*. Проте відповідно до цього вчення з кінцем світу історія людства не припиниться, а лише вийде на якісно новий рівень. Цьому передуватиме друге пришестя Христа й загальне воскресіння мертвих. Християни вірять, що над живими й померлими відбудеться загальний Страшний Суд, після якого грішники будуть піддані вічним мукам, а праведники насолоджуватимуться вічним Царством Божим.

Таїнства. За вченням Церкви, *таїнство* – священна дія, за допомогою якої віруючому передається Божа благодать. У православ'ї визнається сім таїнств: хрещення, миропомазання, покаєння, причащення, шлюб, маслосвяття і священство.

Хрещення – символ вступу людини до лона Церкви. За православним віровченням, воно необхідне для того, щоби «померти для гріха і віродитися в оновленому житті». За допомогою цієї священної неопіт (новохрещений) містично прилучається до тіла Христового. Це єдине таїнство, яке дозволяється здійснювати не тільки священникам, але й, у разі необхідності, мирянам, тобто звичайним віруючим. Хрестити можна як дорослого, так і немовля за вірою його батьків. Православна церква практикує хрещення шляхом триразового занурення новонародженого в купіль із водою. Однак за гострої потреби для ритуалу може бути використаний сніг і навіть пісок.

Миропомазання вважається таїнством сходження Святого Духа на новохрещеного. За висловом о. Сергія Булгакова, це своєрідне

¹ Див.: Булгаков Сергій, протоіер. Православие. Очерки учения православной церкви. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 132.

рукопокладення у звання мирян¹. Ритуал цієї священнодії передбачає хрестоподібне змащування миром (ароматичною олією) лоба, очей, вух, грудей, рук і ніг віруючого для освячення його помислів, почуттів, бажань тощо.

Покаяння (сповідь) – священнодія, під час якої віруючому після каяття відпускаються його гріхи. Каяття повинне складатися не тільки з усвідомлення своєї гріховності й жалю з приводу скоєння гріха, але й із прагнення виправитися. Це таїнство, згідно з ученням Церкви, примиряє грішника з Богом. Сповідь пов'язана з головним таїнством – причащенням, або євхаристією.

Причащення (євхаристія) здійснюється на знак подяки християн Богу за спасіння людського роду. Початок цьому таїнству поклав Ісус Христос на Тайній Вечері. Християни вірять, що причащення оновлює духовне життя тілом і кров'ю Христа, які перетворилися з хліба і вина, з'єднує віруючих із Христом в єдине тіло – Церкву. До причастя допускаються не всі бажаючі, а лише ті, хто сповідався і підготував себе належним чином, тобто читав спеціальні молитви й постився.

Піст – це утримання від певних видів їжі та інших фізичних потреб і задоволень з метою духовного вдосконалення. Православна церква встановила різні ступені суворості посту. У всі пісні дні забороняється вживання їжі тваринного походження (м'яса, яєць, молочних продуктів). Окрім того, у певні пости не дозволяється риба, олія, гарячі страви. Найвищий ступінь посту – повне утримання від їжі й питва, наприклад у перші дні Великого посту, у Велику п'ятницю тощо. Послаблення надається хворим, вагітним жінкам, дітям, мандрівникам, людям, що працюють на важкій роботі. Богослови стверджують, що справжній піст має бути поєднаний із молитвою, каяттям, утриманням від злих діянь, подружнього життя, розважальних заходів, перегляду телепрограм.

У православ'ї існують тривалі й одноденні пости. До багатоденних постів відносяться Великий (триває сім тижнів), Петровський (від 8 до 42 днів), Успенський (два тижні) і Пилипівський, або Різдвяний (40 днів). Одноденні пости, окрім середи та п'ятниці,

---

¹ Див.: Булгаков Сергій, протоіер. Православие. Очерки учения Православной Церкви. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 139.

припадають також на свята Воздвиження Хреста Господнього, Усікновення глави Іоанна Предтечі та деякі інші.

Маслосвяття (соборування) – священнодія, спрямована на душевне і тілесне зцілення хворих. Таїнство здійснюють сім священників («собор пресвітерів»), проте допускається й менша кількість, які при помазанні тіла немічних єлеєм (освяченою олією) закликають на них божу благодать. Як висловився о. Сергій Булгаков, оздоровлення тіла може означати не лише повернення здоров'я, але й «подання сили для християнської смерті, оскільки остання є також актом життя»¹.

Шлюб – таїнство освячення союзу між чоловіком і жінкою для подружнього життя і дітонародження. У православ'ї сім'я розглядається як «мала церква», а шлюб як «таїнство любові».

Священство – таїнство посвячення в духовний сан. За вченням Церкви, цією священнодією особа, що зводиться в сан, наділяється божественною благодаттю шляхом хіротонії – покладання на її голову рук єпископів.

Церковна ієрархія складається з трьох ступенів: дияконства, пресвітерства та єпископства (див. табл.). Окрім того, духовенство поділяється на біле (жонаті) і чорне (чернече).

Т а б л и ц я

Церковна ієрархія в православній церкві

Біле духовенство

вищий ступінь – єпископство

середній ступінь – пресвітерство

протопресвітер

протоієрей

ієрей

нижній ступінь – дияконство

протодиякон

диякон

Чорне духовенство

патріарх

митрополит

архієпископ

єпископ

архімандрит

ігумен

ієромонах

архідиякон

ієродиякон

¹ Див.: Булгаков Сергій, протоієр. Православие. Очерки учения Православной Церкви. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 141.

Православний храм. Храм – сакральна споруда для відправлення богослужінь. За словами о. Олександра Меня, храм – «пророк, що говорить про вічність, чий заклик лунає серед гомону сучасної цивілізації»¹. Для православних вірних церква є будинком молитви й «домом Божим». Кожна її частина має певне символічне значення, виражене мовою архітектури.

Храм у вигляді прямокутника символізує корабель, «ковчег спасіння для віруючих», що пливе хвилями історії на схід – «до сонця правди – Христа». Окрім цього, церкви будуються у формі хреста – символу спасіння або кола – символу вічності.

Неодмінним елементом православного храму є баня (купол) із хрестами. Баня у візантійському стилі означає «твердь небесну». Купол-маківка зображує полум'я палаючої свічки. Вона, як висловився Євген Трубецької, «втілює в собі ідею глибокого молитовного горіння до небес, через яке наш земний світ стає причетним до потойбічного багатства»². Із головною банею можуть сусідити чотири й більше куполів. Головний, із чотирма куполами, символізує Христа і чотирьох євангелістів. Дванадцять бань споруджується на честь дванадцяти апостолів.

Храми часто будуються разом із дзвіницею. Дзвони – важливий храмовий атрибут. О. Мень писав, що їхня мелодія сповіщає людям «про віру, про життя, пронизане її світлом, розбуджує приспане сумління», «нагадує про молитву тим, хто заклопотаний працею або знаходиться у дорозі, хто занурений у монотонність буденщини»³.

Православний храм, як правило, ділиться на три частини: вівтар, власне храм (четверик) і притвор (трапезну). Цей тричастинний поділ відображає уявлення православних вірних про будову всесвіту, який складається із трьох сфер: божественної, небесної та земної.

Вівтар вважається святим місцем, яке займає півкруглу апсиду східної частини храму. У ньому здійснюється найголовніше таїнство – євхаристія. За давніх часів у вівтарі ставилися гробниці з мощами

¹ Див.: Мень А., протоиер Православное богослужение. Таинство. Слово и образ. – М.: СП "Слово", 1991. – С. 13.

² Див.: Трубецкой Е.Н. Три очерка о русской иконе: Умозрение в красках. Два мира в древнерусской иконописи. Россия в ее иконе. – М.: ИнфоАрт, 1991. – С. 9.

³ Див.: Мень А., протоиер. Православное богослужение. Таинство. Слово и образ. – М.: СП "Слово", 1991. – С. 12.

християнських мучеників. Посеред вівтарю знаходиться *престол*, який символізує Божий престол і водночас гріб Христа. Престол має бути покритий *антимінсом*, матерією з зображенням Христа, якого положили в гріб, зняв його тортур і чотирьох євангелістів. Без антимінсу не можна служити літургії. Залежно від кількості вівтарів храми бувають одно-, дво- і навіть десятипрестольні.

Вівтар, який знаменує собою сферу божого буття, підвищений над рештою храму на одну або кілька сходин і відгороджений спеціальною стіною з іконами – *іконостасом*. «Іконостас, – зазначає о. Павло Флоренський, – є межа між світом видимим і світом невидимим... Іконостас є явлення святих і ангелів..., явлення небесних свідків, і передусім Богоматері й Самого Христа в плоті»¹.

Шанування *ікон* у православ'ї має особливе значення. Іконами прикрашаються як іконостаси, так і всі стіни православного храму. «Ікона» з грецької мови перекладається як «образ». На ній зображується Христос, Богоматір, ангели, святі й події священної історії. Православні теологи вважають ікону особливим видом церковного передання, своєрідним «богослов'ям у фарбах». Олександр Мень зазначає: «На відміну від натуралізму греко-римського живопису, вона (ікона) говорить умовною мовою символів. Чисті фарби, співучі лінії, незвична перспектива і композиція народжували в споглядача ікони особливий стан. Він прилучався до вічної краси, до реальності, відкритої містичному погляду»².

В іконостасі знаходяться царські врата і двоє бокових (північні й південні) дверей. Іконостас улаштовується на тому ж підвищенні, що й вівтар. Та частина, яка видається в бік середньої частини храму, називається *солеєю*. Півкруглий виступ у центрі солеї напроти царських врат отримав назву *амвон*. З нього священнослужителі виголошують проповіді, читають євангелії.

Притвор (трапезна) у сучасних храмах майже повністю злилася з їх центральною частиною. Він символізує світ людей.

Богослужіння. Невід'ємною частиною життя віруючих є молитва. *Молитва* – це звернення до сакральних (священних) сил (Бо-

¹ Див.: Флоренський П.А. Іконостас. – М.: Искусство, 1995. – С. 61-62.

² Див.: Мень А., протоіер. Православное богослужение. Таинство. Слово и образ. – М.: СП "Слово", 1991. – С. 14.

га, святих, ангелів), за допомогою якого особа чи група осіб прагне встановити з ними зв'язок. Православні теологи виділяють три типи молитов: славослов'я, подяка і прохання. Перший тип необхідний для прославляння Бога, другий – для висловлювання вдячності за його благодіяння. Третій тип – це прохання задовольнити ті чи інші духовні та матеріальні потреби¹.

Молитва є неодмінним атрибутом *богослужінь*. Православна служба Божа поділяється на добову, тижневу і річну. Добове коло богослужінь включає в себе вечірню, повечір'я, полуношницю, ранню, часи та літургію. Вечірня відображає історію старозавітної доби: створення світу, гріхопадіння й каяття першолюдини. Головний лейтмотив вечірні – спасіння людства через віру в Месію. Повечір'я сповнене думок про смерть. Полуношниця присвячена спогадам про молитву Ісуса Христа в Гетсиманському саду перед схопленням його ворогами. В утрени відтворюються новозавітні події. Часи відправляються на спогад про приведення Христа до Понтія Пилата (перший час), про здійснення суду Пилата й катування Христа і зішестя Духа Святого на апостолів (третій час), про розп'яття Христа (шостий час) і про його хресні страждання і смерть (дев'ятий час). Для зручності всі відправи об'єднали в три богослужіння: вечірне (відправи дев'ятого часу, вечірня і повечір'я), ранкове (полуношниця, відправи першого часу й рання) і денне (відправи третього та шостого часів і літургія). У великі свята, як Різдво, Великдень, вечірня сполучається з ранньою в одну відправу – всенічну. Літургія, або обідня, – найголовніше богослужіння в православних християн, під час якого здійснюється таїнство євхаристії.

Як було зазначено, окрім добових існують тижневі (седмичні) богослужіння. Кожний день тижня в церкві просякнутий особливим змістом. Так, неділя вважається урочистим днем, у який згадується Христове воскресіння. Середа й п'ятниця – пісні дні на спогад про зраду Іудою Христа і його хресні муки. Субота призначена для молитви за померлих.

У річному богослужбовому колі більш детально відображається церковна історія. Певні дні року присвячуються Ісусу Христу, Бого-

---

¹ Див.: Закон Божий, составленный по Священному Писанию и изречениям Святых Отцов как практическое руководство в духовной жизни. – М.: Сретенский монастырь; "Новая книга", "Ковчег", 1998. – С. 387-388.

родини, іконам Божої Матері, святим тощо. До найважливіших із них відносяться Великдень і так звані дванадесять свята: Різдво Христове, Хрещення Господнє, Стрітєння Господнє, Вхід Господній в Єрусалим, Вознесіння, День Святої Тройці, або П'ятидесятниця, Преображення Господнє, Воздвиження Хреста Господня, Різдво Богородиці, Введення в храм Богородиці, Благовіщення Богородиці, Успіння Богородиці. Як відомо, держава, зважаючи на вірування православної більшості її населення, визнала офіційними неробочими днями Різдво, Великдень і Трійцю (постанова Верховної Ради України від 26 грудня 1990 р.).

Церковне право – право, що регулює життя Православної церкви. Джерелами церковного права є Священне Писання і Передання, Правила святих апостолів, канони шести Вселенських соборів, десяти Помісних соборів і правила тринадцяти отців церкви тощо. До основних церковних законів відносяться *канони*, які є фундаментом чинного церковного права.

Основні норми, які регламентують життя віруючого, містяться в десяти *заповідях* закону божого. За вченням Церкви, вони були одержані від Бога пророком Мойсеєм на горі Синай. Ісус Христос об'єднав їх у дві головні: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: люби свого ближнього, як самого себе» (Мт., 22: 37-39).

Влада церковного управління згідно з церковним правом, як і світська, поділяється на законодавчу, виконавчу, або адміністративну, і судову. Вища влада в церкві належить вселенському єпископату в особі його органу – Вселенських соборів.

Функціями виконавчої влади є призначення, заміщення церковних посад, церковне управління, а також церковний нагляд. Судова влада покликана розв'язувати спірні питання.

Люди залежно від тяжкості скоєного гріха підлягають таємному суду духівника, який накладає на них *епітимію*. Злочини кліриків, які пов'язані з виконанням їхніх службових обов'язків, караються церковним судом. Найбільш суворим покаранням за найтяжчі провини (єресь, святотатство) є анафема – відлучення від Церкви. Самогубство позбавляло права на церковне поховання самовбивці. Такі діяння, як зречення християнської віри, убивство, аборт, перелюб,

---

спричиняли відлучення на різні терміни від причастя. Протягом терміну покарання віруючий, на якого було накладено епітимію, повинен був щиросердно каятися в скоєних гріхах. Богослови зазначають, що мета суду – «лікування хворобливого стану душі грішників».

Шлюбне право регламентує шлюбні стосунки між чоловіком і жінкою. Церква проголошує непорушність шлюбного союзу. Лише в окремих випадках (порушення подружньої вірності, тривала безвісна відсутність одного з подружжя, здійснення жінкою абортів без згоди чоловіка, захворювання на СНІД, хронічний алкоголізм і наркоманія) як виняток дозволяється розрив шлюбу.

Церква дає згоду на другий шлюб тому, хто розлучився згідно з канонічним правом. Однак цей дозвіл не поширюється на священнослужителів. Третій шлюб, за поясненням св. Василя Великого, може терпітися лише як менше зло в порівнянні з розпустою.

Водночас Церква розглядає шлюб як тимчасовий інститут у світі, який «лежить у злі». За словами апостола Павла, «краще женитися, ніж розпалятися» (1 Кор., 7:9). Однак християни вірять, що після загального воскресіння люди «не будуть женитись, ані заміж виходити, але будуть немов Анголи ті на небі» (Мк., 12:25). Тому для християнства характерна ідеалізація аскетичного способу життя, який полягає в прагненні зректися життєвих радощів, «умертвити плоть» для досягнення духовної досконалості. Безшлюбність ставиться вище за шлюбні зв'язки. Взірцем довершеності для християн уважається чернець (монах), особа, яка в ім'я Христа взяла на себе обітницю незайманості, тобто утримання від статевих зносин.

Окремо слід зупинитися на ставленні Церкви до деяких проблем біоетики, пов'язаних із застосуванням біомедичних технологій. На думку богословів, досягнення в цій сфері може призвести до непередбачених наслідків. У питанні про контроль над дітонародженням Церква виходить з уявлення про життя як божий дар. Тому штучне переривання вагітності будь-якого терміну без вагомих медичних підстав нею розглядається як тяжкий гріх. Згідно з канонічним правом аборт прирівнюється до вбивства. Відповідальними за цей гріх вважаються не тільки мати, але й батько, якщо він погодився на проведення абортів, а також лікар, який здійснив переривання вагітності. Щодо контрацепції, то Церква забороняє застосування

протизаплідних і абортівних засобів, що знищують зародок на ранніх стадіях. Морально недопустимими з православної точки зору вважаються штучне запліднення донорськими статевими клітинами, клонування людини, фетальна терапія (використання тканини й органів абортіваних ембріонів), евтаназія (умисне умертвіння невиліковно хворих), а також зміна статі (трансесексуалізм).

Державно-церковні відносини. За християнським віровченням світ, створений Богом, після падіння Адама частково відокремився від свого Творця. З того часу він підпорядковується «батькові брехні» (Ів., 8: 44), тобто сатані, і «лежить у злі» (1 Ів., 5: 19). Щоб протидіяти поширенню зла, люди почали встановлювати закони, які б стримували цей процес. Для старозавітного народу законодавцем був сам Бог, котрий давав правила, що регламентували не тільки релігійне, але й суспільне життя.

Держава, на думку богословів, є необхідним елементом у зіпсованому злом світі. Її сила має використовуватися для боротьби з небезпечними проявами гріха. У цьому полягає моральний сенс її існування. Церква є для віруючих Божим домом і водночас соціальним інститутом, котрий взаємодіє з державою.

Чернецтво в православ'ї. На формування особливостей православ'я і його образу загалом значно вплинуло чернецтво. Слово «монах» (від грец. «монакос», «моно» – один) найчастіше перекладається як самотній, але є й інше трактування: єдиний, цілісний, тобто людина, яка досягла в своїй особистості єдності душі і тіла, духовного і матеріального, небесного і людського. В православ'ї ченцями (черницями) називається частина віруючих, що живуть в суворій відповідності з євангельськими заповідями і дали Богу особливі (безповоротні) обітничі: безшлюбності (дівоцтва), бідності (безкорисливості) і слухняності. Підстави для таких обітниць містяться в Євангелії, в словах Христа: «є скопці, що з утроби материнської народилися так; і є скопці, що скопились від людей; і є скопці, які зробили самі себе скопцями для Царства Небесного. Хто може вмістити, нехай вмістить» (Мф. 19, 11-12); «Якщо хочеш бути досконалим, піди, продай майно твоє і роздай убогим; і матимеш скарб на небесах; і приходи та йди за Мною» (Мф. 19, 16-21); «якщо хто хоче йти за Мною, хай зречеться самого себе, і візьме хрест свій і йде за Мною» (Мт. 16 24; Мк.8,34; Лк.9,23). Метою чернецтва є не мораль-

на досконалість, але досягнення стану обоження (єдності з Богом), що інакше зветься святістю або спасінням.

Витоки чернецтва починаються від іудейських угруповань назаретів та есеїв, від першохристиянських громад людей, які заради Христа зберігали своє дівочтво, не брали шлюб. Водночас, поява власне християнського чернецтва пов'язана з набуттям християнством статусу державної релігії Римської імперії в IV ст. (після Міланського едикту 313 р. імператорів Костянтина і Ліцинія). Чернецтво за цих умов стало відповіддю християнських максималістів на певну «утилітаризацію» християнства, перетворення його з надбання небагатьох у надбання мас.

Ченцем православний віруючий стає під час обряду постригу, якому передують більш-менш тривалий період випробування серйозності його життєвого вибору, що зветься послушництво. Далі йде постриг у рясофор, тобто монах отримує право носити рясу, не даючи ще при цьому головних обітниць, маючи можливість змінити своє рішення. Наступний етап – постриг у мантию (мантия – елемент чернечого одягу) або в малу схиму («схима» від грецьк. образ) з проголошенням безповоротних обітниць, після чого законний вихід із чернецтва стає неможливим. У похилому віці чернець може піднятися ще на одну сходинку свого чину, яка називається велика схима. Це глибокий молитовний стан з практично повним усамітненням, припиненням контактів з миром (суспільством).

Одяг ченців походить від «палія», плаща, який носили філософи. Запозичення його ченцями повинно було символізувати, що чернецтво, а не антична філософія, є справжнім любомудрієм¹.

Специфіка чернецтва підкреслюється особливою практикою номінації (зміни імені ченцю при постригу). У звичаях української церкви зміна імені відбувається двічі – при постригу «в рясофор» (або «малу схиму») і у «велику схиму». У Греції ж, на Афоні прийнято міняти ім'я 4-5 разів, відзначаючи тим самим кожний етап духовного та ієрархічного сходження ченця. Причини зміни імені при постригу в чернецтво такі:

¹ Сидоров А. И. У истоков культуры святости : Памятники древнецерковной аскетической и монашеской письменности / А. И. Сидоров. — М. : Паломник : Сибирская благовонница, 2002. — С.40.

- початок реалізації обітниць послуху; надходження в повне підпорядкування Богові і, опосередковано, монастирському начальству;
- зміна сутнісних життєвих пріоритетів (з переважно матеріальних на духовні);
- наближення до Бога, вступ з Ним у більш довірчі, особистісні стосунки;
- свідцтво смерті для миру і народження у новій якості, новою особистістю;
- наявність хрещеного при постригу перетворює цю подію в аналог хрещення, що також пов'язано з нареченням імені;
- продовження традицій Старого і Нового Заповітів (наприклад, Ісус назвав новими іменами трьох зі своїх учнів).

Незважаючи на те, що чернецтво є найбільш консервативною частиною православної церкви, в його багатовіковій історії можна виділити (узагальнено) такі етапи розвитку:

1. (до IV століття). Початковий або підготовчий етап, період «давньохристиянського аскетизму» (О.І. Сидоров).

2. (IV століття). Етап раннього чернецтва, яке ще статусно не оформлено, державою і церквою не регулюється, не існує спеціального порядку чернечого постригу (наприклад, проголошення обітниць), немає статуту (він лише формується), в чернечому середовищі немає священика, життя плине в усамітненні та молитві. Домінуючим типом є анахоретство (пустельництво).

3. (V–XIV століття). Етап перетворення чернецтва в церковний інститут, формування та існування власне монастиря як організації, що має свій статут, обряди (таїнства), порядок постригу (прийому в члени організації). Священство формується вже, в тому числі, з середовища чернецтва. Поряд з анахоретством розвивається і кіновія (гуртожитний спосіб організації життя ченців).

4. (XIV–XVIII століття). Період існування чернецтва в умовах державного контролю (на Балканах – під владою мусульманської адміністрації, в Україні – під владою держави, яка стає дедалі все більше світською). Держава регулює процес відкриття й закриття монастиря, допустимий вік вступу до монастиря, число ченців обителі, порядок фінансування тощо. Культура чернецтва в умовах інославного панування прагнула до самоконсервації. В Україні в куль-

туру чернецтва поступово проникали риси протестантизму та католицизму.

5. (XIX–XXI століття). Етап сучасного чернецтва. Спостерігається двосідна тенденція до очищення від пізніших нашарувань, відродження досвіду першохристиянських, апостольських часів і, водночас, пошук форм подвижництва в умовах секулярного, сучасного інформаційного, «постхристиянського» суспільства.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть, з переходом світової культури в інформаційну фазу і процесами глобалізації, інститут монастиря не тільки не зник, але отримав імпульс до відродження, особливо на пострадянському просторі, а також у ряді країн Європи, культура яких історично орієнтована на православ'я. Так, в Україні налічується 94 чоловічих, 90 жіночих монастирів і 28 скитів і подвір'їв¹. Потрібно зазначити, що 94 з українських монастирів (тобто майже половина) виникли (саме виникли, а не були відроджені на місці колишніх) після 1991 р. Процес відкриття нових монастирів триває.

Багатотиповий розвиток монастирів у різних умовах привів до виникнення типів монастирів і чернецтва. Тут можна виділити такі різновиди класифікацій.

За гендерним принципом: чоловічі і жіночі монастирі.

За способом організації внутрішнього життя монастиря: гуртожитні (кіновія) і особножительні (ідеоритм).

За ступенем інтенсивності контактів із суспільством: споглядално-молитовні та соціально-місіонерські.

За майновими правами та кількістю проживаючих в монастирі (насельників або насельниць):

- монастир, розташований на землі, що є його власністю;
- скит; відокремлена кіновія на землі, що належить іншому монастирю, має суворий статут;
- чернечий хутір; комплекс об'єднує церкву і кілька окремих келій, насельники традиційно займаються землеробством, ведуть господарство;
- коливи – хатинки пустельників;

---

¹ Монастыри Украины. Кафедральные соборы. Чудотворные иконы. Святые источники : карта-путеводитель / сост. О. Хоменко. — К., 2011.

У розвитку православ'я і формуванні його образу роль чернецтва є значною і простежується у різних галузях, а саме:

- основи віри: догматична частина православ'я розроблялася на церковних соборах з домінуванням чернечого впливу і у працях отців Церкви, переважна більшість яких також були ченцями; друга найважливіша складова православного вчення (поряд зі Святим Письмом) Святе Передання – це є, фактично, досвідом ченців з переживання, тлумачення та адаптації Писання до земних умов;

- керівництво, санкціонування і контроль: православною церквою керують єпископи, архієпископи, митрополити і патріархи, які обов'язково є ченцями;

- літургійна, молитовна творчість: порядок головного богослужіння православної церкви – літургії – складений ченцями Іоанном Золотоустим, Василем Великим, Григорієм Богословом; авторами більшості молитов також є ченці;

- обряди: правила, тривалість і час постів, а також порядок багатьох обрядів православної церкви взяті з чернечої практики.

Більше того, трансцендентність цінностей і надприродна сутність ідеалу в православ'ї призводить до того, що воно, за словами В. Ільїна, взагалі не має моделі світської етики, вона тут підміняється етикою чернечою¹.

Незважаючи на те, що православна церква визнає рівними і допустимими для людини обидва життєві шляхи – створення сім'ї і чернецтво, все ж традиційно чернецтво оцінюється як набагато вищий і цінніший шлях. За висловом Іоанна Лествичника «Світло ченцям – ангели, а світло мирянам – ченці». Життя православного мирянина розцінюється як ослаблений, спрощений варіант життя ченця. Водночас православному чернецтву вдалося досить органічно інтегруватися в світську культуру через формування своїх специфічних типів (детальніше про роль чернецтва в культурі в п. 7.2).

---

¹ Ильин В.В. Философия: учебник. В 2 т. Т.2 / В.В. Ильин. – Ростов н/Д: «Феникс», 2006. – С. 496.

3.2.3. Католицизм

Католицизм (від грецьк. «католікос» – «загальний», «всесвітній») є найбільшою християнською конфесією. Він розповсюджений головним чином у Західній Європі та Латинській Америці.

Як і православ'я, католицизм ґрунтується на Священному Писанні та Священному Переказі. Але католицизм визнає священними рішення не тільки семи перших Всесвітніх соборів, а й наступних, аж до ХХ століття, також були й енцикліки римських пап. Як і православ'я, католицизм визнає рятівну силу церкви, культ святих і мучеників, іконовшанування. Основними особливостями католицизму, які відрізняють його від інших християнських конфесій, є такі:

1. Догмат філіокве (від лат. *filioque* – «і від сина») – учення про сходження Святого Духа не тільки від Бога Отця, але й від Бога Сина. Це головна догматична відмінність католицизму від православ'я.

2. Учення про «надналежні заслуги» святих перед Богом. Ці заслуги становлять ніби скарбницю, якою церква може розпоряджатися на свій розсуд. На основі цього вчення в пізньому середньовіччі та в епоху Відродження побутувала практика індульгенцій – папських грамот про відпущення гріхів.

3. Догмат про чистилище, де грішні душі очищуються в полум'ї. Строк перебування в чистилищі може бути скорочений молитвами церкви.

4. Догмати про непорочне зачаття Діви Марії (прийнятий 1854 року) і про її тілесне вознесіння на небо (прийнятий 1950 року).

5. Догмат про непогрішимість папи в справах віри (прийнятий 1870 року). Більш точним є розуміння цього догмату як безпомилковості папи, коли він говорить «*ex cathedra*» (тобто коли він говорить з кафедри про богословські питання).

Церковна ієрархія в католицизмі дуже складна. У дещо спрощеному вигляді її можна зобразити за допомогою такої схеми.

ПАПА РИМСЬКИЙ

<i>церковна ієрархія</i>	ранги церковних посад		<i>чернецтво</i>
єпископи	вищий ранг	нижній ранг	абати
пресвітери	(отриманий від папи)	(отриманий від єпископа)	монахи

Дуже важливим у католицизмі є ранг кардиналів. Ці священнослужителі мають право засідати в конклаві. Конклав – це зібрання кардиналів для обрання нового папи. У перекладі з латинської *conclave* означає замкнену кімнату від *cum clave* – «під ключом». Для обрання папи кардинали збираються у замкненому приміщенні, яке відмикають лише після того, як новий папа буде обраний. Для обрання кандидат повинен набрати 2/3 голосів плюс один голос.

Традиція конклава виникла на II Ліонському соборі у 1274 р., після того, як нового папу (ім став Григорій X, який і ввів термін «конклав») ледь був обраний після 2 років та 9 місяців відчайдушних суперечок.

Канонічні особливості католицизму, що відрізняють його від православ'я та протестантизму, такі: celibat усього духовництва, недопущення виходу з духовного звання, інститут кардиналів, першість пап, непорушність шлюбу. Обрядові особливості католицизму такі: хрещення скропленням; миропомазання під час конфірмації над повнолітніми (у православ'ї над немовлятами); причащення мирян лише хлібом (останнім часом у католицизмі дозволено причащати мирян хлібом і вином); для причастя використовують прісний хліб (у православ'ї – квасний); хресне знамення від лівого плеча до правого п'ятьма пальцями; музичний супровід богослужіння; латинська мова богослужіння, обов'язкова до II Ватиканського собору (1962–1965 рр.), яким було дозволено служити національними мовами. Офіційною філософською доктриною католицизму є вчення Томи Аквінського (1225–1274 рр.). У цей час воно модифіковане у формі неотомізму. Ядром його є принцип гармонії віри й розуму, визнання того, що розум здатний обґрунтувати буття Бога й спростувати філософські доводи проти істин віри.

Інкони католицькій церкві дорікають за так званий «папоцезаризм». Папоцезаризм – це поєднання духовної та світської влади пап в одних руках. Узагалі, папоцезаризм як такий у наш час відійшов у минуле. Він був характерний для середньовічного папства, коли римські первосвященники володіли досить великою областю в Середній Італії. Папоцезаризм у ті часи мав і глобальні претензії: папи намагалися довести верховенство своєї духовної влади над будь-якою світською владою всіх монархів Західної Європи. Безумовно, папоцезаризм приводив до певних негативних явищ у соціальній політиці

католицизму, він також почасти деформував і саме папство як церковний інститут. Тим же часом папоцезаризм, на наш погляд, мав і певні позитивні наслідки для католицької церкви. Важливим позитивним наслідком цього явища можна вважати більшу самостійність католицької церкви відносно світської влади в порівнянні з православ'ям.

Велике значення для долі сучасного католицизму мав II Ватиканський собор (1962–1965 рр.), який скликав папа Іоанн XXIII (Анжело Ронкалі). Реформи, які провів собор, зробили католицизм більш привабливим для сучасної людини, пристосували цю конфесію до реалій сьогодення.

Основними реформами II Ватиканського собору були такі нововведення.

1. Визнання свободи совісті, яка корениться у самій природі особистості.

2. Визнання можливості діалогу з інакомислячими, в тому числі – з представниками лівих суспільних рухів, з атеїстами тощо.

3. Концепція католицького екуменізму: незважаючи на те, що вся повнота істини перебуває у католицькій церкві, необхідно поважати інші конфесії, як християнські, так і нехристиянські. Що стосується християнських конфесій, то собор визнав доцільність братського діалогу з ними, сумісних молитов тощо.

4. Спрощення богослужіння, в тому числі богослужбового вбрання та культових предметів.

5. Адаптація богослужіння до національних традицій, зокрема дозвіл на богослужіння національними мовами.

6. Дозвіл на причащення мирян як хлібом, так і вином.

7. Після завершення роботи собору, але – безсумнівно – внаслідок його роботи був скасований сумнозвісний папський індекс заборонених книг (9 квітня 1966 р.).

Поряд з Іоанном XXIII, видатним релігійним діячем сучасності був папа Іван Павло II (Кароль Войтила). Роки його понтифікату 1978–2005. Це був перший папа не італійського походження за останні 455 років (з 1523 р.). Він активно продовжував політику оновлення католицизму, започатковану II Ватиканським собором. Понтифікат Івана Павла II був одним з найбільш тривалих та одним з найбільш успішних за всю історію папства. Багато в чому Іван Па-

вло II був папою-новатором: він багато подорожував по світу, здійснював спільні богослужіння з представниками інших конфесій і навіть катався на гірських лижах. Нечувана справа: Іван Павло II започаткував практику каяття католицької церкви: він публічно попросив прощення за злочини церкви за часів хрестових походів та інквізиції, за різноманітні зловживання, здійснені католицькою церквою на протязі її довгої історії. У жовтні 1992 р. католицька церква реабілітувала Галілео Галілея.

У 2014 р. Іван Павло II був канонізований нинішнім папою Франциском.

Франциск (Хорхе Маріо Бергольо) був обраний на папський престол 13 березня 2013 року. Це перший в історії папа з Нового Світу (аргентинець).

Зараз у світі нараховується більше 900 млн. католиків.

3.2.4. Протестантизм

Протестантизм виник у Німеччині в XVI столітті. Започаткував цей рух августинський монах Мартин Лютер (1483–1546 рр.) 31 жовтня 1517 р., коли прибив до дверей віттенбергської церкви 95 тез проти індульгенцій. Втім, не виключено, що ця розповідь являє собою варіант звичайної естетизації та драматизації історичних подій. Можливо, Лютер просто зачитав ці тези або розіслав їх своїм колегам-теологам. Це питання залишається нез'ясованим. Але, як би там не було, скоро Реформація (так називався рух на чолі з Лютером) охопила Німеччину, а потім і всю Західну Європу. Видатними діячами Реформації були також Філіп Меланхтон (1497–1560), Ульріх Цвінглі (1484–1531), Жан Кальвін (1509–1564).

Основні принципи протестантизму:

1. Спасіння особистою вірою в спокутуючу жертву Христа. Добрі справи, пожертвування на користь церкви не мають істотного значення.

2. Принцип загального священства. Рятівна сила церкви запечується. Стверджується пряме спілкування віруючого з Богом.

3. Опора виключно на Біблію. Визнання Священного Писання єдиним авторитетом у справах віри.

Лютер переклав Новий Заповіт у 1521–22 р., а повне видання «Лютерової Біблії» вийшло у 1534 р. Думка про те, що це був перший переклад Святого Письма на національну мову, безумовно, є стереотипом. Принаймні з XII ст. Біблія перекладалась на національні європейські мови (французьку, італійську, англійську, чеську – Яном Гусом та Ієронімом Празьким; у 1519 р. Франциск Скорина переклав Біблію на білоруську, випередивши засновника Реформації на три роки). Можливо, що лютерівський переклад відіграв таку велику роль у становленні німецької релігійної свідомості та німецької літературної мови тому, що це був переклад *Лютера*, вже знаменитого на той час.

4. Принцип «дешевої церкви»: визнання тільки двох обрядів – хрещення й причастя, які діють не автоматично, а силою віри. У більшості протестантських конфесій хрещення проводиться в повнолітньому віці. У протестантизмі заперечується іконовшанування, культ святих, целібат духівництва.

5. Учення про божественне передвизначення: Бог споконвічно прирік одні душі до спасіння, а інші до загибелі. Людина не в змозі змінити приречення. Знаком божої благодаті є успіх у світських справах, у тому числі матеріальне процвітання. Кальвін навіть уважав, що якщо людина пропускає нагоду заробити більше грошей, вона грішить перед Господом: адже Господь повернувся до неї, а вона, так би мовити, відвертається від благодаті.

У сучасних суспільних науках досить поширеною є точка зору на протестантизм, яку виклав видатний німецький соціолог Макс Вебер у роботі «Протестантська етика та дух капіталізму». Назва твору говорить сама за себе. Згідно з Вебером, саме протестантський світогляд виявився духовним підґрунтям становлення та розвитку капіталістичних суспільно-економічних відносин. І саме в протестантських країнах капіталізм виявився найбільш розвиненим і найбільш успішним. Протестантський світогляд парадоксальним чином поєднує дві, здавалося б, несумісні ідеї. З одного боку, протестант вірить у божественне передвизначення. З іншого боку, він визнає важливість власного «покликання», яке, передусім, виявляється в успішності його професійної діяльності. Ранній протестант виявлявся водночас і фаталістом, і активістом. Як таке може бути? Якщо його діловитість є знаком та запорукою спасіння, то отримуємо шу-

кане. Успіх у бізнесі, взагалі, у матеріальних справах важливий для протестанта не сам по собі, а як непрямий доказ божого благовоління. Отже, завдяки таким особливостям світогляду, «класичний» капіталізм розвинувся в протестантських країнах.

6. Протестантизм тією чи іншою мірою поділяє загальнохристиянські уявлення про троїчність Бога, про безсмертя душі, про рай і пекло (учення про чистилище відкидається).

Центральне місце в протестантському богослужінні займає проповідь. Богослужіння здійснюється рідною мовою. Громади утворюються за демократичним принципом (рівність мирян і духовництва, виборність духовництва, звітність і т. ін.).

Протестантизм поділяється на велику кількість напрямків. До протестантизму відносяться лютеранство (Німеччина, країни Скандинавії), цвингліанство й кальвінізм (Швейцарія та Нідерланди), анабаптизм, менонітство (Німеччина, Нідерланди), англіканство (Англія), пресвітеріанство (Шотландія). До пізнього протестантизму належать течії, більшість із яких виникли в США: баптисти, методисти, квакери, адвентисти, свідки Єгови, п'ятидесятники та інші. Лютеранство сформувалося в епоху Реформації завдяки діяльності Лютера та його сподвижників, у першу чергу Меланхтона. Для лютеранства характерні всі особливості «класичного» протестантизму. Особливе місце займає вчення про виправдання вірою. Зараз у світі нараховується близько 75 млн. лютеран.

Засновником кальвінізму є Жан Кальвін (1509–1564 рр.). Центральне місце в кальвіністській ідеології займає вчення про передвизначення, згідно з яким долі людей визначені Богом і людина не владна змінити присуд. Зараз кальвінізм представлений реформатськими, пресвітеріанськими церквами, конгрегаціоналізмом.

Англіканство виникло в XVI столітті. Щодо культу й організаційних принципів англіканська церква ближча до католицької, ніж інші напрямки протестантизму. Обрядовий бік католицизму в англіканстві майже не зазнав змін. Зберігається ієрархія, яка нагадує католицьку. Головою церкви є британський король, який призначає єпископів. Примас англіканської церкви – архієпископ Кентерберійський.

Баптизм (від грецьк. «baptizo» – «занурюю у воду», «хрещу») заснував на початку XVII ст. видатний англійський конгрегаціона-

ліст Дж. Сміт, який переселився в Нідерланди. Одна частина баптистів («окремі», або «партикулярні», що дотримуються традицій кальвінізму) вважають, що Бог до створення світу прирік одних людей до спасіння, а інших до загибелі. Інша частина баптистів («спільні») ідуть за армініанською традицією та вважають, що Бог призначив до спасіння всіх, хто увірував в Христа. Зараз у світі 50 млн. баптистів.

П'ятидесятництво виникло на початку ХХ ст. у США. Основою вчення є догмат про зішестя Святого Духу на апостолів на п'ятдесятий день після воскресіння Ісуса Христа, завдяки чому вони отримали дар пророцтва, мовлення іншими мовами й т. ін. Тому центральним елементом культу п'ятидесятників є особливе хрещення Духом Святим.

На цей час нараховується понад 50 млн. п'ятидесятників.

Адвентизм (від лат. *adventus* – пришестя) виник у 30-ті роки ХІХ ст. у США. Його засновник У. Міллер передрік друге пришестя Христа в 1844 р. Але коли цього не сталося, адвентисти висунули ідею про те, що Христос дійсно прибув, але не на землю, а в небесне святилище й звідти тепер вершить «суд дослідження». Адвентисти вірять у близьке друге пришестя Христа й становлення на Землі його тисячолітнього царства. Адвентисти заперечують безсмертя душі, заявляючи, що душа помирає разом із тілом, щоб воскреснути в день пришестя Христа. Уважаючи тіло «сосудом Божим», адвентисти надають великого значення так званій «санітарній реформі» – зводу правил щодо охорони здоров'я. Найбільш великим напрямком адвентизму є адвентизм сьомого дня, заснований пророчицею Е. Уайт.

Свідки Єгови – одна з пізніх течій протестантизму.

Цей напрямок виник у 1870 р. у США як група з вивчення Біблії. Її заснував Ч. Рассел. В основі його вчення лежить віра в близькість останньої битви Христа й сатани – армагедону. Після перемоги над сатаною встановиться рай на землі, де будуть вічно жити праведники. На думку прибічників цього напряму, згідно зі свідченням Єгови, Христос не Бог, а син Єгови, що не є рівнозначним, і цар Божого Царства. Така позиція дає підстави багатьом християнським конфесіям не вважати свідків Єгови християнами, однак самі свідки Єгови зараховують себе до християнства.

Зараз у світі нараховується близько 500 млн. протестантів.

У цілому ж кількість християн на землі сягає 1,5 млрд. осіб. Таким чином, християнство є найбільшою світовою релігією.

Контрольні запитання

1. Що таке месіанство? Ким для християн є Ісус Христос?
2. Які аргументи можна привести на користь історичного існування Ісуса Христа?
3. На чому ґрунтується християнське віровчення?
4. Як, на думку християн, можна досягти спасіння?
5. Порівняйте православні догмати з католицькими. Виділіть відмінності.
6. Порівняйте православну церковну ієрархію з католицькою. Виділіть відмінності.
7. Які ви знаєте християнські таїнства?
8. Що таке чернецтво? Як чернецтво вплинуло на специфіку православ'я, його становлення та розвиток?
9. Які зміни в католицизмі відбулись завдяки II Ватиканському собору?
10. Які зміни в християнське віровчення приніс протестантизм?
11. Які соціальні наслідки мало вчення раннього протестантизму?
12. Які протестантські конфесії ви знаєте?
13. Чи сприятиме співпраця держави з релігійними організаціями духовному відродженню народу? Обґрунтуйте свою відповідь.

Література

1. Академічне релігієзнавство : підручник / За ред. А.М. Колодного. – К., 2000.
2. Біблія. – Будь-яке видання.
3. Вебер М. Протестантизм и капитализм // Религия и общество : хрестоматия. – М., 1996.
4. Григулевич І.Р. Папство. Століття XX. – К., 1988.
5. Зальмон Б.І. Православ'я в Україні (1917-1938) // Український історичний журнал. – 2000. – № 3.
6. Історія релігії в Україні : навч. посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К., 1999.
7. Калінін Ю.А., Харьковщенко Е.А. Релігієзнавство : підручник. – К., 2000.
8. Католицизм // Релігійна панорама. – 2002. – № 5.
9. Папські уроки для України: Промови Святійшого отця Іоанна Павла II в Києві // Українська газета. – 2001. – № 10.
10. Православ'я // Релігійна газета. – 2001. – № 5.
11. Релігієзнавство : навч. посібник / За ред. С.А. Бублика. – К., 2000.
12. Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1987.
13. Терещенко Ю. Християнство як підвалини європейської цивілізації // Віче. – 1999. – № 1.
14. Християнство: історія і сучасність // Українська газета. – 1998. – №№ 4, 5, 8, 10.
15. Янг Дж. Християнство / Пер. с англ. К. Савельева. – М., 2001.

3.3. Іслам

Іслам (араб., букв. - віддання себе [Богові]) - остання авраамічна монотеїстична світова релігія. Засновником ісламу є Мухаммед (571-632) - пророк і посланець. Іслам визнає і інших пророків, але Мухаммед вважається останнім із них. Відповідно, законоположення інших пророків (Тора, Псалтир, Євангелія) втратили силу, до того ж, люди вносили в них зміни.

Мухаммед був уродженцем Мекки (міста в західній частині Аравійського півострова). Рано втративши батьків, Мухаммед був пастухом у свого дядька Абу Таліба, потім зайнявся караванною торгівлею. Скоро Мухаммед одружився з багатоговдою Хадіджою. У віці близько 40 років Мухаммеду почали являтися видіння. За легендою, в одну з ночей місяця Рамадану йому явився архангел Джабраїл (Гавриїл), через якого Мухаммед одержав перше одкровення від Аллаха. Примушений видіннями, Мухаммед почав виступати в Мекці з проповіддю нової віри – ісламу (араб. «покірність»). Не виключено, що на початку своєї діяльності Мухаммед не вважав себе пророком, який проповідує принципово нове вчення. Судячи з усього, він думав, що лише відновлює справжній монотеїзм Авраама, Мойсея та Ісуса в його чистоті. І лише вороже ставлення оточуючих (у тому числі – іудеїв і християн) змусило його визнати, що він проповідує нову віру.

У 622 році Мухаммед разом з нечисленними прихильниками переселився в Медину. Ця дата переселення («Хіджра»), 16 липня 622 року, вважається початком відліку мусульманського місячного календаря (який на 11 днів коротше Григоріанського). Тут в наступні десять років Пророку вдалося згуртувати навколо себе арабське населення міста, а потім звернути в іслам Мекку і більшість племен Аравійського півострова. Цікаво, що хіджра Мухаммеда в Ятриб та пізніше переможне повернення до Мекки може вважатися гарним прикладом «відходу-і-повернення» в концепції Тойнбі. Після смерті Мухаммеда в 632 р. за часів перших халіфів («спадкоємців», «наступників») було об'єднано Аравію й розпочато грандіозні завойовницькі походи. За короткий час іслам розповсюдився на величезній території від Іспанії до Індії.

Святим Письмом мусульман є Коран (араб. «Ал-куран» - «читання вголос», «повчання»). Згідно з мусульманською традицією, Коран був послідовно посланий Аллахом Мухаммеду через ангела Джабраїла (Гавріїла) протягом майже 23 років.

Догмат про єдиності і єдності Бога є одним з основних, фундаментальних догматів ісламу, яке означає перш за все заперечення політеїзму, що виражається у формулі «немає іншого божества, крім Аллаха». Поділяючи іудейсько-християнське єдинобожжя, іслам претендує на більшу строгість і послідовність в проведенні принципу єдинобожжя (таухід).

Відповідно в таких біблійних догматах, як Трійця і Боговтілення, іслам бачить відступ від істинного монотеїзму. З поданням про абсолютну трансцендентність Бога пов'язано іконоборство ісламу, що виключає зображення не тільки Бога, але також людей і тварин: Бог - єдиний «формотворець», з яким неприпустимо змагатися, створюючи подібні зображення. Як в іудаїзмі, підставою для відмови від зображень людини в ісламі служило також і побоювання перед ідолопоклонством.

Іслам не знає такого інституту, як церква, і догматики, в тому сенсі, який був би вірний стосовно до християнства (що характерно в деякій мірі шиїзму).

Соціальна доктрина ісламу пронизана егалітаризмом, солідаризмом, активізмом та антиаскетизмом. «Кращий з вас, - каже Пророк, - не той, який заради небесного нехтує земним, і не той, який чинить навпаки; кращий з вас той, який бере від обох». Слідуючи цій установці, мусульманська етика відкидає безшлюбність, благословляє працю і багатство.

Класична політична теорія ісламу, що склалася в умовах халіфату, відстоює єдність релігії і держави. Традиційним є для ісламу тісний зв'язок з державою, що зберігається і в сучасних умовах. У ряді країн іслам визнаний державною або офіційною релігією. Під ісламськими гаслами в сучасному світі діють багато політичних партій і організацій¹.

Основними джерелами ісламськоговіровчення є Коран (араб. - читання вголос, повчання) і сунна (араб звичай, приклад) або хадіси

¹ Ибрагим Т. Ислам // iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc

---

(перекази про вислови і діяння Мухаммеда). На основі хадисів було складено різні біографії Мухаммеда. З точки зору мусульман, Коран і хадіси є різні види Одкровення - «боговимовлене» (або «продиктоване», цілком виходить від Бога, як за своїм змістом, так і словесним вираженням) і «богонатхненне» (словесне оформлення якого переважно належить самому пророку)¹.

В ісламі вважається, що оригінал Корану вічно існує на небесах. Його зміст передано Мухаммеду через архангела Джабраїла священною арабською мовою. Перекладати цю книгу на інші мови не рекомендується, бо від цього Коран втрачає свою священну силу. Коран складається з 114 глав, які називаються сурами (букв. «цегляний ряд», «кладка»).

Дин – культова практика й сукупність релігійних обов'язків мусульманина. Він включає п'ять основних обов'язкових положень – «стовпів» релігії.

1. Сповідання – вимовлення та визнання істинності шахади, тобто формули: «Немає бога, крім Аллаха, а Мухаммед – пророк и посланник Аллаха».

2. Щоденна п'ятиразова молитва («салат», «намаз»). Той, хто молиться, повинен здійснити обмивання та звернутися в бік Мекки. Молитва складається з славослов'я на честь Аллаха.

3. Дотримання посту (у місяці рамадан). Протягом цього місяця від світанку до заходу сонця не можна їсти, пити, розважатися. Від посту звільняються мандрівники, воїни під час битв і походів, вагітні жінки, жінки, які годують немовлят, а також хворі.

4. Обов'язковий податок на користь бідних (зак'ят). Від зак'яту відрізняється добровільна милостиня – «садака».

5. Паломництво до Мекки – «хадж».

Дещо осібно серед принципів ісламу стоїть «священна війна» («джихад» – букв. «зусилля»). Це багатозначне поняття, яке вміщує в себе як збройну боротьбу з невірними, так і війну віруючого з власною недосконалістю (так званий «джихад серця»). За легендою, Пророк говорив: «Ми повернулися з малого джихаду, щоб приступити до джихаду великого». Тут під «малим» джихадом мається на увазі війна з невірними, під «великим» – духовне вдосконалення.

---

¹ Ибрагим Т. Ислам // iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc

Іслам має просту догматику, але досить складну культову практику.

Догматика базується на наступних принципах:

1. Віра в єдиного Бога Аллаха.
2. Віра в ангелів.
3. Віра в усі книги Божі.
4. Віра в усіх посланців Бога.
5. Віра в кінець світу й страшний суд.
6. Віра в приречення. Для ісламу характерним є крайній фаталізм. Уважається, що у світі не існує нічого, що не залежить від волі Аллаха; кожній людині визначено свою долю, яку не можна змінити.

Концептуальні основи ісламу містяться в прощальній проповіді Мухаммеда, яку він виголосив під час паломництва:

1. Воістину, ваше життя і ваше майно повинні бути для вас священні.

2. Воістину, Господь заборонив вам проливати кров і зазіхати на майно інших.

3. Без всякого сумніву, ви зустрінетеся з вашим Господом, і Він запитас про ваші вчинки і діяння. Я ж довів до вас те, що було на мене покладено.

4. Нехай той, кому щось довіряється на зберігання, повертає це його власнику (будьте надійні у ввіреному вам!)

5. Всі лихварські угоди, відсотки з боргів, що мали місце бути між вами раніше, скасовуються. Вам же належить повертати тільки ту суму, яку ви берете в борг.

6. Не зазіхайте на права і свободи інших і не будуть порушені ваші. Аллах заборонив брати відсотки з боргів.

7. І ще кажу я вам, все язичництво і помилки - під ногою моєю, і пішла в минуле кровна помста часів джахілії (невіри).

8. Я заповідаю вам боятися Божого гніву, дотримуючись права і свободи жінок! Воістину, у чоловіків є права на своїх дружин, і у дружин є права на своїх чоловіків. Права ж жінок щодо вас складаються в тому, щоб ви забезпечували їх матеріально відповідно до загальноприйнятих норм. Ставтеся до жінок доброзичливо.

9. І подумайте про рабів ваших! Годуйте їх тією їжею, якою харчуєтеся самі, і одягайте їх в той одяг, що носите самі. І якщо вони

здійснюють проступки, які ви не можете пробачити, - тоді розстаньтеся з ними, бо вони слуги Аллаха - і не вам виправляти їх шляху.

10. О, люди! Воістину, у вас один Господь. Всі ви - нащадки Адама, а Адам був створений з глини. І немає переваги у араба перед не арабом, і немає переваги у не арабов перед арабом. І немає переваги у білої людини перед чорношкірим, і у чорношкірого - перед білим, хіба що лише в богобоязливості. Істинно, істинно кажу вам - благородний з вас той, хто найбільш богобоязливий.

11. Твердо знайте, що мусульманин - брат мусульманину і що всі мусульмани - брати. І не дозволено людині брати що-небудь, що належить іншому, крім того, що той передасть йому по добрій волі. Тож, не будете гнобити самих же себе (завдаючи шкоди іншим)!

12. Прислухайтесь, о люди, до моїх слів! Воістину, я доніс до вас покладене на мене. І я залишив для вас то, керуючись чим ви ніколи не зіб'єтеся зі шляху істинного. Це - Святе Письмо і життєвий шлях Пророка!

Мабуть, ніде, крім країн ісламського світу, немає такого тісного зв'язку релігії та повсякденного життя. Мусульманський спосіб життя визначається шаріатом (букв. «глибоке знання»). Шаріат – це сукупність закріплених Кораном і Сунною приписів, якими віруючі повинні керуватися в усіх життєвих ситуаціях, щоб досягти моральної досконалості, мирського благополуччя та потрапити до раю. Мова йде не тільки про дотримання обрядів, але й про багато якостей, переконань, правил поведінки кожного мусульманина. Шаріат є релігійно-етичною основою мусульманського права – фікха. Шаріат включає в себе норми, які регулюють порядок виконання релігійних обов'язків (ібадат), і норми, які регулюють характер взаємин мусульман (муамалат).

Дві основні течії ісламу - суннізм і шиїзм - виникли в результаті розколу мусульманської громади з питання про верховну владу в період громадянської війни 657 року між четвертим праведним халіфом Алі (двоюрідний брат, вихованець і зять пророка Мухаммеда) і його суперником Муавією. В ході цієї війни виділилася група хариджитов, котрі відстоювали виборність халіфа, на пост якого може претендувати будь-який член громади, незалежно від його соціального чи етнічного походження. Прихильники Алі, що згодом отри-

мали назву «шіїти» (від «шиа» - «партія», «угруповання»), відстоювали також спадковість і сакральність халіфату (імамата).

Шіїзм - напрям, у якому вважається, що право бути спадкоємцем Мухаммеда може належати тільки його прямим нащадкам, тобто дітям, онукам й та ін. Згодом, однак, поряд з політичними розбіжностями, розвинулися і теологічні. Шіїти визнають тільки ті хадіси, які пов'язані з халіфом Алі.

На ґрунті суперечок за число імамів (керівників релігійних общин) у VII-IX ст. шіїти розпалися на ряд напрямків. Прибічники головного напрямку – імамїти – вірять, що імамів було 11, а дванадцятий, імам Мухаммед аль-Махді, сховався, але повернеться, щоб установити епоху справедливості та благоденства. Імамїти вважають «прихованого імама» своїм духовним керівником. Окрім хаджу до Мекки й Медини, шіїти здійснюють паломництво до своїх святинь: у Мешхед (Іран), Куфу, Кербелу й Неджеф (Ірак). У наш час шіїти живуть здебільшого в Ірані (85% населення), Іраку (50% населення), а також в Афганістані, Пакистані, Ємені, Лівані, Азербайджані та ряді інших країн.

Сунїти (від араб. «Сунна» - «звичай», «приклад») - послідовники шляху Мухаммеда і його сподвижників, для яких Коран і сунна є першоджерелами релігії. Сунїти - це в основному населення Пакистану, Індонезії, Малайзії, Турції, Сирії, Саудівської Аравії, Йорданії, країн Північної Африки. Як релігійний напрямок суннізм зараз не є централізованим. У ньому існує чотири основні правові школи (мазхаба): ханафітська, шафіїтська, малікітська і ханбалітська. Найпоширенішою з них (якої дотримуються близько третини всіх мусульман світу) є ханафізм, офіційно прийнятий на початку XVI ст. в Османській імперії і нині переважає серед мусульман СНД. Мазхаби розрізняються між собою по теорії та методології мусульманського права, а також за деякими культовими особливостями. Всі правові школи вважаються однаково легітимними. Така терпимість до правового різноманіття часом підтверджується висловом Мухаммеда: «Різниця в думках моєї громади - знамення Божої милості».

Близько з VIII ст. в ісламі існує своєрідна містична течія суфізм (від «суф» - «вовна», «вовняна накидка»). Суфійський рух спочатку мав аскетичні форми, які виражали соціальний протест проти різкої диференціації мусульманської громади, розкішного і дозвільного

життя панівної верхівки. У наступні два століття розрізнені суфійські громади почали об'єднуватися в ордена-тарікати, кожен з яких має власну систему містичної практики, обрядів ініціації і зовнішніх відзнак. Завдяки діяльності цих орденів суфізм з XIII ст. перетворився в основну форму «народного» ісламу.

Для суфійських орденів характерні особливі, екстравагантні з точки зору ортодоксального ісламу, форми шанування Аллаха: колективна екстатична молитва, медитація, танці, плигання, кружляння й таке інше. У суфізмі також розвинулося особливе шанування наставників – керівників общини (шейхів).

Ісламський фундаменталізм. Ідеологічною основою терористичних ісламських організацій є ісламський фундаменталізм. Ісламський тероризм був і залишається однією з найгостріших проблем сучасної міжнародної політики. Особливу увагу ця проблема привернула після терористичного акту в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. і хвилі терактів, які відбулися після цієї події.

Необхідно зауважити, що існує не тільки ісламський, а взагалі релігійний фундаменталізм, який являє собою досить складний і неоднозначний соціокультурний феномен. Між іншим уперше термін «фундаменталізм» був застосований до деяких форм протестантизму в США.

Релігійний фундаменталізм становить спробу певних соціальних груп не тільки повернутися до буквального прочитання заповідей релігійної традиції, але й будь-якими методами, у тому числі й насильницькими, змусити суспільство в цілому до такого повернення. Релігійний фундаменталізм – це архаїчна, безкомпромісна і вельми негативна реакція релігійної свідомості на сучасний світовий порядок. Для фундаменталіста будь-які принципи, що не вписуються в заповіді одкровення, які розуміються догматично, повинні бути відкинуті. І якщо це принципи, скажімо, раціоналізму, гуманізму, плюралізму, прав людини, цінності людського життя, то тим гірше для цих принципів. Специфіка фундаменталізму виявляється не стільки в його методах, скільки в радикалізмі та розмаху діяльності організацій, які його сповідують. Не вдаючись до детального аналізу причин цієї специфіки, виділимо два, на наш погляд, вельми важливі фактори, які стимулюють екстремізм ісламських фундаменталістів:

1) «молодість» ісламу в порівнянні зі світовими й багатьма національними релігіями;

2) відсутність чіткого розрізнення політики й релігії в ісламському суспільстві.

Ісламу лише 1400 років. Якщо ми подивимося, наприклад, на християнство у відповідному віці, то побачимо Гуситські війни та вогнища інквізиції. Невід'ємність же релігії від політики призводить до того, що в ісламських країнах будь-яка війна є в певному розумінні релігійною війною.

Дослідники вважають, що соціальною базою релігійного фундаменталізму є головним чином незатребувані ринком високоосвічені спеціалісти, більшість із котрих молоді. Існує також думка, що ісламський фундаменталізм процвітає в економічно бідних, неблагополучних країнах, до того ж соціальна конфліктність у тій чи іншій країні сприяє успіху фундаменталістських ідей.

Феномен афганських талібів у цілому вписується в цю систему. «Таліб» у перекладі з арабської означає «той, що навчається мудрості», простіше кажучи, «студент». Кістяк руху «Талібан» склали діти біженців з Афганістану, які виховувались у пакистанських медресе в дусі крайнього фундаменталізму і безперечної дисципліни. Отримавши міцну фінансову підтримку з різноманітних джерел, у тому числі від могутнього фундаменталіста й міжнародного терориста Усами бен Ладена, «Талібан» почав з установа своїх порядків у Афганістані, а потім спробував вийти на світову арену. Навряд чи можна говорити про кінцеву поразку «Талібану». Але навіть якщо це станеться, то ісламський фундаменталізм аж ніяк не зникне разом із талібами. Залишиться, наприклад, «Аль-каїда». А якщо й остання зійде нанівець, то це не означатиме знищення ісламського фундаменталізму як такого. Він буде існувати доти, доки існуватиме його соціальна база.

Ще одними прихильниками фундаменталістських поглядів в ісламі є салафіти («ваххабіти»). Салафіти (від араб - «предки, попередники») вважають, що необхідно орієнтуватися на приклад Мухаммеда, його сподвижників і праведних предків (ас-салафія ас-саліхін). Вони відкидають засновані на культурно-етнічних особливостях нововведення в ісламі. Їх опоненти (наприклад, суфії) принципово називають їх «ваххабітами» (по імені одного з симпатиків ідеології

салафізму - аль Ваххаба), свідомо визначаючи їх прихильників як фундаменталістів і ісламських екстремістів. «Ваххабізм» найчастіше використовується як політичний ярлик, який виправдовує, в тому числі, і незаконні репресії. Разом з тим, лідери салафітів стверджують: «В ісламі немає слів «ваххабізм», «ваххабіти». Ми послідовники сунни. Наше кредо: дотримуватися Корану і хадису і не робити те, що суперечить їм». Головним і єдиним способом вирішення розбіжностей в ісламі, на думку салафітів, є «повернення» до Корана і сунни Мухаммеда і 4 праведних халіфів. Наприклад, салафіти не визнають наставника (шейха, устаза) в якості посередника між Богом і людиною і відкидають суфійську традицію поклоніння «святим місцям» (зіярат), як такі, що суперечать фундаментальним основам ісламу. В одній з відеолекцій, розміщених в інтернеті, один з лідерів салафітів заявляє: «Всі суфії є язичниками».

У свою чергу, опоненти салафітів трактують їх як аномальне явище в ісламі і бачать в них ворога, якого простіше усунути, ніж вступити з ним в діалог.

Узагалі, ісламській фундаменталізм можна вважати дещо незвичайною, но вельми впливовою формою антиглобалізму. На наш погляд, опозиція «глобалізм – антиглобалізм» буде одним із найважливіших факторів, що визначатиме розвиток людства в найближче майбутнє. Втім, жодна зі сторін цього протистояння не буде втілювати в собі «всю істину» або «всю неправду». Отже, можна припустити, що проблема ісламського тероризму буде однією зі стрижневих у світовій політиці XXI ст., а релігійний фундаменталізм залишатиметься в найближчому майбутньому основним викликом цінностям цивілізованого світу.

Очевидні в ісламі доктринальні, конфесійні, геополітичні, економічні, етнічні протиріччя породжують масу конфліктів і створюють загрози не тільки ісламській цивілізації, але і зовнішньому світу.

Безперечним є факт відсутності внутріцивілізаційної солідарності в ісламському світі. Наведемо деякі аргументи на користь цієї тези: збройні конфлікти в мусульманських країнах; відсутність єдиної позиції мусульманських країн і урядів з тих чи інших проблем, які зачіпають інтереси ісламу; конфлікти, породжені розбіжністю етнічної і ісламської ідентичностей; існування різноманітних конфесій і сект в ісламі з конфліктуєчими релігійно-теоретичними конс-

трукціями; наявність в мусульманських країнах величезної кількості збройних екстремістських груп; відсутність об'єднуючої держави-лідера в мусульманському світі; конфлікти, в основі яких лежать геополітичні інтереси; майже всі країни з домінуванням мусульманського населення можна визначити як авторитарні, нестабільні і конфліктогенні.

Причини цих конфліктів і протиріч часто закладені в витоках самої мусульманської релігії. По-перше, пророк Мухаммед ясно не сказав, хто після нього повинен успадкувати владу. І не було йому послано одкровення з цього приводу. Мусульманські династії воювали один з одним не через спосіб порятунку, а за владу. Це стало причиною поділу мусульман на дві головні течії - сунітів і шіїтів. Кожна конфесія наводить свої докази (у вигляді хадисів) і вважає, що істина, відповідно і влада, повинні належать виключно їм. Один тільки приклад: для сунітів і їх духовних лідерів алавіти (релігійна течія в шіїзмі) взагалі не вважаються мусульманами. Для них це секта. Хоча відомо, що Іран підтримує Башара Асада саме тому, що він є представником алавітів (У зв'язку з цим було б доречним ввести в науковий обіг поняття «суннітофобія» і «шіїтофобія»).

По-друге, це невизначений, часто суперечливий характер тексту Корану (його перекладів, тлумачень), хадисів і фетв. Зміст хадисів і вирвані з контексту Корану вираження часто стають ідеологічною основою екстремістських угруповань.

Іслам дуже складно втягнути в інтелектуальний діалог: сама ісламська релігійно-громадська думка особливо не обтяжує себе внутрішньою критикою і встановленням толерантного дискурсу. На шляху міжконфесійного діалогу всередині ісламу стоять непереборні бар'єри з релігійних догм. Мусульманські богослови на дух не переносять вільні дискусії і критику (відомий вислів: скільки імамів – стільки і ісламів). І як результат - простір для толерантного ставлення до іншої точки зору звужується або повністю нівелюється, а конфліктогенний потенціал ісламської ідентичності зростає.

У сучасному житті іслам представляє собою другу за чисельністю світову релігію. За різними даними близько 1.5–1.7 млрд. мусульман проживають приблизно в 150 країнах світу. Відповідно мусульмани - носії самих різних етнічних ідентичностей: це і японці, і китайці, і німці, і англійці і т. д. У трьох десятках держав іслам є

державною релігією і ще в чотирьох десятках держав світу мусульмани становлять більшість. Переважну більшість із мусульман в світі (близько 90%) становлять суніти, решта - шіїти. Тільки в Європі, за різними даними, іслам до 2000 року прийняли понад мільйон європейців. Точного перепису кількості мусульман в Україні немає. Разом з Кримом в Україні близько 600 тисяч мусульман і приблизно половина з них - це кримські татари. Анексія Криму і російська агресія розділила мусульманське співтовариство України. Євроінтеграційний курс України сьогодні підтримують переважна більшість мусульманських організацій і культурних центрів

Контрольні запитання

1. На чому ґрунтується ісламське віровчення?
2. Назвіть п'ять стовпів ісламу.
3. В чом сутність «великого» і «малого» джихаду?
4. У чому полягає значення шаріату в ісламі?
5. Які основні течії в ісламі ви знаєте?
6. Назвіть основні джерела ісламського віровчення.
7. Чи несе загрозу сучасному світові ісламський фундаменталізм? Обґрунтуйте свою відповідь.

Література

1. Академічне релігієзнавство : підручник /За ред. А.М. Колодного. – К., 2000.
2. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1983.
3. Грюнебаум фон Густав Эдмунд. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – М., 1981.
4. Ибрагим Т. Ислам // iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc
5. Коран. Будь-яке видання.
6. Лубський В. Релігієзнавство. – К., 1997.
7. Массэ А. Ислам / пер. с франц. – М., 1982;
8. Релігієзнавство : навч. посібник / За ред. С.А. Бублика. – К., 2000.
9. Релігієзнавчий словник. – К., 1996.
10. Самыгин С.Н., Нечипуренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов-н/Д., 1996.
11. Сучасне обличчя ісламу // Україна. Європа. Світ. – 1997. – № 11.
12. Фрилинг Р. Христианство и ислам. Духовные борения человечества на пути к самопознанию. – М., 1997.
13. Шах И. Суфизм. – М., 1994.

Розділ 4. БІБЛІЯ ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Біблія (від грецьк. *biblia* – книги) є зібранням священних текстів іудаїзму, а потім, разом з іншими творами, Святим Письмом і християнства. Більш давня частина її – Старий Завіт – прийнята обома релігіями, а більш пізня – Новий Завіт – визнана тільки християнством.

Біблію розглядають як «книгу книг» не тільки християнство чи іудаїзм, а й іслам. Для іудаїзму Старий Завіт являє собою одкровення, передане Богом Яхве євреям. Саме в цьому документі зафіксовано як обіцянки, дані Богом «обраному народу», так і обов'язки єврейського народу перед Богом. Щодо ісламу, то він убачає в Біблії підготовчий шабель до Корану, а в біблейських патріархах – Мойсеї (Мусі) та Ісусі (Ісі) – безпосередніх попередників Мухаммеда. Біблія складає основу трьох найбільш впливових у світі релігій. За визначенням К. Ясперса, ці релігії отримали назву «біблейських релігій».

Біблія являє собою складну літературно-історичну пам'ятку, основні елементи якої виникали в обстановці жорстокої соціальної та ідейно-політичної боротьби. Вона є відображенням цієї боротьби і як документ суспільно-політичної думки свого часу становить безсумнівний інтерес. У Біблії відображено розвиток найважливіших принципів суспільної моралі. Знайомство з греко-римською філософською думкою, з буддизмом, конфуціанством та іншими вченнями такого роду показує, у якому напрямку йшли етичні пошуки людства. Отже, Біблія є і пам'яткою морально-етичної літератури. Завдяки Біблії до наших днів збереглися унікальні зразки фольклору та літературної творчості, які ввійшли до скарбниці світової культури. Водночас Біблія є також пам'яткою релігійної літератури, оскільки в стародавньому суспільстві все духовне життя було пронизане релігією.

Найважливіше уявлення давніх іудеїв стосувалося союзу плем'яного божества зі своїм народом, укладеного завдяки посередництву отців народу. При перекладі на грецьку й латинську мови слово

«договір» як взаємний обов'язок поступово набуває значення однобічного обов'язку, повіданого спадку, «завіту», звідси й назва: «Старий Завіт» і «Новий Завіт».

В іудейському варіанті кожна з книг Біблії відома за першим словом, з якого вона починається. Назви, прийняті в християнстві, дані були при перекладах. Близько 80 книг, які складають Біблію, з'являлися протягом майже тисячоліття (I тис. до н.е. і I-II ст. н.е.) шляхом відбору й канонізації текстів, що в іудейській, а потім і в християнській традиції вважалися богонатхненними. За церковно-синагогальною традицією Біблію писали святі люди – пророки й апостоли, але надихав їх до написання відповідних текстів сам Бог (Дух Святий). Апостол Петро пише: «Бо ніколи пророцтво не було проголошене з волі людини, лише, ведені святим духом, промовляли святі люди від Бога» (2 Пет., 1:21).

Перші п'ять книг Старого Завіту складають П'ятикнижжя (іуд. Тора), авторство яких церковно-синагогальна традиція приписує Мойсею. Увесь Старий Завіт в іудаїзмі іменується Танах (три приголосні в цьому слові означають Тора (п'ятикнижжя), Небїім («пророки») і Хкесубїм («писання»). Слово «біблія» іудеї не використовують. Окрім текстів, які складають «канон» (від грецьк. *kanon* – зразок, у релігійному контексті – «установлення»), існує ряд інших, яких іудеї та протестанти не визнають, у православ'ї та католицизмі вони публікуються, але в православ'ї їх уважають «неканонічними», у католицизмі – «девтороканонічними», або канонічними другого розряду. Єврейський критерій ставлення до цих текстів зводиться до того, що Бог міг говорити лише єврейською мовою, а не арамейською і тим більше грецькою, мовою непосвячених.

Новий Завіт складається з 27 канонічних книг, розміщених у загальноновизнаному порядку: спочатку йдуть чотири Євангелія: від Матвія, Марка, Луки, Іоана, потім книга діянь апостолів, 21 книга послань апостолів і Одкровення Івана Богослова, або Апокаліпсис. Неканонічних новозавітних книг не існує.

Ряд старозавітних і новозавітних книг, які свого часу було заборонено для читання, отримали назву «апокриф» (грецьк. «таємний»). Нараховується кілька десятків апокрифічних книг, які збереглися до нашого часу.

Причиною невключення багатьох творів ранньохристиянської літератури до складу Біблії була боротьба між різними єретичними течіями в перші століття існування християнства. Численні групи в християнстві обґрунтовували свої віровчення посиланнями на одкровення євангелій, яких в ті століття нараховувалося кілька десятків. Церква вела жорстоку боротьбу проти «єретичних» учень і прагнула викоринити апокрифічну літературу. Більше 200 старозавітних і новозавітних книг, серед яких книга Єноха, апокаліпсиси Єздри та Варуха, Євангелія Варнави, Іуди, Хоми, Петра та ін., збереглися до наших днів. Вони дають багатий матеріал для вивчення морального, релігійного, філософського життя того часу. Склад Біблії було затверджено в 364 році на Лаодикейському соборі й доповнено Одкровенням Івана Богослова в 692 році на Константинопольському соборі.

У VII ст. до н.е. в південному царстві Палестини Іудеї почав формуватися державний лад, який продовжував розвиватися і після втрати національної незалежності аж до римського завоювання. Мова йде про теократичну державу, якою керувала каста жерців. У 621 р. до н.е. під час царствування Іосії було оприлюднено, що при відбудові єрусалимського храму знайдено сувій з Книгою законів. Сучасна наука дійшла висновку, що йдеться про Второзаконня, останню з п'яти книг, авторство яких переказ приписує Мойсею. Законодавчим шляхом у державі було знищено всі сліди культів, що їх ізраїльтяни запозичили в місцевих народів. Пророки прагнули витлумачити історію в дусі найсуворішого дотримання угоди між Яхве і його народом, євреї вже сотні років перебували в «обітованій» землі, коли переказ про оприлюднення Десяти заповідей (Декалог) почав втілюватися в писемну форму. Необхідно було підтвердити точною угодою, санкціонованою Богом, законне право володіння землею. Звідси роль, приписана Мойсею – завойовнику й законодавцю. За переказом, Мойсей зійшов на одну з вершин Синайського півострова, де бог Яхве власною рукою в присутності Мойсея висік текст заповіту на двох кам'яних плитах-скрижальях, які отримали з того часу назву «скрижальів завіту».

Десять заповідей об'єднані у двох текстах, які сходять до VII-IV ст. до н.е. В остаточному варіанті вони мають такий вигляд: «Я –

Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому рабства. Хай не буде тобі інших богів переді Мною» (Вих., 20: 2,3).

Це затвердження ритуального монотеїзму, але не теологічного: нехай інші народи мають інших богів, євреї не повинні поклонятися їм.

«Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею» (20:4). Засуджується ідолопоклонство, характерне для давньоєврейських племен.

«Не призывай Імення Господа, Бога твого, надаремно» (20:7). Лицезріння божества може згубити людину.

«Пам'ятай день суботній, щоб святити його» (20:8). У більш пізньому варіанті відпочинок на сьомий день був пов'язаний із тим, що сам Яхве відпочивав на сьомий день після створення світу.

«Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі» (20:12).

«Не вбивай!» (20:13). У єврейському тексті говориться дослівно «не умертвляй», тобто не вбивай членів свого племені, убивати ж ворогів Бог не тільки дозволяє, а й наказує.

«Не чини перелобу!» (20:14). Згідно з єврейськими законами не можна зваблювати заміжно чи заручену жінку, після того як плату за неї внесено. Ідеться про порушення права власності, коли у випадку зведення рабині власник міг вимагати за неї грошову компенсацію.

«Не кради!» (20:15).

«Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!» (20:16).

«Не жадай дому ближнього свого; не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що у ближнього твого» (20:17). Єврейське слово «жадати» означає «кинути погляд на щось», отже, не виключено, що ця заповідь пов'язана з уявленням про «око», тобто з повір'ям, що можна завдати шкоди іншій людині, несправедливо бажаючи привласнити її майно або ж заволодіти ним за допомогою чар.

Минувши стадію кочового способу життя і ставши осілими землеробами, давні євреї засвоїли нові форми суспільного життя, що ґрунтувалися на законах приватної власності. До того періоду й відноситься Декалог, який перетворив усі давні звичаї, що стали на той час незрозумілими, і додав до них нові правила, більш змістовні з моральної точки зору, але які так само не виходили за межі норм рабовласницького суспільства.

Однак ні цар Іосія, ні жерці не змогли затвердити серед народу думку про вірність Єдиному Богу Яхве. Це відбулося пізніше: під час Вавилонського полону 586 р. до н.е., коли було зруйновано єрусалимський храм і частину іудеїв вивезено до Вавилонії. Жерці єрусалимського храму поставили перед собою завдання зафіксувати вчення Яхве, розпорядок, правила й ритуали храмового культу, правила поведінки в побуті, численні заборони, що стосувалися їжі, одягу, змішаних шлюбів. Це було спрямовано на консолідацію єврейського народу на релігійній основі, на припинення тенденції до асиміляції іудеїв. Зібрання цих матеріалів жерці подали в п'яти книгах Мойсеевих під назвою Тора. Ці матеріали подібні до давніх шумерських, вавилонських, єгипетських, фінікійських і хетських легенд, а книга Ісуса Навина включає численні тексти з цих джерел. Остаточне оформлення Священного писання іудеїв відбулося близько 90-100 р. н.е. в м. Явні (Палестина) синедріоном – релігійно-законодавчим центром іудаїзму.

У 1929 році французькі археологи виявили на пагорбі Росаш-Шамра неподалік від північно-східного узбережжя Середземного моря (сучасна Сирія) залишки давнього міста Угарита, яке було центром одного з невеликих північносирійських царств. Засноване воно було приблизно в XIII ст. до н.е. Імовірно, наприкінці XIII ст. до н.е. воно було зруйноване землетрусом. Тексти, записані в угаритському храмі під керівництвом верховного жерця, близькі до текстів, які склали П'ятикнижжя Мойсея. В Угариті шанувався верховний бог Ілу (рівний старозавітному Елу, Елоаху, Елохіму) – творець Всесвіту, батько і верховний владика богів. Центральне місце в міфології займає Силач Балу – образ, у багатьох випадках паралельний старозавітному Яхве: і той, і інший – громовержці, подавці дощу. Воїтелі Ілу й Силач Балу часто постають у вигляді бика, але і Яхве уявлявся своїм шанувальникам тельцем, хоча Старий Завіт різко засуджує поклоніння тельцю. Зіставлення текстів, знайдених при розкопках, і текстів Старого Завіту дають достатньо підстав для ствердження, що всі вони перебувають у межах однієї й тієї самої культурної традиції.

Численні перекази П'ятикнижжя близькі до переказів інших народів, особливо сусідніх. Таким є переказ про потоп, який має паралель у месопотамському епосі про Гільгамеша; таким є переказ

про Іосифа і дружину єгипетського вельможі, близький за змістом до єгипетської казки про двох братів. Зіставний аналіз показує, що в усіх цих випадках ми маємо справу з самостійною обробкою однакових сюжетів. У них схожі тільки найбільш загальні мотиви, тимчасом як конкретні подробиці настільки відрізняються одна від одної, що думки про пряме запозичення здаються малоправдоподібними.

Вивчення Старого Завіту дозволяє простежити процес поступового переходу давніх євреїв від політеїстичних уявлень до монотеїзму. Український переклад дає спотворене уявлення про давньоєврейський оригінал. Так, замість множини «боги» уживається однина «бог». У деяких випадках слово «боги» замінюється словом «ангели». Мова йде про особливу форму монотеїзму, яка отримала назву «енотеїзм». Сутність його полягає в тому, що, визнаючи реальне існування багатьох богів, етнічна група, об'єднання племен або держава поклоняється одному з них. З цієї точки зору в кожного племені або народу існує свій бог, з яким його пов'язують відносини договору, «завіту». Саме так у Старому Завіті говориться про бога Авраама й Ісаака. Стосовно обраного бога плем'я чи народ брали на себе певні обов'язки: поклонятися й служити тільки йому, відмовляючи в цьому всім іншим богам.

У Старому Завіті спостерігається зміцнення етичного аспекту релігії: віра в одиничність і виключність Бога. Бог Ізраїлю був ревним богом, він жорстоко карав давніх євреїв за поклоніння іншим богам. Цим він відрізняється від богів сучасних йому релігій, які, як правило, відзначалися віротерпимістю.

Серед звичаїв палестино-сирійського регіону особливе місце займало принесення Богу в жертву (спалення живцем) синів того, хто приносить жертву, що практикувалося зазвичай у критичній ситуації. Таке жертвоприношення називалося по-фінікійськи «молх», по-єврейськи «молах». Через це з'явилися помилкові уявлення про страхітливого бога Молоха, якому приносили людські жертви. Древні вважали його втіленням нелюдської лютості, ніби властивої фінікіянам. З точки зору того, хто жертвував, принесення в жертву єдиного сина було подвигом благочестя, який здійснювався в ім'я Бога і блага народу. Особливу роль у боротьбі з цим звичаєм відіграв переказ про жертвоприношення Авраама. Патріарху Аврааму

було обіцяно численних спадкоємців і те, що нащадки його ввійдуть у землю обітовану, яку буде віддано їм у володіння. Бог повелів йому взяти свого сина Ісаака, у якому мали здійснитись усі обітвання Божі, та принести його в жертву Богу. Без заперечень і нарікань Авраам підкорився таємничому повелінню. Усі приготування для жертвоприношення було зроблено, Авраам заніс уже свій жертвний ніж над сином, але ангел звернувся до нього з неба: «...не простягай руки твоєї на хлопця,... тепер бо знаю, що ти боїшся Бога, що ти не пощадив свого сина, свого єдиного, для Мене» (Буття, 22:12). Авраам приніс Богу в жертву овна, який заплутався неподалік від нього рогами в гушавині. Бог підтвердив свій договір з Авраамом, і патріарх одержав ім'я «отець віруючих» і «друг Божий».

Бог задовольнився готовністю патріарха принести в жертву сина, але насправді йому достатньо барана. Аналогічні уявлення були розвинені у фінікійян. Як свідчать численні написи, знайдені при розкопках, разом із людськими жертвами (молхodom), з часом усе ширше практикується принесення в жертву барана (молхомор).

Ідея богообраності іудейського народу дозволяла пояснити не тільки завоювання обітованої землі – Палестини, але й вавилонський полон, грецьке завоювання і володарювання римлян як покарання за відхід іудеїв від віри в істинного Бога. Поряд із цим, стверджується думка про відновлення колишньої могутності за допомогою посланця Бога, месії.

При вивченні іудаїзму та християнства слід звернути увагу на одне з найважливіших явищ – еквівалентність термінів «месіанство» та «християнство»: слово «христос» – це грецьке «помазаник», точний переклад єврейського слова «машіах», тобто «месія». Коли євреям, які були у вигнанні IV-III ст. до н.е., необхідно було перекласти слово «машіах» мовою середземноморського населення, народною грецькою – койне, вони використовували єдине слово, яке могло передати стародавнє поняття, – «христос», і почали фантазувати на основі текстів писання про пришестя обранця, Христа, нащадка Давида, який, подібно до цього великого царя, об'єднає народ Ізраїлю, звільнить його від чужоземного володарювання і відновить «царство».

Для розуміння християнської концепції Біблії певний інтерес має переказ про патріарха Ноя. Православний богослов О. Лопухін

уважає, що передбачення патріарха мало пророче значення для долі нащадків його синів. Хам за його нешанобливе ставлення до батька був проклятий. Сима благословили як представника істинного благочестя, Яфету було провіщено надзвичайне розповсюдження на землі, і їм обом нащадки Хама віддані в рабство. Сенс цього пророцтва з точки зору християнської теології такий: земля буде розділена між людьми, найбільший простір займуть нащадки Яфета; істинна релігія збережеться в нащадків Сима, у визначені часи він підкорить собі землю Ханаанську (де мешкали нащадки Хама), і серед його нащадків явиться Спаситель. Потомки Яфета також увійдуть у землю Ханаанську та прийдуть до істинної віри.

Земля нібито була розділена на три частини між нащадками трьох синів Ноя: нащадки Сима зайняли Азію, переважно Аравійський півострів із суміжними країнами, нащадки Хама оселилися майже виключно в Африці, а нащадки Яфета заселили всю придатну для життя на той час північну частину землі, по північному березу Середземного моря. Нашадки Хама (Ханаан), які оселились у Палестині, були вигнані звідти ізраїльтянами (нащадками Сима). Період, коли істинна віра мала зберегтися в потомстві Сима (у давніх євреїв), висвітлено у Старому Завіті, і повернення синів Яфета в шатри Симові – прихід до істинної віри північних народів, коли віра повинна вийти за межі однієї нації й стати загальнолюдською, коли Бог укладає угоду через свого сина з усім людством – відображено в Новому Завіті. Пророцтва про пришестя Месії Старого Завіту набувають свого логічного завершення в Новому Завіті, у народженні Ісуса Христа.

Богослови стверджують, що протягом усього Старого Завіту спостерігаються як прямі пророцтва про прихід Месії (пророк Даниїл передрік час народження Месії, пророк Михей – місто, у якому народиться Спаситель, Ісайя – що Спаситель народиться від Діви та що йому судилися страждання і т. ін.), так і «прообрази». Це й уже розглянута аналогія з жертвоприношенням Авраама, коли в появі овна замість Ісаака богослови вбачають натяк на «жертвовного агнца» Ісуса Христа, сина Божого, якого Бог, так само як і Авраам свого сина, віддасть у жертву заради спокутування гріхів людства; і продаж у рабство Іосифа братами за 20 срібників і т. ін.

Щоб стати життєво важливою, нова релігія повинна відкривати перед людьми перспективу поліпшення їхнього життя, усунення зла, причин людських страждань. Пояснення, що Бог карає за нестійкість у вірі й порушенні Завіту, в умовах розповсюдження християнства серед інших народів застаріло. Пояснення, яке стосується всього людства, виявилось у міфі про первородний гріх. Для іудеїв первородний гріх не відіграє особливої ролі, без будь-якого спокутування гріха Яхве вступає у завіт з Авраамом і Мойсеєм. У Новому Завіті первородний гріх є першоподією світової історії. Повернення до «блага» людства могло бути досягнуте лише за допомогою спокути. У ролі того, хто спокутує первородний гріх, виступав за Новим Завітом не хто інший, як сам Бог, який прийняв людську подобу: «...Отець послав Сина Спасителем світу» (І Ів., 4:14). Згідно з богословською точкою зору, караючи за порушення заповіді перших людей, засуджуючи їх до страждань і тілесної смерті, Бог уже тоді не залишив їх без утіхи й дав їм обіттування про «сім'я жони, яке повинне було зтерти главу змія і відтворити людям можливість досягти блаженства та життя вічного на небі». Як уважається, це було перше обіттування про Спасителя світу. Спокутна жертва Христа повинна була змінити долю людства. Однак, оскільки зло і страждання після жертвовної загибелі Христа не зникли, виникає уявлення, що спасіння повинне здійснюватися двома актами: у перше своє пришествя Христос приніс себе в жертву, у друге він реалізує спасіння людства практично. Це уявлення стало одним з основних догматів християнства. В Апокаліпсисі подається картина майбутньої битви зі злом і Страшного Суду, яким завершується світова історія. За результатом Страшного Суду грішники підуть «на вічну кару, а праведники – на життя вічне» (Мт., 25, 46). Отже, після тисячолітніх страждань люди знову знайдуть рай.

У Новому Завіті ми спостерігаємо тринітарний догмат, який суперечить суворому єдинобожжю іудаїзму й ісламу: визнання єдності Бога в трьох особах: Бог Отець, Бог Син і Бог Дух Святий. Однак це не означає визнання трьох богів, за цими трьома особами згідно з християнською теологією приховується одна субстанція.

Для досягнення раю необхідним є виконання завіту з Богом. Християнство не відкидає Старий Завіт, ядром якого є Декалог, або десять заповідей, даних Мойсею, але приймає їх у новому прочитанні

ні Ісуса Христа, яке було дане ним у Нагорній проповіді. Свою назву вона отримала через те, що, за Євангелієм від Матвія, Ісус промовляє її з гори. Це була справжня програма діяльності, основу якої становили «заповіді блаженств», тобто подвиги, за допомогою яких можна досягти «царства Божого». У Євангелії від Матвія сказано:

«Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне.

Блаженні засмучені, бо будуть утішені.

Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони.

Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть.

Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.

Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть.

Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Не-бесне.

Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене...» (Мт., 5:3 – 11).

У Євангелії від Луки цих заповідей тільки чотири, і вони стосуються не досягнення духовного заспокоєння й відчуження від мирських інтересів, а убогих, голодних і гнаних за віру, тобто соціальних проблем.

Переходячи до моральних принципів, Ісус основну увагу приділяв протиставленню старозавітним принципам нових: «Ви чули, що було сказано: Око за око, зуб за зуб. А Я кажу вам: Не противтеся злому. Хто вдарить тебе у праву щоку, оберни до нього й другу...» (Мф., 5:38, 39). «Ви чули, що сказано: Люби ближнього свого й ненавидь ворога свого. А Я кажу вам: Любіть ворогів ваших і моліться за тих, що гонять вас...» (Мф., 5:43, 44). Від ідеї любові до ближнього Христос переходить до ідеї непротівлення злу, якої іудаїзм не знав, але яка була характерною для буддизму та поширилась у Передній Азії після походів до Індії Олександра Македонського. Спочатку Ісус виступає з реформою на користь «голодних» і «убогих», закликаючи багатих роздати своє майно бідним. Після того, як він побачив, що його заклик не мав особливого результату, він переніс питання про нагороду пригнічених у потойбічний світ, у Царство Небесне, де вбогі будуть мати перевагу над багатими. Відмовляючись від попереднього наміру задовольнити пригнічені маси в реальному житті, він стверджує тезу про незмінність соціальних і полі-

тичних відносин, що знайшло відображення у відомій фразі «кесаре-ве кесареві, а Боже Богові» (Мт., 22:21).

Ті ж тенденції ми спостерігаємо, вивчаючи інші книги Нового Завіту. Першою новозавітною книгою за часом написання є Одкровення Іоанна Богослова (68 р. н.е. – поч. 69 р. н.е.). У ньому йдеться про швидкий кінець світу й прихід Месії, в алегоричній формі відображені події іудейської війни 66-73 рр., антиримські настрої повсталих євреїв. Поразка повстання, крах надій на загибель старого світу призвели до зміни настроїв. У наступних книгах апостолів, які починають з'являтися наприкінці I ст. н.е., переважають уже інші мотиви: будь-яка влада від Бога, раби повинні підкорятися господарям. У посланнях Павла й інших апостолів формується віровчення нової релігії. У них визначилась еволюція у двох напрямках: відрив від іудаїзму та пристосування до існуючого ладу. Здатність нової релігії до компромісу для вирішення найважливіших соціальних і політичних питань сприяє розповсюдженню християнства серед народів Римської імперії та вже в четвертому столітті зумовлює вихід його на рівень державної релігії.

Біблія мала величезний вплив на духовний розвиток і культуру нашої цивілізації, мораль, право, побут, світогляд, мистецтво, поведінку людей. Із Біблією за силою впливу на культуру не можна порівняти ніяку іншу книгу, у тому числі й священні книги інших релігій. У Біблії нема жодної пропозиції або події, які не знайшли б відображення в різноманітних сторонах життя суспільства. Причина цього криється в історичних умовах, які спричинили її появу, існування і функціонування. Біблія – священна книга найбільш поширеної релігії світу. Близько двох тисяч років Біблія наполегливо пропагується серед християнізованих народів, і нарешті, світогляд найвідоміших діячів світової культури формувався на основі Біблії, яка часто була джерелом натхнення в їхній творчості.

Контрольні запитання

1. Яку структуру має Біблія? Чому основні частини Біблії називаються Старим і Новим Завітами?
2. Яка частина Біблії для християн є найголовнішою і чому?
3. Що таке апокрифи?
4. Які сторони життя віруючих регламентувала Біблія в давнину? А на сучасному етапі?

Література

1. Библиейская энциклопедия. – М., 1996.
2. Біблія. – Будь-яке видання.
3. Головащенко С. Біблієзнавство. - К., Либідь, 2001.
4. Немировский Е. Книга книг Библия //Библиотекосведение. – 1999. – № 2.
5. Новиков В. Библия и уголовное право //Юридическая практика. – 2000. – № 3.
6. Рижский М.И. Библейские пророки и библейские пророчества. – М., 1987.
7. Фрезер Дж. Д. Фольклор в Ветхом Завете. – М., 1985.
8. Хрибар С.Ф. Библия о взаимоотношениях человека с природой и богом // Экология и жизнь. – 1998. – № 1.
9. Шифман И. Ветхий Завет и его мир. – М., 1987.

Розділ 5. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ Й СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

5.1. Основні етапи історії релігії в Україні

5.1.1. Дохристиянський період історії релігії в Україні

Дохристиянський період історії України пов'язують з пануванням міфологічного світогляду. З питання про співвідношення міфології та релігії існують різні точки зору, які можуть бути зведені до двох основних:

1. Релігія поступово формується і виростає з міфології в результаті природного розвитку людського світогляду. Міфологія, отже, являє собою першу, ранню, а релігія – пізню, зрілу стадію розвитку релігійних поглядів (Е. Тейлор, Д. Лафари).

2. Релігія та міфологія, взаємодіючи, є все ж двома різними, самостійними й незалежними типами людського світогляду та двома окремими формами культури (Д. Джевонс, Е. Ленч, Ст. Шмідт).

На користь першої точки зору наводяться такі аргументи:

- історично як у локальному, так и глобальному вимірах, міфологія передує релігії;
- релігія має багато спільних рис з міфологією – вона теж сповнена фантастичних персонажів і казкових історій;
- релігія та міфологія виконують близькі функції: регулятивну, компенсаторну, світоглядну тощо.

Прихильники другої точки зору висувають такі аргументи:

- міфологія являє собою антропоморфізацію й анімацію сил природи (тобто, цього світу), релігія ж стверджує трансцендентне існування Бога (тобто, за межами цього світу);
- міфологічні істоти мають обмежену сферу свого впливу і діють з вже наявним матеріалом, а Бог є всемогутнім і творцем усього існуючого;

• міфологія більшою мірою пов'язується з політеїзмом, а релігія – з монотеїзмом.

Хоча обидві точки зору мають достатньо прихильників серед релігієзнавців, етнографів, антропологів, все ж перша з них пов'язується з об'єктивно-науковим поглядом, друга ж притаманна науковцям, які займають апологетичну по відношенню до релігії позицію.

Що стосується України, то її релігію дохристиянського періоду прийнято називати язичництвом (від слов. «язик» – народ). Це поняття має наліг церковно-богословського походження і сьогодні поширюється тенденція його заміни терміном «етнічна релігія».

Традиційно релігія, в тому числі й ранні її форми, структурує образ світу, формує взаємини людини з надприродними силами, самою собою та навколишнім середовищем. Це знаходить вираз в регламентації основних етапів життя людини, наявності пантеону богів, обрядів, сакралізації окремих частин і проявів навколишнього світу. Враховуючи ці ключові точки релігії, розглянемо погляди давніх слов'ян, що населяли територію України до прийняття християнства. Займаючи простір, на якому перетиналися (історично і географічно) шляхи різних етнічних формувань, предки сучасних українців у своїй релігійності ввібрали вплив культур трипільців, кіммерійців, скіфів, сарматів, фракійців, кельтів, греків та ін. У зв'язку з цим, етнічній релігії українців, з одного боку, притаманні загальні для всіх давніх релігій риси, з іншого – вона має свої неповторні особливості.

В основі світогляду стародавніх слов'ян було розмежування світу на «свій, близький, такий, що піддається упорядкуванню й освоєнню» і «чужий, небезпечний, невпорядкований». Межа між ними мислилася у формі кола. Виконуючи охоронну функцію, коло, а також його аналоги – пояс, кільце, вінок – набували магічного значення. В якості магічних розглядалися певні числа: один (ціле, упорядкованість, єдність, міра), три (рівні світобудови – підземний, людський, небесний (повітряний)), чотири (повнота світу – «всі чотири сторони») тощо.

Складові маркування простору – «верх, центр, низ» а також «північ, південь, захід, схід» мислилися як нерівноцінні. Кращим був напрямок «верх – схід – південь», що втілювало освоєний простір. Протилежна ж лінія «низ – захід – північ» асоціювалася з небезпекою і смертю. Що стосується центру, то люди практично всіх ста-

родавніх релігій і культур розглядали своє існування (місцезнаходження житла, поселення) саме як перебування в центрі.

Спілкування з надприродними силами здійснювалося за допомогою жертвоприношень і магії. Характер жертвоприношень з ходом історії змінювався від кривавих до безкровних. Спочатку в стародавніх слов'ян були поширені людські жертви, зокрема, при закладці нового житла. Пізніше вони були замінені жертвою півня, курки, коня, потім і зовсім безкровною (наприклад, зерно).

Слов'яни шанували й особливо виділяли такі частини навколишнього світу як земля, вода, небо, сонце і явища вітру, дощу, морозу, вогню. Зверненнями до цих стихій сповнені стародавні заклинання, замовляння, магичні формули («Ой Морозе-Морозеньку, йди до нас кутю їсти! А як не йдеш зараз, то не йди й навесні на наші посіви!»).

Образ людини в давніх уявленнях не може бути визначений через звичну для християнства дихотомію душі й тіла, духовного й матеріального. Предки українців вірили в наявність у людини кількох душ, кожна з яких відповідала за певну функцію організму або інтелектуальну спроможність. Місцем локалізації душ мислилися зіниці очей, яремна ямка, груди, серце, кров та інші місця.

Межі життя та смерті в давніх уявленнях також відмінні від сучасних. Померлий неправедною або раптовою смертю міг перетворитися на істоту (упиря, русалку або іншу навь (старослов. «небіжчик»)), яка, однак, зберігала ознаки живої людини – переміщалася в просторі, розмовляла, приймала їжу, хитрувала тощо.

Слов'янське суспільство протягом століть еволюціонувало від полігамної до моногамної сім'ї. Досягнувши певного віку від народження дитина (юнак) повинен був пройти обряд ініціації. Символіка обряду пов'язана з умиранням, відвідуванням предків і подальшим воскресінням у новій якості. Дійство проходило за межами поселення (що вже саме по собі означало перебування не в «своєму», але в «іншому» світі) і полягало в перенесенні юнаками болю, принижень, зміни імені, демонстрації нових умінь і навичок – воїна, мисливця та ін.

Обряд поховання у давніх слов'ян відомий як спалювання трупів і як поховання під високими насипами-курганями. Поступова заміна першого другим пов'язана, мабуть, з розвитком культу пред-

ків. Разом з небіжчиком покладали його зброю, їжу, одяг, жертвних тварин або птахів (наприклад, коня, півня) і людську жертву (дружину, наложницю).

Через поєднання й накладення різних релігійних, культурних, історичних впливів, у давніх слов'ян не склався закінчений пантеон богів. Загалом у релігійних віруваннях давніх слов'ян можуть бути виокремлені кілька пластів. Так, найдавніший пласт формують космологічні уявлення індоєвропейського походження, прояви анімізму, фетишизму, магії, частково розглянуті вище. Прикладами тотемізму можуть служити шанування вовка, коня, водоплавних птахів, орла, півня та ін.

Другий пласт представлений вірою в духів. Вони були уособленням і антропоморфізацією (хоча були і зооморфні образи) явищ навколишнього світу. Місцями перебування духів були річки, озера (русалки, водяні), ліси (лісовики), поля (польовики), житла людей (домові). Стосунки людини з духами не були чітко визначені: вони могли як шкодити, так і, в певних випадках, допомагати людині. Поступово формується культ предків, культ родючості, що виразилося в шанування Рода і рожаниць. На думку Б. А. Рыбакова, Рід був одним з перших верховних богів у слов'ян¹. На трапезах на честь Роду йому жертвували хліб, сир і мед, що мало семантику життя і родючості.

Третій пласт давньослов'янських вірувань представлений розвиненим політеїзмом. Нові об'єкти шанування – боги – відрізнялися від духів наявністю творчої функції. Як вже зазначалося, пантеон слов'янських богів диференційований не чітко і ще недостатньо вивчений характер родинних зв'язків і відносин між ними. Одними з верховних богів були Білобог (уособлення добра) і Чорнобог (уособлення зла), що перебували у ворожнечі між собою, а також Сварог – бог вогню, покровитель ковальства, його син Дажбог, що уособлював Сонце.

Згідно «Повісті минулих літ», князь Володимир, провівши певну реформу сучасного йому пантеону богів, спорудив у Києві капище (його залишки знайдені в результаті археологічних розкопок на вулиці Володимирській у Києві), де поставив ідоли Перуна, Хорса,

¹ Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси [Электронный ресурс] / Б.А. Рыбаков — Режим доступа : www.100bestbooks.ru — Загл. с экрана.

Дажбога, Стрибога, Смаргла і Мокоші. Таким чином, Перун став верховним богом і покровителем, насамперед, князя та його дружини. Слід сказати, що в той самий час найбільш шанованим богом ремісничого і торгового люду (мешканців Подолу) був Велес – покровитель худоби, добробуту, господарства. Йому, однак, не знайшлося місця в княжому пантеоні. З вищезазначених Хорс був богом сонячного світила, аналог грецького Геліоса, сфера відповідальності Стрибога з'ясована недостатньо, можливо, він батько Перуна.

Про Смаргла є суперечливі відомості і трактування. З одного боку, він традиційно описується як божество іранського походження, покровитель насіння та посівів, мав вигляд крилатого пса. З іншого боку, наявність зображення Смаргла в декорі Борисоглібського собору в Чернігові (XII ст.), призвела до появи інших трактувань. Так В.А. Личковах, вважає, що початково Смаргл був захисником домашнього вогнища, вогню варти, що у стародавніх індіців називалося «Агні». За давньослов'янськими уявленнями він мав сім вогняних язиків і рук, що символізувало сім теплих місяців на рік. Смаргл як Агні (вогонь) є спорідненим до Сонця і Неба, дає життя всьому живому. Крім того, як Божество давньоіранського походження, Смаргл («Семиглав») був утіленням космологічної картини світу і уособленням трьох стихій (землі, води, повітря). Образ міфологічної істоти з тулубом лева, крилами птаха і хвостом змії («Чернігівський звір») виконував охоронно-захисну функцію і досить органічно вписався в «романське» оздоблення православного храму (єдиний в Україні приклад такого поєднання)¹.

Єдиним жіночим божеством пантеону Володимира була Мокоша – покровителька родючості та врожаю. Серед шанованих слід також назвати богів Ладу і Ладю та їх доньку Лелю, які разом уособлювали щасливу, благополучну сім'ю, весну, кохання, молодість і веселощі.

Таким чином, етнічна релігія українців еволюціонувала від первинних форм анімізму, фетишизму, тотемізму, магії, вшанування

¹ Личковах В.А. Сакральні горизонти української культури: Архетипи - хронотопи - сигнатури / В.А. Личковах // Художня культура. Актуальні проблеми [Текст] : науковий вісник. Вип. 7 / Національна академія мистецтв України, Інститут проблем сучасного мистецтва ; ред.: В. Сидоренко, І.Д. Безгін. – К. : Хімджест, 2010. — С. 192-193.

духів, політеїзм до формування ієрархічного пантеону богів з верховним богом на чолі (Перун – для князя і дружини, Велес – для ремісників, мешканців Подолу). Процес цей, на думку істориків релігії, не був завершений. Саме тому киеворуському варіанту християнства притаманний феномен «двовір'я», досить тісне переплетення право-слав'я з місцевим язичництвом.

5.1.2. Релігійне життя Київської Русі

На період існування Київської Русі в українській історії припадають значні зміни в релігійному житті: традиційна етнічна релігія (язичництво) змінюється однією зі світових релігій – християнством. Запровадження християнства в Київській Русі – складна наукова тема, яка все ще викликає дискусії. Розглянемо її через ряд найбільш значущих питань.

Традиційно акт хрещення Русі, спираючись на літописне свідчення «Повісті минулих літ», пов'язують з діяльністю князя Володимира Святославича (внука княгині Ольги) та відносять до 988 р. Однак необхідно мати на увазі, що християнізація Русі не була одномоментним явищем. Це був процес, в якому можна виокремити кілька етапів.

Першим етапом є так зване «Аскольдове хрещення» в 60-х роках IX ст. В цьому випадку мова йде про прийняття християнства київським князем Аскольдом під час або відразу після одного з його походів на Візантію, а також, імовірно частиною його дружини, купців і, можливо, інших представників суспільства того часу. Прийняття християнства головою та елітою держави дозволило й всю Русь з цих пір вважати офіційно (або формально) християнською державою, чому є підтвердження в низці іноземних історичних документів (енцикліка (окружне послання) константинопольського патріарха Фотія, твори візантійського імператора Костянтина Багрянородного, ряд арабських джерел). Також є літописні свідчення про наявність у Києві християнських храмів до 988 р. – св. Іллі, св. Миколая.

Другий етап – хрещення київської княгині Ольги в середині X ст., що неодмінно стимулювало місіонерську діяльність християнського духовенства та збільшувало число прихильників нової релігії.

Третій етап – особисте хрещення князя Володимира в 988 р. і хрещення киян у водах Дніпра за його розпорядженням. Цікаво, що цей значний факт не згадується в сучасних йому закордонних джерелах. Причиною тому, мабуть, було сформоване сприйняття Русі як держави, яка зробила вибір на користь християнства з часів князя Аскольда.

Водночас після перших двох етапів християнізації нова релігія не змогла належним чином закріпитися на киеворуських землях через низку причин: нечисленність місцевих християн, сильні позиції язичницького жрецтва (волхвів), інертність основної маси народу тощо. У зв'язку з цим виявилися необхідними рішучі дії князя Володимира.

Наступне дискусійне питання теми: який саме варіант християнства був введений в Київській Русі? Тут мають місце такі відповіді: а) візантійський (східно-християнський, тобто православ'я за візантійським зразком); б) змішаний (наявність різних джерел, з яких Русь черпала християнські ідеї; в) кирило-мефодіївський. Так, наприклад, відомо, що княгиня Ольга у 959 р. зверталася до германського імператора Оттона I (тобто представника західної гілки християнства) з проханням прислати єпископа і священників. А. Колодний в якості основного аргументу для сумнівів бачить сам обряд хрещення киян, як він описаний в літописі: колективно, одномоментно, не в храмі, зауважуючи, що в цьому вигляді він не узгоджувався з вже ретельно розробленою в християнському світі й прийнятою до X ст. практикою¹. Потрібно зазначити, що у X–XI ст. у Київській Русі співіснували різні християнські громади. Раннє київське християнство не було однорідним і мало різні джерела свого формування.

Враховуючи ці та інші особливості, а також факт участі в християнізації слов'ян місіонерів братів з грецького міста Салоніки (Солунь) Кирила Філософа (у чернецтві Костянтин, бл. 827–869) та Мефодія (бл. 815–885), ряд вчених (А. Кузьмін, А. Колодний, С. Перевезенцев) вважають, що провідною на Русі була кирило-мефодіївська традиція в християнстві. Кирило-мефодіївська традиція – це

---

¹ Історія релігії в Україні /За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К., 1999. — С. 88.

особлива течія в християнстві, яка враховує своєрідність слов'янського світогляду і поєднує в собі риси різних християнських вчень».

Характерними рисами цієї традиції є:

- орієнтація на раннє єдине християнство як ідеальну форму християнської церкви й віри взагалі (майбутній розкол християнства, що офіційно стався 1054 р. вже був відчутний у IX і X ст.);

- визнання важливого значення ідей єдності церков, рівності всіх народів і віротерпимості;

- поєднання рис різних християнських церков – східної, західної, ірландської, аріанської та ін., у розроблених для слов'ян церковному лексиконі і правилах богослужіння, але базу все ж становило візантійське православ'я;

- світлий і оптимістичний характер православного вчення як провідна риса кирило-мефодіївської традиції, що відповідало корінному руслу слов'янського світосприйняття.

Стосовно західних або східних впливів на Русь, то, згідно з різними літописними джерелами, і Аскольд, і Ольга, і Володимир були пов'язані з візантійською, а не з римською традицією.

Які ж були причини того, що саме християнство за зразком, який вписується в контекст візантійської традиції, після його неодноразових введень і наступних повернень до язичництва таки поширилося в Київській Русі? Серед найважливіших причин можна назвати такі:

політичні:

- можливість на основі єдиної віри об'єднання держави, що складається з розрізнених племінних утворень;

- модель єдинобожжя сприяла зміцненню княжої влади;

- можливість тісніших, в тому числі й династичних зв'язків з впливовими християнськими державами того часу;

- створення національної й відносно самостійної церкви;

економічні:

- південний вектор цивілізаційної орієнтації Русі, який поступово став домінуючим (античні міста в Криму, торговий шлях «із варяг у греки», значимість і вплив Візантії на міжнародній арені, привабливість торгово-економічних зв'язків з нею);

- утвердження феодальної станово-майнової нерівності;

соціально-культурні:

- входження у світовий культурний контекст;
- отримання віровчення і богослужіння рідною мовою;
- зміцнення сім'ї, підвищення рівня суспільної моралі.

Після прийняття християнства в Київській Русі починається створення церковної організації – митрополії. Посаду митрополита спочатку займали вихідці з Візантії. Так, з 23 киеворуських митрополитів домонгольського періоду лише 3 були русинами. Київський митрополит підпорядковувався константинопольському патріарху. Однак він не був зобов'язаний служити державно-політичним інтересам Візантійської імперії. Митрополити шукали союзу з київською владою, від якої вони залежали, перш за все, економічно. Діяльність ієрархів церкви була, фактично, під контролем давньоруського уряду. Великокнязівська влада дозволяла собі іноді зовсім не рахуватися з думкою Константинополя. Так, у 1051 р. Ярослав Мудрий поставив на посаду митрополита ченця русина Іларіона, в 1147 р. на церковному соборі у Києві без благословення константинопольського патріарха митрополитом був обраний Климент Смолятич. За князя Володимира резиденцією митрополита був визначений віддалений від центру держави Переяслав. При Ярославі Мудрому митрополіча кафедра була перенесена до Києва.

В удільних князівствах митрополит здійснював свою владу через поставлених ним єпископів. Одними з перших єпископські кафедри були створені в Новгороді, Ростові, Чернігові, Полоцьку, Турові, Юр'єві та інших давньоруських містах. Таким чином, адміністративний устрій церкви повторював політико-адміністративний поділ держави на князівства. Також як і митрополит, єпископи на місцях формально вважалися рівними удільним князям, але все ж були залежні від них.

Ще одним дискусійним моментом в темі введення християнства в Київській Русі є питання про втрати і надбання держави, суспільства, культури в результаті зміни віри. Зокрема, висловлюється думка, що християнізація припинила існування високої язичницької культури, яка мала потенціал розвитку. Дійсно, як вже було зазначено в п. 5.1.1, киеворуська етнічна релігія до X ст. ще не склалася в деталізовану і закінчену систему й, можливо, мала перспективи подальшого розвитку. Але таких перспектив не мала киеворуська держава, якщо б вона залишилася язичницькою. Провідні європейські держа-

ви того часу вже були християнізовані, спілкування з язичниками на рівних визнавалося, згідно з їх ідеологією, неможливим. Таким чином Русь, не прийнявши християнство, опинилася б на узбіччі європейської політичної історії. Що стосується язичництва, то воно, незважаючи на боротьбу церкви з ним, продовжувало існувати, проникаючи в християнство, впливаючи на нього в системі народних вірувань, обрядів, специфічно забарвлюючи киеворуський варіант православ'я.

Також в цьому контексті обговорюється питання про екологічність язичництва, його гармонійні відносини з природою та, навпаки, прорахунки християнства в цій галузі. Звинувачення на адресу християнства загалом полягають у такому:

- оголосивши Новий Заповіт наступною сходинкою Одкровення порівняно зі Старим Заповітом, християнство породило ідею прогресу, тобто, погоні за новинками та удосконаленнями, в процесі чого експлуатується природа;

- християнство є занадто антропоцентричним, заперечує самоцінність природи, залишаючи їй лише роль простору для відточування людських моральних якостей;

- відкинувши анімїзм, християнство оголосило природу неживою, тим самим сприяло її вивченню, розвитку природничих наук, і, в результаті, експлуатації природи.

Водночас потрібно зазначити, що один із перших критиків християнства в цьому відношенні, Л. Уайт, звинувачував, переважно, західне, а не східне християнство: «Греки вірили, що гріх – це сліпота розуму і що спасіння слід шукати у внутрішньому світі й в ортодоксії, тобто в сфері чистого мислення. Латиняни інакше вирішували питання – вони розуміли, що гріх – це моральне зло, тому шукали спасіння у правильному поведженні. Східна теологія була інтелектуалістичною, західна – волюнтаристичною. Грецький святий споглядав, західний діяв. Втягування християнства в підкорення природи повинно було легше проявитися в західній атмосфері»¹.

---

¹ Уайт Л. Исторические корни нашего экологического кризиса / Линн Уайт-мл. / Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности : пер. с англ. и фр. / сост.: Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева ; ввод. ст. Ю. А. Шрейдера. — М. : Прогресс, 1990. — С. 197.

Уявляється ймовірним, що однією з причин цих відмінностей є вирішальний вплив чернецтва на православну догматику і обрядовість. Сфера корінного інтересу православ'я – обоження людини і шлях до нього. На цьому багатоступінчастому духовному шляху питання охорони природи та природокористування органічно входять як простір втілення особистісних якостей людини, що удосконалюються. Але самоціллю ці питання ніколи не стануть, інакше православ'я втратить свою специфіку. Духовне вдосконалення людини розуміється тут як умова виживання (тобто спасіння). Природа в православ'ї є своєрідним «неживим ближнім». Якщо християнська культура в її західноєвропейському варіанті певним чином вплинула на виникнення сучасних екологічних проблем, то ця критика ніяк не може бути віднесена до культури православного чернецтва. Таким чином, православ'я в силу вирішальної ролі в його догматиці й обрядовій практиці православного чернецтва не може розглядатися як фактор, що брав співучасть у виникненні сучасних екологічних проблем.

Прийняття Київською Руссю християнства стало стимулом потужних змін у соціально-політичному, культурно-естетичному житті киеворуської держави і в світогляді її громадян. Так, завдяки православ'ю відбулося зміщення акцентів у сприйнятті людини із зовнішнього на внутрішній, утвердилася ідея рівності всіх людей перед Богом. В межах нового віровчення рішуче засуджувалося вбивство, жорстоке ставлення до слабких, рабів і бідних, заборонялося багатоженство, підвищувався статус жінки в суспільстві. Завдяки наявності таїнства сповіді у свідомість людини Київської Русі впроваджувалося вимога самоаналізу, рефлексії.

Православ'я стало надійною опорою для створення централізованої держави, утвердження єдиновладдя київського князя. Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету Русі, перетворення її на повноцінний суб'єкт міжнародного права. При цьому Русь не потрапила в політичну залежність до Візантії.

Через те, що Книга, Слово, написане і сказане, є важливою складовою християнського віровчення, на Русі стала широко розповсюджуватися освіта. Школи різного рівня створювалися при парафіяльних церквах, архієрейських соборах, монастирях. Представниками освіченого прошарку суспільства та вчителями були, насампе-

ред, духовні особи. За допомогою привезених перекладних книг починається процес засвоєння Руссю цивілізаційних досягнень античності (адаптованих до християнського сприйняття) та середньовіччя. Це стимулює розвиток власної давньоруської літератури. Завдяки інтенсивному храмовому та монастирському будівництву розвиваються нові для Русі види й жанри мистецтва: архітектура, живопис (фрески, мозаїки, іконопис), ряд видів декоративно-прикладного мистецтва – лицьове шиття, розпис, емаль, скань, чернь, зернь, філігрань тощо.

Таким чином, запровадження християнства в Київській Русі було, безумовно, позитивним і прогресивним явищем. Тим не менш, православ'я на Русі, порівняно з візантійським, мало певні особливості. Наприклад, у візантійській традиції був вкорінений образ Христа-Вседержителя, Небесного Царя і Судді, а у православ'ї київського періоду – образ приниженого або «кенотичного» Христа (від грецьк. «кенозис» – применшення, приниження, спрощення, добровільне само-зниження в соціальному статусі, бідність, відсутність зухвалості та гордості). Ця відмінність «базових» образів Христа призвела до подальших змін у сприйнятті, в «філософії» українського православ'я. У візантійському типі милосердя обмежувалося милостинею, а в «кенотичному» християнстві до милосердя приєднується самоприниження. Смирнення візантійського типу ґрунтувалося на суворому дотриманні, і тим самим затвердженні, ієрархічного підпорядкування. У кенотичному типі монах, священник упокорює себе не тільки перед вищими, але і перед нижчими чинами суспільства. Однак при цьому він залишає за собою право (і використовує його на практиці) бути вимогливим, суворим до вищих членам суспільства, звертатися до них з владною пророчою силою, закликаючи до справедливості (наприклад, ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій). Отже, кенотичний тип сприйняття християнства руйнує ієрархію. Для візантійського типу основою слухняності церкві є страх, а кенотичний тип послуху живиться лагідністю, милосердям і сприймається як взаємний обов'язок, поступливість¹.

¹ Федотов Г. П. Собрание сочинений. В 12 т. Т. 10. Русская религиозность. Ч. 1. Христианство Киевской Руси X–XIII вв. [Электронный ресурс] / Г. П. Федо-

Загалом можна виокремити такі показові риси киеворуського варіанту православ'я домонгольського періоду:

- наявність двовір'я (поєднання і місцями глибоке взаємне проникнення православ'я та язичництва);
- кенотичність;
- напруженість духовного життя не між плоттю й духом, а між двома станами плоті – занепалою й перетвореною;
- рідкісність явищ містицизму та споглядальності;
- неактуальність суперечності між любов'ю до Бога й любов'ю до людей;
- світлий характер есхатологічних очікувань (не очікування Страшного Суду, але сподівання вічного життя);
- самостійна, безпосередня, творча інтерпретація Євангелія;
- байдужість до шанування святих дів, винятковий культ священного або божественного Материнства;
- визнання можливості не тільки чернечого, але і світського шляху до спасіння¹.

5.1.3. Релігійне життя України XIV–XVII століть

Історичні події Київської Русі XII–XIII століть мали значний вплив на її релігійне життя. Після навали Батия і падіння Києва у 1240 р. центр державного життя перемістився до Галицько-Волинського князівства, яке протягом ще 100 років підтримувало традиції Київської Русі, в тому числі й у релігійній сфері. Однак кафедра митрополита Київського перебувала не в Галичині, а на півночі: в 1299 р. з міркувань безпеки митрополит Київський і всієї Русі переїхав до Володимира-на-Клязьмі, а його наступник у 1325 р. до Москви.

тов. — М. : МАРТИС SAM & SAM, 2001. — С. 349-350. Режим доступа : http://odinblago.ru/filosofiya/fedotov/fedotov_russkaya_relig/. — Загл. с экрана.

¹ Смоліна О.О. Особливості культури українського православного чернецтва / О.О. Смоліна // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. пр. / Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. — К., 2014. — Вип. 33. — С. 243–251.

Після входження Галицько-Волинського князівства до складу Великого князівства Литовського православ'я продовжувало залишатися державною релігією. Литовці, будучи язичниками, сприймали православ'я, так би мовити, як вищий щабель релігійного розвитку, ставилися до нього з повагою й самі хрестилися. Ситуація починає суттєво змінюватися після укладення Кревської унії в 1385 р. Династичний шлюб литовського князя Ягайла і польської королеви Ядвіги призвів до інтенсивного поширення католицизму на землях Литви та Русі, як її частини. За рішенням Риму на східних землях засновуються численні домініканські, францисканські монастирі, сюди відправляються католицькі єпископи, створюються відповідні парафії. Найбільш забезпечені верстви литовського суспільства, бажаючи відчувати себе рівними з такими ж представниками Польщі, переходять до католицизму. Фактично це була прозелітична діяльність католицького Риму на православній території. (Прозелітизм від грецьк. «навернений» – прагнення навернути інших у свою віру).

У 1413 р. був прийнятий так званий Горodelський акт, який фактично поклав початок розколу та взаємним претензіям між католиками й православними на цій території. Згідно з документом, рівні з поляками права мали лише ті жителі литовської держави, які прийняли католицизм, а не схизматики (так католики називали православних, «схизма» від грецьк. – розкол) і не язичники. Проте пізніше неодноразово, у 1433, 1434, 1443, 1447 рр., під впливом громадянського незадоволення, загрози розколу суспільства, складної зовнішньополітичної ситуації та ін. це положення було замінене твердженням про рівні права католиків і православних. Однак це були більшою мірою декларації, а на рівні практично-державному та соціально-побутовому православні не отримали рівних прав з тими, хто прийняв католицизм.

Додаткові відмінності до порядку відправлення релігійних обрядів католиків і православних були внесені з введенням у 1582 р. папою Григорієм XIII нового календаря, який отримав назву Григоріанського. Це призвело до зсуву на 13 днів вперед дат святкування церковних свят у порівнянні з колишнім, Юліанським календарем. Наслідками такого нововведення були, по-перше, ще більші, не тільки догматико-теоретичні, але й обрядово-практичні відмінності між католиками і православними; по-друге, насильницькі дії адміністра-

ції щодо переходу на новий календар, дискримінація православних віруючих; по-третє, обурення православної громадськості. Це змусило польського короля Стефана Баторія (роки правління 1575-1586) видати ряд грамот (1584-1586) із запевненнями про відсутність необхідності для православної церкви переходити на новий календар.

У 1569 р. відбулася Люблінська унія, об'єднання Польського і Литовського князівств (включаючи належні йому землі колишньої Київської Русі) в державу Річ Посполиту. Об'єднання передбачало наявність одного короля, єдиного органу управління – сейму і сенату і, можливо, єдину релігію. Хоча в об'єднувчому документі знову містилися запевнення про дарування релігійних свобод православному населенню, все ж подальші історичні події призвели до забуття владою цієї обіцянки.

Слід зауважити, що сама православна церква у цей період перебувала у стані кризи, спричиненої низкою об'єктивних причин. Серед найбільш значущих потрібно назвати такі:

- укладання в 1439 р. між Константинопольським патріархом і папою Римським так званої Флорентійської унії – угоди про об'єднання православної та католицької церков з великими догматичними та статусними поступками з боку православ'я. Угода не знайшла підтримки в голів помісних православних церков і населення, але тим не менш, провокувала розкол у рядах православних;

- захоплення і руйнування Константинополя – столиці православного світу – турецькими військами в 1453 р., а також подальші завоювання ними таких православних держав як Сербія, Болгарія, Греція, сильно ослабили позиції православ'я як гілки світової релігії;

- подвійність положення глави православної церкви митрополита Київського і всія Русі на киеворуських землях: перенесення його резиденції з Києва до Московського князівства (точніше до території, яка згодом стала Московським князівством) відбулося ще в к. XIII ст., а територія його правління (власне митрополія) перебувала при цьому в іншій державі – Великому князівстві Литовському;

- поділ папою Пієм II Київської митрополії на Київську і Московську в 1458 р., що за умов падіння Константинополя та інших православних держав, відсутності політичної влади у Києва, сприяло зверненню Київської митрополії до католицьких релігійно-політичних впливів;

- практика дарування князем вищих церковних посад за гроші або особливі заслуги перед собою людям, що не мали відношення не тільки до чернецтва, але й до церкви. В результаті православними парафіями та монастирями часто керували люди, життєвий інтерес яких лежав не в духовно-богословській, а в чисто меркантильній сфері, що призводило до занепаду церковного життя, зниження авторитету православної церкви;
- активізація прозелітичної політики папського престолу на східних землях;
- привабливість католицизму з його соціальними та статусними можливостями призводила до відходу з православ'я найбільш забезпечених верств українського суспільства того часу;
- відсутність у православних необхідних і відповідних часові освітніх та просвітницьких закладів на тлі широкої освітньої діяльності католицьких орденів – єзуїтів, бернардинців тощо.

Ці та інші фактори стали причинами найважливішої події в релігійному житті наших земель тих років – рішення єпископів Київської православної митрополії Володимиро-Волинського Іпатія Потія, Луцького Кирила Терлецького, а також самого митрополита Київського Михайла Рогози про об'єднання з римо-католицькою церквою. Основними умовами об'єднання було збереження східнохристиянського літургійного обряду та наявність поряд з ченцями також білого (тобто одруженого) духовенства. Акт про приєднання був підписаний у 1595 р., а затверджений на соборі в Бресті в 1596 р. та отримав назву Берестейської унії.

Це рішення не було підтримано православним населенням, козаками та більшою частиною духовенства. Так, одночасно з уніатським в Бресті відбувся альтернативний православний собор, який очолювали екзарх Константинопольського патріарха Никифор (екзарх – фактично намісник патріарха, старший єпископ, призначений патріархом керувати областю, яка знаходиться за межами основної території цієї помісної церкви), єпископи Львівський Гедеон Балабан та Перемишльський Михайло Копистенський, а також князь Костянтин Острозький. Собор відкинув унію і підтвердив вірність Константинопольському патріархові.

Підписання Берестейської унії, підготовка якої йшла практично таємно, без широкого народного обговорення, не вирішило супере-

чок між католиками та православними на українських землях, а призвела до виникнення ще однієї церкви – Української Греко-католицької. Від Римо-католицької церкви її відрізняє православна літургійна обрядовість, наявність одруженого священства, богослужіння рідною мовою. Від Православної церкви вона відрізняється фундаментальніше: визнанням авторитету папи Римського як єдиного глави християн і спадкоємця апостола Петра, визнанням низки католицьких догматів (про непогрішимість папи в питаннях віри, філіокве, про непорочне зачаття Діви Марії її матір'ю Анною тощо), обряд причастя на прісному хлібі, заборону причастя дітей до 7-12 років і т. ін.

Перехід до унії Київського митрополита призвів фактично до втрати очільника Православної церкви на українських землях. Однак на захист православ'я як віри предків однозначно і безкомпромісно виступило українське козацтво на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. У 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан за підтримки та охорони козацтва висвятив у сан митрополита Київського Іова Борецького, в результаті чого була відновлена ієрархія українського православ'я.

Слід особливо підкреслити, що в умовах відсутності державності у свідомості більшості українського населення православна віра ототожнювалася з приналежністю до української нації. Зміна православ'я на католицизм була рівнозначна полонізації. За словами І. Огієнка, перестати бути православним стало тим самим, що й перестати бути українцем. Церква стала центром українського національного життя. Бачивши різні перепони для свого розвитку, українці інстинктивно тягнулися до церкви як до єдиної інституції, де можна було почувати себе українцем¹. Саме таке розуміння стало причиною масових виступів проти унії під час селянських повстань у 30-х рр. XVII ст. і Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. Боротьба за православ'я стала основним змістом діяльності братств – Львівського, Київського, Луцького, братських шкіл, стала головною темою полемічної літератури.

Одним з наслідків Брестської унії було масове переселення українського народу на землі Дикого поля. Ця територія після її за-

¹ Огієнко І. Українська церква / І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – С. 121.

селення українцями отримала назву Слобожанщина. (Слобожанщина або Слобідська Україна – історична назва східної частини України, яка включала території сучасних Харківської, Сумської, Донецької, Луганської областей України та частково Белгородської, Курської та Воронежської областей Російської Федерації). Причинами міграції на схід українського населення були:

- а) дискримінаційна політика Речі Посполитої;
- б) постійна агресія з боку Кримського ханства й Туреччини;
- в) посилення пануючими верствами суспільства Речі Посполитої соціального, національного та релігійного гніту;
- г) пошук нових земель, наділених значними природними багатствами.

Слід зазначити, що ці причини приводили також до збільшення в народі привабливості Московії як єдиної на той час незалежної православної держави. За висловом І. Огієнка, «все низи, як світські, так і духовні, тягнулися до православного царя, де хоча б релігійного гніту немає, де хоча б у свято не змушують працювати. Верхи ж українські, пройняті шляхетським духом і звичаями, боялися тієї Москви, бо там би вони не мали тих прав, які мали в Польщі»¹.

Переселення здійснювалося масово, цілими сім'ями, під керівництвом і при охороні козацтва. З собою переселенці брали все можливе майно, а також розбирали і вантажили на вози свої дерев'яні церкви, везли дзвони, ікони, церковні книги.

Важливим фактом релігійного життя на нових територіях було заснування монастирів. Ряд заснованих слобожанських монастирів стали місцем поселення монахів, які втекли з розорених обителів на Західній Україні. Так, з військом полковника І. Дзинковського прийшли ченці Ксенофонт і Йоасаф, у 1652 р. вони викопали печеру на березі Дону, що послужило початком Дивногорського Успенського монастиря. Серед перших переселенців на землі Дикого поля були і ченці Лебединського монастиря, що на річці Тясміні. У 1654 р. вони заснували Благовіщенський монастир на горі Охтир, який з 1724 р., після спорудження нового собору, став іменуватися Охтирським Троїцьким.

¹ Огієнко І. Українська церква / І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – С. 162.

В умовах Слобожанщини кожне компактне поселення українців, які походили з певної місцевості й мали свої звичаї, традиції та спогади про залишену батьківщину, прагнуло мати свій монастир на новому місці. Так, полковник І. Дзинковський, що вийшов з-під Острога на Волині з тисячею козаків і всім майном, у 1663 р. у заснованому ним місті Острогозьку відкрив одну з перших жіночих обителей Слобожанщини – Успенський (П'ятницький) монастир. Сумський полковник Герасим Кондратьєв був засновником і щедрим ктитором одразу двох монастирів – Сумського Успенського чоловічого (відкритий у 1658 р.) і Сумського Предтечева жіночого (відкритий у 1687 р.). На початку 1660-х рр. був відкритий Зміївський Миколаївський монастир, названий Козацьким. Козаками Харківського полку був відкритий в 1673 р. Курязький Преображенський монастир.

Історія зберегла факти, коли самі засновники слобожанських монастирів – представники козацької старшини – приймали постриг і були в них першими игуменами. Так, полковник Іван Штепа близько 1673 р. заснував в м. Краснокутську Петропавлівський монастир, де й був першим настоятелем, а сотник Василь Григорович Думеченко був игуменом у власному Сеннянському Покровському монастирі (відкритий у період до 1682 р.).

Всього на землях Слобожанщини протягом XVII – першої половини XVIII ст. українськими переселенцями було засновано понад 20 православних монастирів¹.

Зміцнення позицій Православної церкви на українських землях після 1620 р. пов'язано з ім'ям київського митрополита Петра Могили (роки перебування на митрополичій кафедрі 1632–1647, канонізований УПЦ в 1996 р, РПЦ – 2005). Будучи за походженням молдаванином, він зробив низку рішучих заходів, яких гостро потребувало українське православ'я: зміцнив внутрішню церковну дисципліну, створив мережу православних навчальних закладів, вів активну просвітницьку і літературну діяльність. П. Могила забезпечив українську православну церкву необхідними книгами догматичного, бого-

¹ Смолина О.О. Монастыри Слобожанщины : динамика художественного образа : монография / О.О. Смолина. — Северодонецк : изд-во ВНУ им. В. Даля, 2016. — С. 35-36.

службового й виховного змісту, автором або редактором яких сам був. Основні з них: «Службеник» (або «Номоканон» 1629 р.), «Євангеліє учительне» (1637 р.), «Православне сповідання віри» (1640-1645 рр.), «Требник» (1646 р.). Всього перу митрополита належить близько 20 творів. Період його правління в історії церкви, так і всієї української культури, отримав назву «могилянська доба».

Друга половина XVII ст. відзначена подіями, що вплинули на всю подальшу історію релігійного життя України. Це, насамперед, акт про приєднання Гетьманщини до Московського царства 1654 р. і переведення Київської митрополії у 1685-1686 рр. з юрисдикції Костянтинопольського патріарха до юрисдикції Московського патріархату (створеного в 1589 р.). За словами авторитетного історика українського православ'я І. Власовського, «акт 1654 р., породжений у великій мірі Берестейським актом 1596 р., в свою чергу породив акт 1686 р.»¹. Наслідки цих подій для релігійного життя України повною мірою стали відчутні в наступному, XVIII ст.

5.1.4. Релігійне життя України XVIII–XIX століть

Особливості релігійного життя на українських землях у XVIII ст. визначалися тим, до складу яких держав ці території входили. Так, на землях Правобережжя, що входили до складу Речі Посполитої, Римо-католицька церква мала статус державної. На українських землях нею було утворено три єпархії (дієцезії) – Луцька, Київська та Кам'янець-Подільська. Католицькою єпархією керував єпископ, якого призначав польський король і стверджував Ватикан. Католицькі єпископи мали не тільки духовну, а й світську владу: брали участь у роботі сенату й сейму різних рівнів, у фінансових і військових комітетах. Загалом високе суспільно-правове становище католицького духовенства дозволяло йому користуватися юридичним імунітетом, брати участь у суспільних справах, контролювати видання літератури, в якій порушувалися питання релігії і моралі тощо.

¹ Цит. по : Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – С. 95

Наступною за статусом була Греко-католицька церква, утворена на Брестському соборі 1596 р. Її адміністративна система та ієрархія були ближче до Римо-католицької, ніж до православної. На Правобережжі в XVIII ст. ця церква також мала три єпархії: Володимирську, Луцько-Острозьку і Львівсько-Галицько-Кам'янецьку. Головами всіх єпархій були митрополити, яких, як і римо-католицьких єпископів, призначав польський король і стверджував Ватикан. Митрополит призначав єпископів, вершив над ними, у разі необхідності, церковний суд, але сам був підзвітний папі римському.

Слід зазначити, що в XVII – першій половині XVIII ст. активно йшов процес переходу з православ'я до католицизму та унії представників української шляхти, православних архієреїв, парафій і цілих єпархій. Причинами цього процесу були:

- експансія католицизму на українські землі;
- греко-католицький прозелітизм;
- антифеодальний характер визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького;
- соціально-політична й правова привабливість католицизму для панівних верств населення.

Цікаво, що мета існування та статус Греко-католицької церкви оцінювалися по-різному ззовні (з боку Ватикану, уряду Речі Посполитої) і зсередини неї самої. Так, римо-католики часто сприймали унію як перехідний етап на шляху легшого навернення схизматиків у справжню, з їх точки зору, віру. Греко-католицький єпископат і віруючі, навпаки, дивилися на унію як на єдиний спосіб зберегти українську традиційну культуру, обрядовість і мову в наявних умовах.

Православна церква в XVII–XVIII ст. в Речі Посполитій була у найменш сприятливій ситуації. За свідченням дослідників О. Крижанівського та С. Плохія «посилення католицької церкви на Правобережжі, де переважна більшість населення була православною, набуло у XVIII ст. форми насильного покатоличення поспільства і супроводжувалося утисками й неприхованим гонінням на православних <...>. Навертання в унію й дискримінація православної церкви на Правобережній Україні на межі XVII–XVIII ст. стали державною політикою Речі Посполитої»¹. Боротьба з православ'ям здійснювала-

¹ Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – С. 115.

ся різними методами: заборonoю для православних займати керівні посади, жити в певному місті (наприклад, у Кам'янці-Подільському, згідно з рішенням сейму від 1699 р.¹), передачею православних храмів греко-католикам, переведенням до унії парафій єпархій, єпископи яких ставали греко-католиками. «Із переходом в унію Галицько-Львівської, Подільської та Луцької єпархій на Правобережжі припинили своє існування православні братства, які в XVII ст. чинили стійкий опір національно-релігійним утискам українського населення, сприяли своєю діяльністю формуванню його національної свідомості»². З 1732 р. православним заборонялося організовувати публічні поховання та релігійні процесії, вони були зобов'язані брати участь у католицьких процесіях, брати дозвіл у місцевого ксьондза на виконання православним духовенством треб і служб, діти від змішаних браків автоматично зараховувалися до католиків, уніатські священники були змушені запозичити зовнішню атрибутику ксьондзів. Але вже в 1768 р. польський сейм скасував ці вимоги³. Тим не менш, до кінця XVIII ст. православна церква на Правобережжі своїх єпархій не мала.

На лівобережній частині українських земель, що перебувала під контролем Московського царства (з 1721 р. – Російської імперії), православна церква була, навпаки, основною конфесією. Водночас ряд подальших історико-політичних подій суттєво вплинули на її становище. Цар Петро I, керуючись ідеєю абсолютистської держави й перебуваючи під впливом протестантизму (зокрема, прикладу англіканської церкви, де голова держави водночас є й головою церкви), здійснив церковну реформу. Її основні положення полягають у такому:

- ліквідація патріаршества (після смерті в 1700 р. московського патріарха Адріана новий просто не був призначений);
- заснування в 1721 р. Святійшого Синоду – колегіального органу управління церквою, що складався зі світських і духовних осіб, і підлеглого цареві;

¹ Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – С. 115.

² Там само, с. 116.

³ Там само, с. 117-119.

- заборона будувати нові монастирі, необґрунтовано збільшувати число священиків і парафій, постригати в чернецтво осіб, яким не виповнилося 40 років;
- видання Духовного регламенту і переведення священика на стан державного службовця; вимога від священиків порушувати таємницю сповіді та доносити поліції про відомі їм випадки (чи підготовку) державних злочинів, закатів, що призводило до відчуження між священиками і віруючим народом;
- відкриття духовних училищ тощо.

Причинами створення Синоду Петром I було, по-перше, небажання ділити владу в державі з патріархом, який традиційно користувався величезною популярністю в народі й, по-друге, прагнення підпорядкувати церкву монарху, реформувати її та поставити на службу державі. Таким чином, Петром I було покладено початок процесу секуляризації церковного життя імперії, що, втім, було в руслі загальноєвропейських процесів того часу. (Секуляризація – від лат. «мирський», «світський» - передача майна з церковного володіння в світське, обмеження та зниження впливу церкви і релігії в суспільстві загалом).

Ключову роль у підготовці проекту створення Святішого Синоду зіграв український архієрей, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович. Слід зазначити, що в петровські часи вплив вихідців з України на церковне життя московських земель був надзвичайно великим. Маючи богословську підготовку в школах західноєвропейського зразка (єзуїтських, братських та ін.), навчаючись у вищих навчальних закладах рівня Острозької та Києво-Могилянської академії, вони були для Петра носіями бажаних зразків європейської освіченості та нового мислення. При Петрі I і Єлизаветі Петрівні переважна більшість глав всіх російських православних єпархій були українцями.

Загалом політика абсолютизації та уніфікації церковного життя нівелювала особливості й традиції української церкви, що склалися в попередні століття, а саме:

- усунуто принцип виборності всіх церковних посад;
- припинена традиція участі мирян у справах церкви;
- знижено статус української церкви – з митрополії просто на ряд єпархій;
- ліквідована автономія української церкви;

• до єдиного зразка спрямовувалося книгодрукування, одяг священиків тощо.

Ситуація в церковному житті Лівобережної України ще більше ускладнилася внаслідок реформ Катерини II 1764 р. У результаті реформи православні монастирі були поділені на штатні, які мали державне утримання, та заштатні. Перші, в свою чергу, поділялися на три класи за кількістю штатних ченців, дозволених у кожному класі, та за кількістю матеріальних коштів, що виділялися з казни. Поряд з бажанням поставити монастирі під контроль держави, реформа мала й інші цілі. Ліквідація маленьких монастирів дозволила упорядкувати їх кількість, а гарантоване виділення коштів повинно було звільнити ченців від мирських турбот про «хліб насущний» і спрямувати їх зусилля у сферу духовних інтересів, як і личить людям, котрі зреклися світу.

Зарахування монастиря до того чи іншого класу (або його закриття) залежало від багатьох причин: давнини обителі, кількості ченців, розвитку монастирського господарства, наявності популярних святинь, інших монастирів у цій місцевості, їх суспільного значення. Тим не менше, наприклад, на Слобожанщині були закриті як обителі, які потребували реформування, так і ті, які мали потенціал розвитку і здійснювали неабиякий вплив на населення. Ці заходи російського уряду перебували в руслі політики денационалізації, русифікації Слобожанщини й України загалом, що призвело й до ліквідації монастирів. Таким чином, з 90-х рр. XVIII ст. до 40-х рр. XIX ст. на Слобожанщині діяло лише три монастирі – Харківський Покровський, Хорошевський і Курязький.

Культура Російської імперії, однією з провінцій якої була Слобожанщина, вийшовши в ході петровських перетворень на європейський шлях розвитку, в XIX ст. базувалася на тих самих цінностях, що й уся культура Нового часу – раціоналізм, антропоцентризм, сциєнтизм. У процесі зростаючого розриву між європеїзованими верхами і низами суспільства, староукраїнська за своїм характером культура Слобожанщини і традиційна культура України загалом були зведені до рівня провінційного архаїзму.

У 1795 р. держава річ Посполита перестала існувати, а її територія була поділена між Росією, Пруссією і Австрією. Більша частина земель Правобережжя, у тому числі населених українцями, відійшла до Росії, що сприяло підтримці і відновленню тут правосла-

в'я. Водночас Катерина II вважала Греко-католицьку церкву джерелом нестабільності в регіоні й повела з нею боротьбу. Зокрема, вона наказала закрити ті уніатські монастирі, при яких не було шкіл, богаділень, після чого 145 з них перестали існувати. «У своєму намірі знищити греко-католицьку церкву уряд Росії знехтував тією обставиною, що на Правобережній Україні, передусім на Волині, унія вже пустила досить глибоке коріння, тому її ліквідація не могла пройти безболісно. Ігнорувалося й те, що посилення кріпосництва на Правобережжі й одержавлення тамошньої церкви неминуче зміцнить симпатії значної частини селян до унії, яка в цій ситуації служитиме їм символом помірнішого соціального клімату»¹.

Однак протягом 1795-1796 рр. в Брацлавській та Ізяславській губерніях у православ'я повернулися 1,5 млн. греко-католиків, було створено 2,6 тис. нових православних парафій. На думку О. Крижанівського та С. Плохія цей перехід був добровільним².

У XIX ст. Православна церква на українських землях в складі Російської імперії мала дев'ять єпархій: Волинську (з 1799 р.), Катеринославську (з 1802 р.), Київську (з 1797 р.), Подільську і Брацлавську (з 1795 р.), Полтавську і Переяславську (з 1803 р.), Харківську (з 1799 р, в 1836-1876 рр. – Слобідсько-Українську), Херсонську та Одеську (з 1837 р.), Таврійську і Сімферопольську (з 1859 р.). В плані культурних особливостей і духовних традицій українське православ'я вже мало чим відрізнялося від російського.

Особливістю релігійного життя в цей період у всій Російській імперії та в Україні, зокрема, був процес відродження древніх монастирів (закритих на хвилі секуляризації XVIII ст.), збільшення числа ченців і створення нових обителей, переважно жіночих. У основі процесу відродження монастирів лежав комплекс таких факторів:

а) історико-релігійні; ліквідація у XVIII ст. разом з невеликими пустинями великих і впливових обителей призвела до сприйняття населенням всього заходу як явища ненормального. Пам'ять про закриті обителі, як свідки славного минулого часів козаччини, свято зберігалася в серцях жителів. Місця давнього розташування монастирів вони намагалися особливим чином відзначити;

¹ Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – С. 121.

² Там само. – С. 122.

б) географічні; розташування діючих монастирів далеко один від одного створювало незручності для відвідування їх мешканцями;

в) світоглядні; протягом першої половини XIX ст. спостерігається зміна поглядів на роль і значення монастирів у житті держави і суспільства. Криза державної системи, ідеалів просвітництва вже була відчутною. Поворот до іншої системи цінностей був ознаменований проголошенням С.С. Уваровим, президентом Академії наук і міністром народної освіти, трьох начал – православ'я, самодержавства, народності, на яких трималася все офіційне культурне життя Російської імперії 30-50-х рр. XIX ст. У пошуках відповіді на найскладніші питання життя суспільство звертається до традиції, в тому числі, до традиції вітчизняного православ'я.

Якщо ідеали попередньої епохи виражалися в художніх формах стилю класицизм, то нова парадигма отримує поширення в світогляді романтизму, який набув характеру загальнокультурного руху. Романтизм з його приматом почуття над розумом, протиставлення реального і уявного світів, «прози життя» та прекрасного ідеалу, ідеалізацією середньовіччя, виявився надзвичайно близьким до самої суті поняття «монастир».

Наприкінці XIX – початку XX ст. на Слобожанщині, наприклад, починає своє існування ціла група жіночих монастирів. Процес їх заснування був поступовим і включав кілька етапів. Спочатку за бажанням і на кошти конкретної особи відкривалася богадільня або притулок для вдів і сиріт. Так, у 1849 р. вдова штабс-капітана Ганна Буліч (в чернецтві Ангеліна) відкрила богадільню в місті Старобільську. У 1872 р. в селі Фомовці Куп'янського повіту священник Тимофій Раздобаров збудував каплицю й при ній притулок для дівчаток. У 1886 р. зусиллями селянина Василя Карповича Підгорного заснована богадільня в місті Богодухові.

Незабаром у кожному з цих закладів встановлювалися правила чернечого гуртожитку і, після відповідного клопотання та указу Св. Синоду, заклад перейменовувався на громаду. Громада – це новий для Слобожанщини своєрідний тип монастиря, насельниці якого не пострижені в чернецтво, що робить його перехідним етапом від світського життя до чернечого.

Третім етапом у цьому процесі було надання громаді статусу спільнотного монастиря. Ця подія відбулася у житті Старобільської громади в 1886 р., Богодухівської – в 1893 р., Фомовської –

в 1904 р., Казансько-Серафимівської – в 1915 р. Це явище знаходилося в руслі процесів відродження чернецтва, характерних для всієї України та Російської імперії цього періоду.

Компромісність урядових реформ середини XIX ст., що залишила багато кріпосницьких порядків, призвела до відчуття в суспільстві неблагополуччя життя, почуття необхідності й неминучості корінних соціальних і культурних перетворень. У сфері релігії проявлялися негативні наслідки реформ Петра I і Катерини II. Як своєрідна опозиція розповсюджується новий тип світогляду – раціоналістичний, скептичний і атеїстичний – частина інтелігенції усвідомлює важливість релігійної протизаги для збереження стабільності існування людини в умовах потрясінь. А для народних мас практично єдиним моральним критерієм був аскетичний чернечий ідеал праведності.

Про зростання монастирського руху на Україні в другій половині XIX ст. свідчить число насельників обителей, що неухильно збільшувалося. Так, наприклад, на Слобожанщині у 1880-1900-х рр. кількість насельників у одному монастирі становила в середньому 100-120 осіб, у 1901-1910-х рр. – 200-250, а до 20-х рр. XX ст. сягала 300. При цьому жіночі обителі були багатолюднішими, ніж чоловічі.

Активність жінок в справі монастирського будівництва в кінці XIX – на початку XX ст. може бути визначена як одна з парадоксальних сторін процесу емансипації, властивого для цього періоду в історії Російської імперії. Підйом особистісної самосвідомості привів до перегляду і розширення ролі жінки в суспільстві, що було підготовлено попереднім ходом розвитку культури. Формування протягом XVIII ст. високої культури почуттів, винесення до числа основних цінностей таких якостей як борг, честь, любов, співчуття, співпереживання, дозволило сучасникам наповнити роль жінки новим змістом. У жінок з'явилася можливість самостійного і усвідомленого вибору життєвого шляху. Властива культурі цього періоду міфологізація поняття про народ, породили у жінок бажання самоствердитися в такій сфері діяльності, яка була б життєво необхідною суспільству. Однак прагнення до самоствердження породжувало внутрішній конфлікт між початковою обумовленістю призначення жінки і свободою. В чернечому житті жінок привертав нестановий, і в цьому сенсі демократичний її характер, а аткож пафос служіння, самозречення.

5.2. Релігійне життя в Україні (XX ст. – початок XXI ст.)

XX століття увійшло в історію не тільки як століття найжорсткіших світових воєн і глобальних екологічних катастроф, але й як доба небувалого раніше наступу на релігію. Процес секуляризації, який зародився за Відродження і набрав обертів у період Реформації, у минулому сторіччі набув величезного розмаху і призвів до поступового витиснення релігії з багатьох сфер людського життя. А в деяких країнах до влади прийшли режими, які проголосили своїм головним завданням у духовній сфері повне викоренення релігії. Атеїстична і войовничо антирелігійна політика проводилася в СРСР, Китайській Народній Республіці, Албанії та інших соціалістичних державах, де пануючою ідеологією був марксизм.

У часи зародження марксизму його послідовники лише виступали за скасування державної підтримки церкви, сподіваючись, що ці заходи неодмінно призведуть до її занепаду. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях доводили необхідність повного відокремлення церкви від держави. «Духовенство всіх віросповідань, – говорилося у «Вимогах комуністичної партії в Німеччині», – буде отримувати платню виключно від своїх добровільних громад». До всіх релігійних общин без винятку, на думку Енгельса, держава має «ставитись як до приватного об'єднання. Вони позбавляються всякої підтримки з державних коштів і всілякого впливу на державні школи». Значний внесок у формування релігійної політики більшовиків зробив В. Ленін. Вождь пролетаріату писав у 1905 році: «Релігія повинна бути оголошена приватною справою... Державі не повинно бути діла до релігії, релігійні громади не повинні бути пов'язані з державною владою».

Марксистсько-ленінські принципи було покладено в основу програми партії комуністів у 1903 році. У ній ставилося найближчим політичним завданням повалення царату й заміну його демократичною республікою, конституція якої забезпечила б, зокрема, повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії та національності, необмежену свободу совісті, відокремлення церкви від держави й школи від церкви. Тоді ще ленінці не афішували свого войовничого атеїзму та намірів знищити в Росії релігію.

З приходом до влади більшовики за кілька місяців створили цілу низку законів, спрямованих проти Російської православної церкви (РПЦ) як могутньої опори царату. Конституційно-правова база державної релігійної політики переважно сформувалася в перші п'ять років комуністичного панування. Більшовицький уряд відокремив церкву від держави та школу від церкви, що законодавчо було закріплено декретом від 23 січня 1918 року та радянською конституцією.

Більшовики проголошували, що правова санкція відокремлення церкви від держави в конституції мала стати умовою забезпечення дійсної свободи совісті. Про повну свободу мова може йти лише тоді, коли кожному громадянину надаються: 1) свобода вибору релігії, що передбачає й свободу заснування нових віровчень; 2) свобода сповідань, зокрема свобода здійснення релігійних обрядів і свобода пропаганди; 3) користування громадськими та політичними правами незалежно від релігійних вірувань і 4) свобода не мати ніякої релігії.

Окрім свободи совісті складовим елементом релігійної свободи радянські юристи називали церковну свободу. Під цим поняттям вони розуміли свободу заснування нових релігійних громад, свободу церковної організації й управління та повну рівність перед законом усіх релігійних об'єднань, чії цілі не суперечать чинному законодавству.

У 1917–1919 роках більшовики не були повними господарями в Україні, тому віруючі не відчували на собі всіх страхів богоборчого режиму, устаненого в Росії. Але хвилі гоніння докотилися й до українських земель. Комуністи ще не мали чіткого плану антирелігійної боротьби, яка на той час зводилася до розправ над духівництвом і мирянами та пограбувань храмів і монастирів.

У 1919 року українські більшовики приступили до створення власної правової бази, на якій ґрунтувалися державно-церковні відносини, запозичивши при цьому законодавчий досвід радянської Росії. 19 січня Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», узявши за основу аналогічний закон Ради народних комісарів РСФРР від 23 січня 1918 року. Принцип відокремлення церкви від держави було закріплено в Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), затвердженої 10 березня 1919 р.

Комуністи проголошували, що радянське законодавство найбільш повно забезпечило свободу совісті. Так, свободу вибору релігії було закріплено в ст. 3 декрету від 22 січня 1919 року, у якій говорилося, що «кожний громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної», а також підтверджено ст. 23 Конституції УСРР. Згідно зі ст. 5 декрету держава гарантувала вільне виконання релігійних обрядів, якщо вони не порушують громадського ладу і не супроводжуються замахами на права громадян радянської республіки. Основний Закон України визнавав за всіма громадянами право пропаганди різних релігійних вчень, що не ставлять перед собою соціальних і політичних цілей, а також антирелігійних учень, що духом своїм не суперечать комуністичному світоглядові. У ст. 3 декрету про відокремлення церкви від держави говорилося про те, що в республіці немає ніяких правопозбавлень, пов'язаних із сповіданням будь-якої віри. Ст. 2 заборонялося «видавати будь-які місцеві закони або постанови, які б утискали або обмежували волю сумління або встановлювали будь-які переваги та привілеї на підставі віросповідної належності громадян». Таким чином, усі громадяни незалежно від їхніх релігійних переконань мали право користуватися всіма громадянськими та політичними правами. Проте як насправді забезпечувалася релігійна свобода, віруючі відчули вже з перших днів радянської влади.

Після того, як сподівання більшовиків на швидку перемогу світової революції й побудову комунізму виявилися марними, вони усвідомили, що боротьба з релігією буде тривалим процесом.

Насамперед більшовики прагнули підірвати економічну могутність православної церкви, що, на їх думку, мало призвести до занепаду православ'я. Уже першими законодавчими актами радянського уряду було ліквідовано церковне й монастирське землеволодіння, відчужено все майно релігійних громад, припинено видачу коштів на утримання храмів і духовенства. 1920 року церкву в Україні було позбавлено права юридичної особи. Руйнування матеріальної бази продовжилось в 1922–1923 роках, коли було проведено кампанію з вилучення церковних коштовностей.

Важливим напрямком атеїстичної боротьби була робота з відриву трудящих мас від релігії. Уряд прагнув позбавити церкву можливостей здійснювати «тиск на совість громадян». Передусім власті

намагалися відгородити від «реакційного впливу релігійників» молоде покоління. З цією метою радянський уряд виступив з низкою законодавчих актів, згідно з якими справа виховання й освіти передавалася з духовного відомства у відання Наркомату освіти, а в школах припинялося викладання Закону Божого.

Часто-густо антицерковна боротьба перетворювалася на свавілля з боку місцевих чиновників. Водночас комуністи розгорнули широкомасштабну антирелігійну пропаганду, яка була спрямована на «повне розвінчування і викриття попівщини». Власні всіляко дискредитували церкву в очах населення, особливо під час кампанії з розтину святих мощей і відчуженню церковних цінностей. А опір православних кваліфікувався як «контрреволюційний заклот проти пролетарської держави».

Церква поступово витискувалася з усіх сфер суспільного життя. Атеїсти старалися якнайшвидше викреслити з пам'яті людей усе, що нагадувало про Бога. Задля цього вилучалися ікони з громадських приміщень, закривалися й руйнувалися храми та монастирі, конфіскувалися дзвони, релігійні свята й обряди замінялися на революційні, припинялися паломництва до святих місць, перейменовувалися церковні назви населених пунктів і вулиць. Усіляким утискам піддавалися священнослужителі, котрих, як небезпечних «носіїв релігійної зарази», ізолювали від суспільства. Їх позбавляли виборчого права, примушували зрікатися сану, відправляли до концентраційних таборів, а то й узагалі страчували.

Уся церковна політика в Радянському Союзі формувалася в Антирелігійній комісії (АРК) при ЦК ВКП(б). Її розпорядження розглядалися на засіданнях Всеукраїнської антирелігійної комісії (ВУАК) при ЦК КП(б)У і коректувалися з урахуванням особливостей республіки. На підставі рішень АРК Центральний комітет партії приймав антирелігійні постанови, які лягали в основу законодавчих актів, ухвалених союзним і республіканським центральними виконавчими комітетами та радами народних комісарів. Серед усіх органів, які здійснювали релігійну політику, особливе місце, безперечно, займали органи державної безпеки. У 1920 році Ф. Дзержинський зазначав, що «церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а не хтось інший». Для цього було створено спеціальне VI відділення таємного відділу Об'єднаного держполітуправління (ОДПУ). Цей

підрозділ відіграв величезну роль у справі руйнування церкви. Він упроваджував у церковне середовище агентурну мережу, проводив кампанію з вилучення церковних коштовностей, підготовлював проведення розкольницьких з'їздів, викривав і знищував «контрреволюційні» організації церковників. Іншим органом, що безпосередньо виконував релігійну політику, була ліквідаційна комісія з відокремлення церкви від держави при Центральному адміністративно-організаційному управлінні НКВС. 1924 року естафету боротьби з церквою від ліквідаційної комісії перейняв відділ культів НКВС УСРР. В округах і районах відділення культів існували при адмінвідділах відповідних виконкомів. Ці підрозділи в повсякденній роботі керувалися інструкціями ВУАК і своїх міністерств, які часто суперечили радянській конституції. Представники ДПУ та НКВС, зокрема інспектори відділу культів, входили до складу Спілки воєвничих безвірників (СВБ), що, безперечно, впливало на ефективність антирелігійної боротьби.

Більшовицьке керівництво витрачало на антирелігійну пропаганду значні кошти. До боротьби проти церкви залучалася колосальна кількість людей. Антицерковна робота покладалася на Народний комісаріат освіти (НКО) УСРР, Державне видавництво України, профспілки, комсомол та інші державні й громадські організації. НКО мусив фінансувати діяльність СВБ, а газети повинні були щотижня вмщати атеїстичну сторінку.

Однією з найганебніших операцій проти православної церкви було розпалювання радянською владою ворожнечі між різними гілками українського православ'я. У період непу перед радянськими органами на порядок денний було поставлено завдання, спрямоване на пожвавлення роботи з розчленування церкви й поступового її викоренення. У 20-х роках, окрім Української православної церкви (УПЦ), у республіці існували також Українська автокефальна православна (УАПЦ), Українська синодальна (УСЦ), Українська соборно-єпископська (УСЄЦ) та Істинно-православна (ІПЦ) церкви.

Станом на 1926 рік, за офіційними даними, в юрисдикції УПЦ перебувало 5,9 мільйона православних, які об'єдналися в 5193 громади. Під опікою архієреїв УСЦ знаходилося 2466 общин, у яких налічувалося трохи більше одного мільйона вірян. УАПЦ належало 436 храмів, які відвідувало приблизно 687 тисяч віруючих. У респу-

бліці було зареєстровано 436 парафій УССЦ, яку визнавало 45,3 тисячі осіб. Громади ІПЦ не були зареєстровані й тому офіційних даних щодо їхньої кількості немає.

Скасування правових обмежень, що існували за царату для деяких конфесій, сприяло бурхливому зростанню протестантських громад. Декрет про відокремлення церкви від держави давав протестантам надію, що влада не буде втручатися в справи релігійних організацій, і тому вони виявили лояльність до існуючого режиму. Російські євангельські християни на чолі з І.С. Прохановим схвалювали ідею побудови соціалізму. По країні було створено мережу християнських комун. Проханов мріяв заснувати місто під назвою Євангельськ.

За сім років після революції кількість баптистських та євангельських християн збільшилася в п'ять разів. На 1927 рік в Україні налічувалося близько однієї тисячі баптистських громад і двох тисяч громад євангельських християн. Вони розгорнули велику місіонерську роботу. Протестантські церкви поповнювалися переважно селянами, колишніми православними віруючими. На належний рівень було поставлено видавничу справу. Місіонери розповсюджували релігійну літературу. В Україні євангельські християни заснували видавництво «Райдуга».

Наступ на протестантів почався з 1923 року. Влада примушувала їх відмовитися від пацифістської ідеології й виконувати військовий обов'язок. За незгоду непокірних ув'язнювали.

Противники релігії від самого початку наразилися на опір віруючих. Жодна насильницька кампанія радянського уряду – чи то вилучення церковного скарбу, чи то закриття храмів – не обходилася без зіткнення з вірянами. Масла у вогонь підлила примусова колективізація, унаслідок чого країною прокотилася хвиля селянських заворушень. У цей період антиколгоспний рух набув релігійного забарвлення. Опір властям чинили вірні багатьох конфесій. Але найорганізованіше проти комуністів виступили вірні ІПЦ.

Завершивши відновлення економіки в період непу, більшовики заповзялися впроваджувати план соціалістичного будівництва в радянській державі, складовими частинами якого були форсована індустріалізація, суцільна колективізація та культурна революція, що призвело до формування в СРСР тоталітарної системи. Здійснення

цієї політики передбачало викоренення буржуазних, у тому числі й релігійних, пережитків.

Усіх попередніх антицерковних заходів виявилось недостатньо. Новий курс радянської політики спричинив зміни в законодавчо-правовій основі державно-церковних відносин. Антицерковна війна перейшла в нову фазу. Наприкінці 20-х років у зв'язку з потребою систематизувати законодавство про релігію до Адміністративного кодексу, який набрав чинності в 1928 році, було включено правила про культу.

Великих втрат церква зазнала в 1932–1933 роках, коли в Україні стався голодомор, улаштований кремлівською верхівкою, що зітнув життя 3–5 мільйонів селян. Таким чином було значно підірвано соціальну базу церкви на селі.

Ствердження тоталітарної системи супроводжувалося посиленням репресивних акцій. У другій половині 30-х років репресії набули жахливих розмірів. Кривавий терор було розв'язано проти всіх верств населення, апогей якого настав у 1937–1938 роках. У надрах НКВС фабрикувалися сотні тисяч справ як на старих більшовиків-ленінців, партійну та радянську еліту, командний склад Червоної Армії, так і на звичайних робітників, селян, службовців тощо. Ясно, що за таких обставин духівництву й активним віруючим не вдалось уникнути покарання. Режим не жалів нікого: ані православних, ані католиків, ані протестантів, ані іудеїв, ані мусульман.

Наслідки антирелігійної війни виявилися трагічними для народу. Викоренення релігії дуже швидко призвело до дегуманізації суспільства й установлення кривавого сталінського режиму, жертвами якого стали мільйони радянських людей.

22 червня 1941 року фашистська Німеччина вдерлася на терени Радянського Союзу. Швидко просуваючись углиб країни, німецькі війська загарбали всю Україну. Окуповану територію німці розчленували на окремі адміністративні одиниці. У планах фашистів Україні відводилася роль сировинного придатка, а населення передбачалося перетворити на рабів німецьких колонізаторів. Проте на початку війни загарбники не афішували своїх проєктів щодо майбутнього, яке було уготовано скореним народам. Більше того, вони вживали заходів із залучення на свій бік опозиційних до радянського режиму сил. Задля цього фашисти розгорнули пропагандистську кампанію,

намагаючись виставити себе визволителями від більшовицького ярма. На підтвердження цьому окупанти, зокрема, проголосили на завоєваних територіях віротерпимість.

Насправді нацисти, як і більшовики, були противниками релігійної свободи. У перспективі вони планували взагалі викоренити християнство. Його місце мала посісти неоязичницька релігія, очищена від «єврейських догматів». Зусилля фашистів у церковній сфері на Україні були спрямовані на недопущення формування духовної сили, яка змогла б об'єднати народ.

У 1943 році радянський уряд змушений був докорінно змінити державну політику щодо церкви. На це певною мірою вплинула активна патріотична діяльність православної церкви на неокупованих землях. Священноначалля Російської (після Собору 1943 року – Руської) православної церкви з перших днів війни закликала народ стати на захист своєї країни. За свідченням одного з посадовців органів державної безпеки, П. Судоплатова, патріотичний настрій церковних кіл «збігся з неофіційними зондажними проханнями Рузвельта, передані через Гаррімана Сталіну, покращити політичне і правове становище православної церкви». Далі Судоплатов продовжував: «У своїй записці до уряду ми також підтримали ці пропозиції, маючи на увазі важливу консолідуючу роль російської православної церкви в антифашистському русі слов'янських народів на Балканах».

У вересні 1943 року Сталін після зустрічі з патріаршим місцеблюстителем митрополитом Сергієм (Страгородським), митрополитом Ленінградським Олексієм (Симанським) і митрополитом Київським Миколаєм (Ярушевичем) дозволив церкві скликати Собор, обрати свого патріарха, відновити діяльність духовних закладів і видання духовної літератури тощо. Тоді ж, у вересні, патріархом РПЦ став Сергій (Страгородський).

Наданою свободою скористалися протестанти. На 1948 рік в Україні нараховувалася 1081 громада (48 відсотків від усіх громад Весесоюзної Ради євангельських християн-баптистів) з 54171 віруючим, більшість із яких була з Волинської, Рівненської та Львівської областей. Активізували свою діяльність й інші конфесії.

Влада не збиралася випустити церкву з-під свого контролю. Сталін вирішив покласти обов'язки з нагляду за діяльністю церкви на орган, який отримав назву Рада в справах РПЦ (РСРПЦ) при Рад-

наркомі СРСР. Водночас церкву не звільнили з-під опіки радянських спецслужб. На чолі Ради в справах РПЦ став полковник НКДБ Георгій Карпов. Уповноважені РСРПЦ повинні були узгоджувати всі принципові заходи й питання своєї роботи з керівництвом партійних і радянських органів республіки чи області. Окрім того, вони зобов'язувалися постійно діяти пліч-о-пліч з органами КДБ. У 1944 році було також створено аналогічну РСРПЦ Раду в справах релігійних культів (РСРК), яка займалася наглядом за діяльністю всіх інших неправославних релігійних об'єднань.

Відносини, які склалися між державою та церквою у воєнні роки, підлягали законодавчому закріпленню. Наприкінці 1943 року РСРПЦ порушила перед урядом питання про заміну старого законодавства про культури на нове. Рада підготувала його проект, прийняла за основу на своєму засіданні 7 січня 1944 року і подала уряду на розгляд. В умовах жорсткої централізації право радянських республік повинне було обов'язково узгоджуватись із загальносоюзним, а відтак воно втрачало свої особливості, які мало у 20-ті роки. В Україні Адміністративний кодекс, X розділ якого містив Правила про культури, хоча і не був скасований, проте його норми в релігійній сфері не застосовувалися. Однак загальносоюзне законодавство про культури так і не було прийнято. Державно-церковні відносини в СРСР регулювалися постановою ВЦВК і РНК РСФРР від 8 квітня 1929 року, постановами партійного керівництва та союзного уряду, а також численними інструкціями Ради в справах РПЦ, Ради в справах релігійних культів та органів державної безпеки з грифами різного ступеня таємності.

За радянським законодавством релігійною громадою вважалось об'єднання віруючих громадян кількістю не менше 20-и повнолітніх громадян, не позбавлених судом виборчих прав, із числа місцевих жителів, які добровільно виявили бажання об'єднатися для відправи релігійних обрядів. Окрім цього, у нормативно-правових актах 40-х років траплялися також терміни «церковна громада», «парафіяльна громада (приход)». Надалі вживалось поняття «релігійне об'єднання». Залежно від кількості своїх членів релігійні об'єднання ділилися на релігійні громади й групи віруючих. У 1945 році релігійні громади отримали обмежені права юридичної особи.

Надаючи деяку свободу РПЦ, радянська держава водночас розгорнула боротьбу з греко-католиками. Українська греко-католицька церква (УГКЦ) у першій половині ХХ сторіччя була найвпливовішою організацією в Західній Україні й чинила активний опір будь-яким спробам денационалізувати українців.

У міжвоєнний період УГКЦ налічувала 4 мільйони віруючих, 3 тисячі парафій. На терені Галичини діяла ціла мережа греко-католицьких жіночих громад, молодіжних організацій, зокрема «Молодь за Христа», до якої входило понад 50 тисяч членів. 1928 року засновується єдиний український вищий заклад у Польщі – Теологічна академія, ректором якої був Йосип Сліпий. Величезну роль у піднесенні національно-церковного руху відіграв митрополит Андрей Шептицький.

З установленням радянської влади на Західній Україні після війни розпочалася кампанія проти греко-католицької церкви. УГКЦ звинувачувалася в співпраці з нацистами й підтримці повстанського підпілля. 1945 року НКВС заарештувала чотирьох єпископів і голову УГКЦ митрополита Йосипа Сліпого, який обійняв цю посаду після смерті Шептицького. Кількасот священників було вислано до Сибіру. Аби остаточно знищити УГКЦ, влада прийняла рішення примусити її розірвати унію з Римом і з'єднатися з Руською православною церквою.

Організована НКВС ініціативна група на чолі з впливовим священиком Гавриїлом Костельником (1886–1948 рр.) скликала 8 березня 1946 року Львівський собор. З огляду на те, що в його роботі не взяв участі жодний єпископ, він був неканонічний. Учасники проголосили скасування Берестейської унії та з'єднання УГКЦ із РПЦ. Така доля спіткала й греко-католицьку церкву Закарпаття, яку знищили 1949 року.

Політика залякування й терору змусила уніатське духовенство перейти до православ'я. Непокірних було ув'язнено й вислано до Сибіру. Однак комуністичному режимові так і не вдалося остаточно розгромити УГКЦ, яка відродилася наприкінці 80-х років.

Чергову хвилю антирелігійної кампанії в СРСР розпочав М. Хрущов. Влада знову спробувала адміністративно-силовими заходами викоренити в СРСР релігію. Сподівання на те, що в умовах десталінізації церкві буде надано більшу свободу, виявилися марни-

ми. Сигнал до атаки пролунав 7 липня 1954 року, коли ЦК КПРС прийняв постанову «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді й заходи її покращання». Щоправда, 10 листопада того ж року ЦК засудив грубі помилки місцевих партійних організацій у проведенні антирелігійної пропаганди, проте в подальшому партійні та радянські органи керувалися постановою від 7 липня. На самому вищому рівні розглядалися питання про посилення науково-атеїстичної пропаганди. Науковий атеїзм став обов'язковим курсом у навчальних закладах. Дослідженнями в цій галузі займався спеціально створений для цього інститут. Антирелігійні видання щороку мали мільйонні накладі. Окрім цього, місцеві комітети партії, комсомолу, профспілок, товариство «Знання» зобов'язували проводити індивідуальну роботу з віруючими. Широкомасштабний наступ на релігію супроводжувався повсюдним закриттям церков. Тільки з 1960 до 1961 р. в Україні кількість православних храмів скоротилася з 8207 до 7462. Уряд завдав тяжкого удару по економічній базі церкви. Влада розгорнула кампанію арештів священнослужителів і віруючих різних конфесій. Знову, як і в 30-ті роки, духовних осіб примушували зрікатися Бога. За найдрібніші порушення священників знімали з реєстрації та виганяли з парафій. Під контроль було поставлено здійснення треб – хрещень, вінчань, панахид. Радянські люди, особливо молодь, що брали в них участь, могли поплатитися своєю роботою, кар'єрою. Значна увага приділялася витисненню релігійних звичаїв і традицій соціалістичними ритуалами. Компартія вживала заходів із припинення паломництв до святих місць.

З 1960 р. посилюється боротьба з віруючими під приводом боротьби з порушеннями ними законів про релігію. 13 січня 1960 р. ЦК КПРС ухвалив відповідну постанову «Про заходи з ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу». До листопада за вказівкою партійного проводу Радами в справах РПЦ і релігійних культів було розроблено «Інструкцію із застосування законодавства про культу», яку затвердили 16 березня 1961 р. Того ж дня Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу». Цей контроль здійснювали органи державної ради, Рада в справах РПЦ, Рада в справах релігійних культів та їх уповноважені.

Для більш ефективного виявлення порушень на громадських засадах утворювалися комісії сприяння виконкомам рад депутатів

трудящих із додержання законодавства про релігійні культу. До складу комісії входили депутати рад, працівники фінансових органів, органів народної освіти, представники громадськості, комсомолу й особи радянського активу. Робота комісії проводилася під керівництвом заступника голови або секретаря місцевої ради. Адміністративних прав вона не мала. До її функцій входило стеження за діяльністю релігійних громад, вивчення форм і методів «їх впливу на населення, особливо на молодь, пристосовництва духівництва до сучасних умов, його проповідницької діяльності», внесення на розгляд виконкомів пропозицій щодо притягнення до відповідальності неугодних осіб.

За радянським законодавством порушення правил про культу вело до адміністративної та кримінальної відповідальності. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 15 грудня 1961 р. «Про дальше обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку» передбачав за такі дії як захід адміністративного стягнення штрафи. Згідно з Кримінальним кодексом УРСР, що набув чинності 1 квітня 1961 р., за порушення законів про відокремлення церкви від держави й школи від церкви застосовувалося покарання виправними роботами на строк до трьох років (ст. 138). Законодавством СРСР було заборонено діяльність «бузувірських сект», під якими розумілися не тільки скопці, хлисти, але й Істинно-православна церква, істинно-православні християни, п'ятидесятники, єговісти, адвентисти-реформатори, мурашківці, інокентіївці.

У 1961 році РСРПЦ і РСРК закликали релігійні організації привести свої статuti у відповідність до чинного законодавства. Це викликало протест із боку віруючих. Але найбільш організовано чинили опір так звані баптисти «ініціативники», які вийшли зі складу Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів і заснували Раду церков євангельських християн-баптистів (РЦЄХБ). Влада намагалася придушити рух, що народжувався. За станом на 1964 рік у в'язницях опинилося близько 200 баптистів. Після того, як у місяць позбавлення волі було закатовано кілька вірних РЦЄХБ, християни-баптисти утворили Раду родичів ув'язнених, яка розгорнула широку самвидавничу справу.

Після усунення Хрущова кампанія проти церкви припинилася. Проте переслідування деяких релігійних об'єднань продовжувалося

до кінця 80-х років. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1965 року РСРПЦ і РСРК було перетворено в Раду в справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Відповідний орган існував і в Україні при Раді Міністрів УРСР.

У 1975 році Президія Верховної Ради СРСР своїм указом внесла зміни до постанови ВЦВК і РНК РСФРР 1929 року «Про релігійні об'єднання». Вони стосувалися переважно майнових прав церкви. Цим указом скасовувалося положення, яким релігійні об'єднання позбавлялися прав юридичної особи. Прийняття Конституції СРСР 1977 року не принесло нічого нового віруючим і не поліпшило становища релігійних об'єднань у Радянському Союзі.

1988 року радянське керівництво взяло курс на нормалізацію державно-церковних відносин. Атеїстична політика в СРСР зазнала повного краху. 1 жовтня 1990 року було прийнято Закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації». 23 квітня 1991 року аналогічний закон було ухвалено Верховною Радою УРСР. Ст. 13 Закону України закріпила за релігійними організаціями права юридичної особи. Велике значення мало положення, яке містилось у ст. 6, яка хоч і не скасовувала принципу відокремлення школи від церкви, але надавала можливість організовувати релігійне навчання дітей.

Для релігійних організацій в Україні настала нова доба. Найбільшою й найвпливовішою церквою в країні залишалася Руська православна церква. Однак із кінця 80-х років починає набирати сили рух за автокефалію Української церкви. У лютому 1989 року було створено «Ініціативний комітет за відновлення Української автокефальної православної церкви». У березні наступного року шість архієреїв на чолі з єпископом Житомирським і Овручським Іоанном (Боднарчуком) утворили ієрархію УАПЦ. 5–6 червня в Києві відбувся Всеукраїнський собор УАПЦ, на якому митрополита УПЦ в США Мстислава (Скрипника) обрали патріархом автокефальної церкви.

1990 року вища церковна влада РПЦ, щоб запобігти відокремленню православної церкви в Україні, надала Українському екзархату адміністративну автономію, водночас зберігши канонічну залежність Української православної церкви від Московського патріархату. У листопаді 1991 року на Помісному соборі УПЦ було прийнято Звернення до патріарха Московського і всієї Русі Алексія II про надання Українській православній церкві автокефалії, яке підписали

всі архієреї УПЦ. Боячись втратити контроль над парафіями України, керівництво РПЦ вирішує усунути митрополита Філарета з Київської кафедри. У травні 1992 року в Харкові відбувся собор, у роботі якого взяли участь 18 із 20 українських єпископів. На ньому було обрано нового предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана).

Митрополит Філарет, який не визнав рішення Харківського собору, влітку 1992 року пішов на зближення з УАПЦ. 25 червня відбулося об'єднання частини УПЦ, яку очолював митрополит Філарет, і УАПЦ, що підтримувала єпископа Антонія (Масендича), в Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). Головою церкви обрали Мстислава (Скрипника) без узгодження з ним. Він, як тільки дізнався про це, одразу зрікся цієї посади. Коли Мстислав помер, патріархом УПЦ КП став Володимир (Романюк). А з жовтня 1995 року після його смерті церкву очолює патріарх Філарет. Частина кліру УАПЦ не погодилася з рішеннями Об'єднаного собору і не підпорядкувалася УПЦ КП.

Залежність найвпливовішої в державі Української православної церкви від Московського патріархату викликає занепокоєння в певних представників урядових кіл і деяких політичних партій. Церковне керівництво РПЦ не погоджується і навряд чи погодиться в недалекому майбутньому надати Українській церкві автокефалію, вважаючи Україну своєю канонічною територією. Після проголошення самостійності України в сучасних церковних виданнях, надрукованих з благословення патріарха Алексія II, українські землі продовжують називатися «південним заходом Росії». А прагнення створити Українську помісну православну церкву викликає в російських церковних діячів спротив, оскільки, на їх думку, спроба «відірвати від Російської Церкви її материнську Київську кафедру» погрожує «Церкві тяжким внутрішнім розладом». Така позиція РПЦ дуже імпонує політикам Росії, що прагнуть тримати Україну в орбіті російських інтересів. Вони розуміють, що єдиний культурний і релігійний простір, який після розвалу СРСР залишився ще непорушним та охоплює територію Росії, Білорусі й певною мірою України, сприятливо впливає на реалізацію цих ідей. Отже, в їхніх планах православ'ю відводиться місце інтегруючої сили, яка разом з економічним фактором примусить Україну перебувати у сфері російського впливу.

Це спонукало українські власті в першій половині 1990-х рр. піти на більш рішучі кроки. Слід зазначити, що, розв'язуючи цю проблему, тогочасне керівництво України допустило чимало таких дій, котрі вірні УПЦ сприйняли як грубе втручання у внутрішньоцерковні справи. Ректор Київської духовної семінарії й академії протоієрей Микола Забуга, виступаючи у травні 2002 р. на святкуванні 10 річчя Харківського собору УПЦ, згадував про шантаж і тиск, які чинила світська влада щодо єпископів УПЦ. «Зовсім безглуздо і незаконною», на його погляд, була заява Ради в справах релігії про нелегітимність архієрейського собору УПЦ у Харкові, на якому предстоятелем церкви було обрано митрополита Володимира (Сабодана), і прийнятих на ньому рішень.

До гостріших висловлювань щодо релігійної політики Української держави вдалося священноначалля Руської православної церкви, до складу якої входить УПЦ. В Ухвалі архієрейського собору РПЦ 1994 р. зазначалося, що «на Україні в багатьох випадках мають місце грубі порушення прав людини й релігійної свободи, у результаті яких громадяни України страждають тільки за те, що належать до єдиної канонічної Православної Церкви на Україні – Української Православної Церкви». На ювілейному архієрейському соборі РПЦ у 2000 р. в доповіді патріарха Алексія II йшлося про те, що «деякі державні чиновники та парламентарії відверто втручаються у внутрішнє життя Церкви, працюючи на руйнування її канонічного ладу. Місцеві власті, як і раніше, перешкоджають нормалізації становища канонічного Православ'я у західних областях України.»

Не все добре складалося й у відносинах між державою та Українською автокефальною православною церквою. Після створення у червні 1992 р. УПЦ КП, до складу якої мала ввійти УАПЦ, релігійні організації автокефальної церкви було знято з реєстрації. Патріарх УАПЦ Мстислав не визнав УПЦ КП і подав заяву на ім'я Президента, Прем'єр-міністра та Генерального прокурора з вимогою скасувати рішення про ліквідацію УАПЦ. Однак статuti релігійних організацій УАПЦ було зареєстровано лише у червні 1995 р., тобто церква протягом трьох років в Україні існувала напівлегально.

Найболючішою проблемою в українському православ'ї на сьогодні залишається церковне роз'єднання. За церковним правом ані УПЦ КП, ані УАПЦ не є канонічними церквами. А тому обидва цер-

ковні згромадження не визнаються православним світом. Ієрархи УПЦ визнають, що розкол «кровоточивою раною продовжує виснажувати Церкву...». Як зауважив митрополит Володимир (Сабодан): «Ми дуже надіємося на об'єднання, але не такими способами, як планують сьогодні деякі політики. Шлях до єдності тільки один – через суворе дотримання Передання і канонів Церкви. У законній державі повинна бути і законна Церква». УПЦ не піде на переговори з неканонічними церквами доти, доки їх прибічники не визнають себе винними у вчиненні розколу і не покаються в порушенні ними церковних законів. Лише після цього можна буде ставити питання про об'єднання.

Проте такий сценарій неприйнятний для УПЦ КП і УАПЦ, які намагаються знайти інший вихід із цієї складної ситуації. Найбільш оптимістично були настроєні автокефальні архієреї. Після смерті патріарха Дмитра (Яреми) УАПЦ визнала своїм духовним главою митрополита УПЦ у США Костянтина (Багана), який знаходиться під омофором Константинопольського патріарха. З переходом до юрисдикції Вселенського патріархату керівництво УАПЦ прагнуло об'єднати всі українські православні громади, які існують у світі. Проте на початку 2003 р. в УАПЦ стався розкол, який поклав кінець таким сподіванням.

Україна вступила в XXI сторіччя з розколотою Православною церквою. За станом на 1 січня 2004 року найбільшою є УПЦ, котра має 10384 громад, 151 монастир, 15 навчальних закладів, 3746 недільних шкіл. УПЦ КП належить 3465 парафій, 34 монастирі, 16 навчальних закладів, 1086 недільних шкіл. УАПЦ об'єднує 1190 громад. В Україні діє також Російська православна старообрядницька церква білокриницької згоди (59 громад), Російська істинно-православна церква (30 громад), Російська православна вільна церква (закордонна) та ін.

Другою за кількістю громад після УПЦ є Українська греко-католицька церква (УГКЦ), якій належить 3480 громад, 92 монастирі, 13 навчальних закладів, понад 1132 недільні школи. За понад 40 років репресій греко-католицька церква не припинила свого існування, тасмно відправляючи свої обряди в катакомбах. Питання про легалізацію УГКЦ було порушено в грудні 1989 року папою Іоанном-Павлом II під час зустрічі з М. Горбачовим. 26 січня 1990 року

греко-католицька ієрархія на чолі з Володимиром Стернюком скликала синод, який проголосив відновлення УГКЦ і поставив вимоги щодо повернення її майна. Розподіл сакральних споруд між православними й греко-католиками спричинив міжконфесійний конфлікт. З березня 1991 року до дня своєї смерті УГКЦ очолював кардинал Любомир-Мирослав Любачивський. З січня 2001 року її главою став митрополит Любомир Гузар.

Греко-католики Мукачівської єпархії на Закарпатті не ввійшли до складу Києво-Галицької митрополії УГКЦ. Її опікує Апостольський нунцій (посол Ватикану) в Україні.

В Українській державі швидко поширюються протестантські організації. Їхня кількість станом на 1 січня 2004 року склала понад 7,2 тисяч громад. Усеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів налічує 2788 громад. 2061 громада об'єднана в Союз християн віри євангельської (п'ятидесятники). 965 громади належать адвентистам сьомого дня. Свідки Єгови заснували 919 громад.

За останні десять років майже вдвічі зросла кількість громад Римсько-католицької церкви. Мають тенденцію до зростання мусульманські громади. Сьогодні в Україні діють три зареєстровані самостійні духовні центри мусульман (у Києві, Донецьку та Сімферополі). Іудаїзм в Україні представлений вісьмома течіями (Об'єднання хасидів Хабад Любавич, Об'єднання іудейських релігійних організацій, релігійні громади прогресивного іудаїзму та ін.).

Останнім часом в Україні з'явилася ціла низка новітніх релігійних течій, або так званих нетрадиційних релігій.

* * *

Непокарані злочини радянського тоталітаризму, зокрема проти релігійних організацій, породили ілюзію «правильності», «законності» неправомірних дій антидемократичного режиму. Поступово прихильники відродження СРСР стали героїзувати Йосифа Сталіна, схвалювати діяльність радянських каральних органів, виправдовувати масові репресії проти частини населення. Небезпека зростає ще й у зв'язку з поширенням ксенофобської пропаганди «Русского мира», що дала свої рясні плоди на сході України. Сьогодні Донбас фактично перетворився на полігон для випробування Росією не тільки новітньої зброї, як на це звертають увагу силовики, але й проведення ідеологічних експериментів.

Створення російської неоімперії проголошено сакральною місією росіян. Неоімперці, готуючи ґрунт для агресії проти України та інших своїх сусідів, загортали свої злочинні наміри у релігійну обгортку. У різний спосіб вони поширювали «пророцтва» різних старців про «богообраність» і «святість» Росії. Православній пастві України і Білорусі нав'язувалась думка про невідворотність об'єднання «трьох братніх народів». «Ті, хто в цих народах проти союзу з Росією, – залякували «провидці». – навіть якщо вони вважають себе віруючими – стають служителями диявола».

Як тільки Україна після Революції Гідності опинилась на роздоріжжі, російські окупанти скористались послабленням української держави, щоб анексувати Крим і розчленувати країну. Окупанти одразу розв'язану війну оголосили священною. У своїх зверненнях бойовики закликали всіх православних, «воцерковлених і не воцерковлених» росіян «встати на захист Святої Русі», проти якої, як вони стверджували, «на жидобандерівські гроші... виступили Ватикан, розкольники, еретики». Були окреслені головні вороги «Русского мира»: українці-патріоти, євреї, католики, православні Київського патріархату, протестанти, послідовники неорелігій на чолі із США.

У досягненні своєї мети неоімперці наслідують більшовиків. Так само, як і їхні попередники створили Українську народну республіку Рад (1917), Одеську радянську республіку, Донецько-Криворізьку радянську республіку (1918), вони розбудовують сепаратистські квазідержави, фізично знищують ідеологічних опонентів, використовують церковну структуру в своїх геополітичних планах, нацьковують вірних однієї конфесії на інші, конфіскують молитовні будинки. Тому так важливо засудити злочини проти людства та людяності як радянського, так і сепаратистського режимів, які не мають терміну давнини.

Результати антирелігійної війни в СРСР виявилися трагічними для народу. Дехристиянізація суспільства дуже швидко призвела до його дегуманізації та спричинила встановлення кривавого сталінського режиму, жертвами якого стали мільйони радянських людей.

Негативні наслідки тієї політики відчуваються й дотепер. А на Донбасі зроблені перші спроби з відродження репресивного режиму. Уже сьогодні проглядаються спільні методи боротьби більшовиків й антиурядових сил на сході України з вірними неугодних конфесій.

Безперечно у квазіреспубліках Донбасу не ставиться мета знищення релігії як явища. Навпаки, російське православ'я ледь не стало панівною ідеологією в охоплених війною районах. Досі немає офіційних державних органів, які б регламентували релігійну політику окупантів. Однак не треба мати доступ до таємних циркулярів, які надходять з Москви, щоб здогадатись, що у краї ставиться політичний експеримент у тому числі й у релігійній сфері. Як свого часу на Донбасі більшовики запроваджували антирелігійні методи боротьби, щоб згодом поширити їх на всю республіку, так і тепер тут випробують «антисектантські» та «антирозкольницькі» заходи, якими можна скористатись на інших ділянках «руського мира».

Сепаратисти на непідконтрольних Україні територіях із самого початку стали тероризувати вірних УПЦ КП, греко-католиків і протестантів. Напевно, першими зазнали російський терор п'ятидесятники зі Слов'янська. 8 червня 2014 р. на свято П'ятидесятниці після богослужіння в приміщенні церкви християн віри євангельської «Преображення Господнє» увірвались бойовики Російської православної армії й заарештували дияконів Володимира Величка та Віктора Брадарського, а також двох дорослих синів старшого пастора Рувима й Альберта Павенків. Сам пастор Олександра Павенко на той час разом із молодшими дітьми виїхав із міста. Бойовики звинуватили християн у злочинах проти «ДНР» і підтримці українського війська. Понад місяць родини полонених сподівались на звільнення своїх чоловіків. Але, як згодом з'ясувалось, 9 червня християн після тортур стратили.

Віряни, які зазнали переслідування на Донбасі у 2014-2015 рр., намагаються якнайшвидше нормалізувати своє становище у невідомих республіках і звертаються з відповідними вимогами до ватажків «ДНР» і «ЛНР». Один із них, Олександр Захарченко, погодився, що «закон про релігію державі потрібний». Водночас він заявив: «Я буду жорстко боротись із сектантством. На жаль, протягом двадцяти з гаком років нашу землю заповнили всілякі секти і псевдорелігії. Це питання слід розв'язувати. Я не хочу, щоб сектанти [спотворювали] думки, розум, псували виховання нашої молоді й нашого народу».

Безперечно, сепаратистами враховуватиметься і досвід Криму, де на розгляд «державної ради» вже внесено законопроект про сво-

боду совісті та релігійні об'єднання. Законодавці запропонували запровадити у закон такі поняття як «тоталітарна секта» і «деструктивний культ». На думку авторів, для успішного зцілення кримської спільноти необхідно викоренити організації, які застосовують прийоми психологічного впливу на свідомість громадян з метою «придушення волі людини і контролювання почуттів і поведінки». За великим бажанням, такі ознаки можна побачити в будь-якій релігії.

Донбас – своєрідний регіон. За роки незалежності України у краї не допускалося порушення релігійних свобод. А відкрита ненависть на релігійному ґрунті не проявлялась. Навіть склалась ілюзія, що в Донецькій і Луганській областях немає умов для спалаху між-конфесійних сутичок. Водночас дослідники фіксували латентну релігійну ксенофобію. З одного боку, протягом останніх десятиріч на Донбасі спостерігалось найдинамічніше у країні зростання протестантських і неорелігійних організацій. З іншого, зміцнення їхніх позицій посилювало занепокоєння у представників традиційних релігій, особливо у православних. До обласних відділів у справах релігій надходили чисельні листи громадян із вимогами заборонити діяльність новітніх релігійних рухів (НРР), до яких зараховували й традиційні протестантські організації, які мають понад сторічну історію в краї. Загалом ставлення мешканців краю до НРР неоднозначне. Згідно з одним із соціопитувань, проведених у Луганській області, до поширення нетрадиційних релігійних організацій близько 65% луганців ставились негативно або радше негативно. Тих, хто позитивно або радше позитивно, ніж негативно сприймає подібні процеси, виявилося лише 15%. Не останню роль у розпалювання ненависті до так званих «сектантських і розкольницьких» громад відігравали певні кола РПЦ і навколоцерковні братства.

Російські бойовики, як було вже зазначено, у досягненні своїх мети всіляко експлуатують релігійний чинник. Варто згадати, що більшовики так само розпалювали церковну ворожнечу, використовуючи лояльні до них конфесії. Але зрештою, це призводило до послаблення всіх релігійних громад, цілковитій залежності їх від влади богоборців і перетворення Церкви на знаряддя політичної боротьби. Зафіксовані випадки, коли на боці бойовиків воювали священнослужителі УПЦ МП, як наприклад, настоятель Миколаївського храму в Новоайдарі Луганської області.

На невідконтрольній Україні частині Донецької і Луганської областей як у 30-х роках зафіксовані факти вилучення молитовень. 12 вересня люди у камуфляжній формі конфіскували молитовню Міжнародного союзу церков ЄХБ, розташовану у Луганську на вул. Чорноморській, 76, за погодженням із так званим міністром внутрішніх справ «ЛНР» ніби під дільничний пункт міліції № 36. Влада не погребувала наклепами. Згодом в.о. начальника Артемівського РВ ЛМУ МВС ЛНР підполковник міліції А. В. Золотих пояснив дії силовиків тим, що «адепти Церкви Євангельських Християн-Баптистів, проводили серед населення агітаційні заходи, спрямовані на з'єднання України з Євросоюзом. Брали активну участь в агітаційній роботі проти створення Луганської народної республіки, Новоросії, возз'єднання з Російською Федерацією. У ході бойових дій, проведених у Луганській народній республіці, брали безпосередню участь у приховуванні в приміщенні молитовного будинку Церкви Християн-Баптистів осіб, причетних до мінометних обстрілів м. Луганська, а також членів диверсійних груп, що підтверджено зібраними матеріалами. Крім того, в даному молитовному будинку... зберігалась вогнепальна зброя».

Віряни намагались спростувати безпідставні претензії. Проте 20 листопада служителів церкви Миколу Голотіна та Владислава Залкіна викликав по мобільному телефону підполковник МВС П. Кохан. Як тільки вони прибули до особливого відділу, їх затримали і протягом шести годин допитували, били і погрожували вбити, вимагаючи підтвердити всі звинувачення на адресу Церкви. Як наслідок, у М. Голотіна зафіксовано струс мозку і пошкодження хребта.

Наприкінці 2014 – початку 2015 років озброєні люди захоплювали протестантські молитовні у різних районах Донбасу. Зокрема конфіскували будівлі церкви ЄХБ «Дім молитви для всіх народів» в Антрациті, Міжнародного союзу церков ЄХБ у Луганську, ЄХБ «Віфанія» у Донецьку, ЄХБ братства незалежних церков і місій ЄХБ у Донецьку, Союз вільних церков ХВЄ «Оновлення» у Красному Лучі, «Слово Життя» у Донецьку, комплекс будівель Донецького Християнського університету.

За повідомленням єпископа Луганського і Старобільського Афанасія, восени 2014 р. відбулось захоплення собору і єпархіального управління УПЦ Київського патріархату. Патріарх УПЦ КП

Філарет також підтвердив слова про заборону їхній Церкві відправляти богослужіння у Луганську.

Віряни втрачали свої молитовні будинки й у наслідок обстрілу. Наприклад, були пошкоджені будівлі церкви ЄХБ «Христа Спасителя» у Лисичанську, ЄХБ «Світло Євангелія» в Єнакієвому, зруйновані молитовні ЄХБ у Первомайську Луганської області та Іловайську Донецької області.

Ситуація на території Донбасу, яку не контролює Україна, показала, до чого може призвести антидемократична трансформація суспільства, запровадження однієї панівної ідеології з авторитарно-тоталітарними ознаками, відмова від правових методів розв'язання державно-конфесійних відносин.

Контрольні запитання

1. Як співвідносяться міфологія і релігія?
2. Які релігійні погляди були в давніх слов'ян?
3. Назвіть і охарактеризуйте пласти, які можуть бути виокремлені в релігійних віруваннях давніх слов'ян.
4. Що таке феномен «двовір'я» в українській християнській культурі? Які його причини?
5. Які найбільш значущі дискусійні питання виокремлюються в науковій темі запровадження християнства в Київській Русі?
6. Назвіть характерні риси кирило-мефодіївської традиції в християнстві.
7. Назвіть та поясніть найбільш показові риси києворуського варіанту православ'я домонгольського періоду.
8. Назвіть причини прийняття на Русі християнства.
9. Чому православна церква на українських землях у XV столітті опинилася у стані кризи?
10. Назвіть причини укладення Берестейської унії.
11. Які основні тенденції спостерігалися в розвитку християнства в Україні у XVIII-XIX ст.?
12. Яку роль зіграли православні монастирі в заселенні та релігійному житті Слобожанщини XVII-XVIII ст.?
13. З яких нормативно-правових актів складалося радянське законодавство щодо релігії?
14. Охарактеризуйте сучасний стан державно-конфесійних відносин в Україні.
15. Які наслідки можуть настати після відмови держави від правового регулювання державно-конфесійних відносин? Обґрунтуйте свою відповідь.

Література

1. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1991.
2. Бондаренко В., Єленський В., Журавський В. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. – К., 1996.
3. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
4. Історія релігії в Україні /За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К., 1999.
5. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство : підручник. – К., 1997.
6. Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник / О.П. Крижанівський, С.М. Плохий. – К. : Либідь, 1994.
7. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995.
8. Лозко Г. Українське язичництво. – К., 1994.
9. Огієнко І. Українська церква / І. Огієнко. – К. : Україна, 1993.
10. Персонажи славянської міфології (Рис. словарь). – К., 1993.
11. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонської. – К.: Сфера, 1999.
12. Протоієрей Серафим Слобідський. Закон Божий. – К., 2003.
13. Религия в истории и культуре / Под. ред. проф. М.Г. Писманика. – М., 1998.
14. Релігієзнавчий словник. – К., 1996.
15. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси [Электронный ресурс] / Б.А. Рыбаков — Режим доступа : www.100bestbooks.ru — Загл. с экрана.
16. Смолина О.О. Монастири Слобожанщини : динаміка художественного образу : монографія / О.О. Смолина. — Северодонецк : изд-во ВНУ им. В. Даля, 2016.
17. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення старокіївської держави до кінця XVI ст. – К., 1979.
18. Толочко П., Боровський Я. Язичницьке копище в «городі Володимира» //Археологія Києва: дослідження і матеріали. – К., 1979.
19. Українська Церква між Сходом і Заходом /За ред. П. Яроцького. – К., 1996.
20. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі. 1917-1941 рр. : монографія. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000.
21. 400 лет Брестской церковной унии : 1596-1996 : Критическая переоценка : сб. мат-в междунар. симпозиума, Неймеген, Голландия. – Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 1998 ; Книжный мир екумены, 2012.
22. Чугуєнко М. Україна, яка шокує. Лабіринти історії. – Х., 2004.

Розділ 6. НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ

Релігійна карта сучасного світу надзвичайно строката. Окрім найбільших світових релігій – християнства, ісламу, буддизму – існують інші релігії, які складаються з величезної кількості релігійних сект, деномінацій і церков. Розмаїття релігійних традицій стало наслідком взаємовпливу різних релігійних систем, дії культурних, соціально-економічних, політичних, історичних та інших факторів.

До важливих чинників, що впливають на формування релігійної конфігурації світу, слід назвати секуляризацію (від лат. *saecularis* - світський). Цей процес нерозривно пов'язаний з індустріалізацією, урбанізацією та розвитком наукових знань. Соціальний і науково-технічний прогрес значно підірвав авторитет традиційних релігій і витіснив їх із багатьох сфер суспільного життя. Це дало підстави деяким науковцям стверджувати, що секулярні процеси призведуть до повного зникнення релігії. Проте реалії сьогодення засвідчують: секуляризація зумовила не стільки викоренення релігії, скільки релігійну модернізацію й інтенсифікацію релігійних експериментів.

У другій половині ХХ ст. спостерігається справжній вибух новітніх релігійних рухів (НРР). Єдиної точки зору щодо того, який релігійний рух називати новітнім, немає. Одні дослідники пропонують уважати НРР ті рухи, які зародились у 1960-1970-ті рр., другі – ті, що виникли у 1940-1950-ті рр. Нарешті, треті наполягають віднести до неорелігій течії, які з'явилися за останні 150-200 років. Це дозволить, на їхню думку, занести до НРР свідків Єгови і мормонів.

Як уважає В. Єленський, зростанню НРР сприяє загальна орієнтаційна криза західної цивілізації, криза традиційних інститутів, синтез західних і східних духовних традицій, втома від раціональності й утилітаризму, незадоволеність відповідями на животрепетні питання, отримуваними в традиційних суспільних рамках.

В Україні, як відзначають сучасні дослідники, склався надзвичайно сприятливий клімат для поширення новітніх релігійних рухів. Серед головних причин цього процесу слід назвати соціально-

---

економічну та політичну нестабільність; значну відірваність людей від церковних традицій; ослабленість історичних церков та їх місіонерських структур; потужний фінансовий тиск закордонних релігійних місій; брак високих ідеалів. Окрім того, НРР постають на хвилі протесту проти традиційних цінностей і пов'язуються з молодіжною субкультурою. Часто до новітніх релігійних рухів прилучається юнацтво, яке розчарувалося в інших формах бунту (уживання наркотиків, секс-революція, контркультура тощо). Привабливою рисою НРР для деяких богошукачів є їхня екзотичність.

На думку Л. Філіпович, ідея поєднання Сходу і Заходу впала в Україні на добрий ґрунт, оскільки її розташування на межі різних цивілізацій спричинило формування в нашого народу світоглядного плюралізму, терпимого ставлення до інакомислення.

Водночас поширення НРР по території України нерівномірне. Найменшого успіху новітні релігійні рухи досягли в аграрних районах і західних областях, де відчувається сильний вплив історичних церков. Універсальний характер НРР більше приваблює населення південно-східних індустріалізованих й урбанізованих регіонів країни, у яких підірвано християнські традиції.

Згідно з даними Українського центру економічних і політичних досліджень (жовтень 2002 р.), в Україні визнали себе віруючими 60,2% опитаних, а тих, хто вагається між вірою і невір'ям, – 19,4%. Однак половина респондентів вважає можливим брати участь у релігійних відправах та обрядах лише час від часу, а знання основних засад віровчення видається їм необов'язковим. На думку кожного четвертого опитаного, узагалі не треба відвідувати богослужіння. «Можна припустити, – зазначає В. Єленський, – що особи, які вірять у Бога, Вищий Абсолют тощо, але не є людьми церковними, складають досить серйозний резерв поповнення НРР».

Окрім зовнішніх чинників не треба забувати про внутрішні, які штовхають людей до пошуку нових духовних орієнтирів. Українське суспільство зазнає соціально-економічних, політичних, ідеологічних, культурних, етичних та інших змін. «Така нестабільність, – зауважує Н. Дудар, – є дуже хитким підґрунтям для тих, хто намагається знайти стабільність і особисту значущість у соціумі, моральні цінності якого змінюються». Виділяють кілька мотивів приєднання богошукачів до НРР:

1. Соматичні – проблеми фізичного здоров'я, тяжкі психічні травми, нещасні випадки.

2. Соціальні – самотність, відсутність теплої дружньої підтримки, любові, вікові кризи, конфлікт поколінь, раптова зміна соціального статусу, соціальна адаптація колишніх в'язнів, наркоманів тощо.

3. Соціально-духовні – прагнення здобути сталу світоглядну систему, нову ідентичність, досягти значущості власного індивідуального існування, наприклад через участь у різних соціальних програмах (допомога хворим, інвалідам, літнім людям, сиротам), сподівання на встановлення у світі загальної гармонії.

4. Моральні (регулятивні) – потреба в сталій системі моральних норм, цінностей і принципів, що регламентуються і визначаються певним колом однодумців, стають основними в життєдіяльності.

5. Інтелектуальні (пізнавальні) – прагнення тлумачення істин за допомогою онтологічних, теологічних, космологічних знань і досягнень нових наукових здобутків та елементів світської культури.

6. Практичні – можливість отримати матеріальну, гуманітарну допомогу, навички володіння новою технікою, вивчити іноземну мову, оздоровити дітей.

7. Психологічні – потреба сильного, авторитетного керівника, прагнення перекласти вирішення проблем на інших (пастора, гуру, проповідника), отримати від них настанови, відповіді на важливі буттєві питання.

8. Духовні (світоглядні) – пошук Бога, сенсу життя.

НРР поширені у світі неоднаково. Деякі з них не виходять за межі ареалу їх виникнення, як, наприклад, різні незалежні, месіанські, хіліастичні, синкретичні церкви й секти тубільців Тропічної та Південної Африки, Латинської Америки, Океанії. Більшість із них називає себе християнськими. Хоча через те, що у їх віровченні й обрядах багато запозичених елементів із тубільних культур, вони радше належать до традиційних вірувань, ніж до християнства.

Інші НРР не визнають державних кордонів і поширюють свої віровчення всіма континентами й відтак перетворюються на новітні світові релігії.

Існують різні види класифікації НРР. Найбільш поширеним є поділ новітніх релігійних рухів на:

- неохристиянство;

- орієнталістські релігійні рухи;
- синкретичні релігійні рухи;
- неоязичництво.

До НРР можна також додати сайєнтологічні (Церква сайєнтології Л. Рон Хаббарда); теософські й езотеричні (громади Живої етики (Агні-йога), послідовники М. Реріха, О. Блаватської); психотерапевтичні та психо-спиритуальні рухи (різні практики йоги, послідовники Порфірія Іванова).

Неохристиянство – релігійні течії, які виникають у рамках християнської традиції. Це відгалуження євангелістського характеру переважно від протестантських церков. Їх віровчення ґрунтується на Біблії. Неохристиянські рухи звинувачують ортодоксальне християнство у відході від традицій першохристиян. Новоутворені групи оголошують себе виключно істинним, відновленим рухом євангелістського християнства. Лідери цих рухів часто підносяться до рангу пророка, Божого посланця. Це дає їм підстави вільно інтерпретувати Біблію, допускати висловлювання, які суперечать змісту біблійних термінів. Поруч із Біблією послідовники деяких неохристиянських течій визнають інші віросповідні джерела (священні писання, відкриття), авторитетніші часом за Біблію.

До неохристиянських течій, із певними зауваженнями, можна віднести Церкву Ісуса Христа святих останніх днів (ЦІХСОД), відому як церква мормонів. Її заснував у 1830 р. Джозеф Сміт (1805-1844). У перші роки свого існування мормони практикували багатозлобність, чим викликали вороже ставлення до себе з боку місцевого населення. Після того, як Сміт спробував розтрошити контору газети, що публікувала негативні статті про мормонів, він разом із братом опинився за ґратами. А 1844 р. їх убила юрба розгніваних людей, яка увірвалася до в'язниці.

Священними писаннями мормонів є Біблія та позабіблійні джерела: «Книга Мормона», «Вчення та обітвання» і «Дорогоцінна перлина». У «Книзі Мормона» йдеться про те, що американські індієці насправді є нащадками іудеїв, які переселилися з Єрусалиму до Америки. Тут вони розділилися на два ворогуючі народи: червоношкірих і білих, але білих було знищено. Останній із них, Мормон, і його син Мороній записали історію цих народів на золотих скрижа-

лях. Згодом Мороній у вигляді ангела повідав Дж. Сміту про їх місцезнаходження.

Згідно з віровченням ЦХСОД Ісус Христос – син Бога Отця й Небесної Матері. Іншим їхнім сином вважається сатана Люципер. Акт творіння світу, гадають мормони, здійснив Ісус Христос, спираючись на євангельські слова: «І ніщо, що повстало, не повстало без Нього», тобто Бога-Слова (Ів., 1: 3).

Мормони вірять, що людина, яка витримала всі земні випробування, здатна стати богом. В одкровенні, записаному у «Вченні та обітвуваннях», ідеться, що мормони одержать воскресле тіло, матимуть владу на небесах і на землі, стануть небесними батьками й у них будуть духовні діти, як у Бога.

Серед особливих рис релігії мормонів слід назвати віру в те, що Ісус Христос після свого воскресіння являвся в Америці.

У ЦХСОД визнаються чотири основні таїнства: хрещення, рукоположення, шлюб і причащення. Хрещення через занурення у воду здійснюється над дітьми після досягнення восьми років. Під час причащення споживається шматочок хліба і вода.

ЦХСОД має чітку ієрархічну організацію. Керівництво належить президентові, який вважається пророком, Раді дванадцяти апостолів і Раді сімдесятників, із яких формується президентство територій. Місцеві громади або філії очолюють єпископи. Рядові мормони, об'єднані в корпуси й загони, виконують різноманітні функції (адміністративну роботу, роботу радника, учителювання, відвідування домівок, місіонерську роботу тощо). Священнослужителі діляться на Ааронове, або молодше, і Мелхіседекове, або старше.

Штаб-квартира ЦХСОД знаходиться в заснованому мормонами місті Солт-Лейк-Сіті (штат Юта, США). Церква поділена на території. Україна належить до Східноєвропейської території з центром у Москві та складається з Київської та Донецької місій. Зараз у світі нараховується понад 10 мільйонів мормонів. Перші мормони з'явилися в Україні в 1990 р. Нині діє близько 60 громад.

Найбільш динамічно у світі розвиваються харизматичні церкви. Харизматичний (від грецьк. – Божа благодать) рух виник у 1906 р. у Лос-Анджелесі (США). В Україні харизматизм з'явився на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст. Він тісно пов'язаний з іншими протестантськими напрямками, переважно з п'ятидесятництвом.

Нині в Україні нараховується понад одну тисячу громад харизматичних течій. Найбільша з них належить до Церкви повного Євангелія. Переважна більшість харизматів – молодь віком до 30 років.

Усі харизматичні течії мають певні особливості в служінні. Харизматизм близький до п'ятидесятництва, але між ними існує багато розбіжностей, передусім у формі проведення богослужінь.

Основними догматами харизматичних церков є догмати про народження з висоти, хрещення Духом Святим, зцілення і друге пришествя Христа.

За переконаннями послідовників харизматичних течій, люди, лише увірувавши в Христа й покаючись, зможуть народитися з висоти від Духа Святого.

Догмат про хрещення Духом Святим є центральним у вченні харизматизму. Зримим підтвердженням такого хрещення харизмати вважають говоріння іншими мовами (глосолалію), дар Святого Духа, який уперше отримали апостоли в день П'ятидесятниці при зішесті на них вогняних язиків.

Глосолалії відбуваються на колективних молитвах, під час яких віруючі впадають у стан екзальтації, екстазу. Це приводить до особливого збудження центру мовлення, унаслідок чого мова присутніх стає безтямною, незрозумілою (за словами харизматів, «таємною», «ангельською»).

Богослужіння харизматичних церков проводяться в специфічній формі. Прославляння Христа відбувається вкрай емоційно, часто в супроводі сучасних музичних інструментів. На спільних молитвах спостерігаються скандування, вигуки, схлипування, підтанцювання, радісна екзальтація, іноді навіть конвульсії та судоми віруючих.

Харизмати на своїх зборах практикують покладання рук на голову віруючих для зішестя Святого Духа і зцілення. При цьому, як стверджують харизматичні теологи, відбувається подвійне зцілення: духовне й тілесне. Харизмати вірять, що деякі християни можуть отримати кілька дарів Святого Духа, наприклад дари віри, чудотворіння і зцілення. Відтак вони здатні навіть воскресати померлих.

Пастори харизматичних церков переконують своїх вірних не ставати «недільними християнами» і не обмежувати християнське життя лише відвідуваннями церкви. Натомість вони закликають пе-

ребувати в постійному, щоденному молитовному спілкуванні з Богом.

Харизматичні церкви мають розгалужену систему малих груп. Вони працюють в оселях віруючих і в інших місцях поза молитовними будинками. Перед групами ставиться мета допомогти людям «мати близькі стосунки з Богом», дати духовні настанови й підтримку, вивчити Біблію, стати успішними та процвітаючими. Групи поділено також з урахуванням соціального стану, віку, національності, професії та інтересів.

Щоб залучити до руху якомога більше коло людей, у харизматичних церквах існують різноманітні напрямки служінь: для роботи з підлітками, молоддю, студентами, бізнесменами, чоловіками, жінками, домогосподарками, розлученими, вдовами, самотніми людьми, тими, хто служив у Афганістані, мусульманами, ув'язненими, навіть із людьми, які мають гомосексуальну орієнтацію і бажають звільнитися від цього рабства.

До функцій інших служінь відноситься підготування театралізованих євангельських вистав; розповсюдження проповідей через відео, телебачення, газети; молитва за зцілення людей поза зборами; допомога малозабезпеченим людям; проповідання на вулицях міста; доставляння на богослужіння хворих і нужденних людей тощо.

Велику увагу харизмати приділяють благодійницькій діяльності. Вони намагаються надати регулярну допомогу незахищеним верствам населення, людям, залежним від алкоголю і наркотиків, ув'язненим тощо.

Така масштабна робота привела до різкого зростання кількості послідовників харизматичних рухів.

До орієнталістського (від лат. – східний) напряму відносяться нові індуські та буддистські рухи, які виникли в рамках релігійних систем Сходу. Для цих течій характерним є запозичення положень із різних релігій. Буддистське або індуське вчення поєднується з елементами даосизму, конфуціанства, синтоїзму, тибетської релігії бон тощо.

Вибух неоіндуських і необуддистських течій стався в другій половині ХХ ст. завдяки проповідям на Заході гуру, засновників нових релігійних учень, таких як Шріла Прабгупада, Махаріші, Ошо Радніші та ін.

З кінця 1980-х рр. орієнталістські рухи починають проникати до України. На населення країни вони не справили значного впливу і складають сьогодні незначну частку від загальної кількості релігійних громад.

Серед усіх східних течій в Україні найбільш помітним є Міжнародне товариство свідомості Кришни (МТСК), відоме також під назвою рух «Харе Кришна». Це модернізована течія вайшнавської гілки бенгальського індуїзму. МТСК було утворено в 1966 р. у США. Священними писаннями руху «Харе Кришна» є Бгавад-Гіта («Пісня богів»), Шримад-Бгаватам, інші ведичні тексти з коментарями, зробленими засновником Товариства свідомості Кришни А.Ч. Бгактиведантою Свами Прабгупадою.

Учення Свами Прабгупади ґрунтується на доктринах реінкарнації (переселення душ) і карми (закону відплати за заслугами). За переконаннями кришнаїтів, індивідуальні душі (живи), відвертаючись від Бога, потрапляють у тенета матеріального світу. З кожним перевтіленням вони приречені постійно проходити через народження, хвороби, старість, страждання і смерть. Щоб вирватися з колообігу народжень і смертей, необхідно присвятити своє життя служінню Кришні, яке ґрунтується на безмежній любові до Бога, і досягти «свідомості Кришни».

Послідовники МТСК практикують колективні співання великої мантри: «Харе Кришна, Харе Кришна, Кришна Кришна, Харе Харе, Харе Рама, Харе Рама, Рама Рама, Харе Харе». Кришнаїти шанують скульптурні зображення Кришни та праведних гуру.

Вірним МТСК забороняється їсти м'ясо, рибу, яйця, вживати наркотики, алкоголь, каву і чай, курити, мати позашлюбні статеві зв'язки й брати участь в азартних іграх.

МТСК – добре організована громада з жорсткою дисципліною. Товариством керують гуру. На чолі громад стоять духовні наставники, що мають незаперечний авторитет.

У перші роки існування в громадах МТСК було встановлено значний контроль за поведінкою кришнаїтів. Від членів товариства вимагалось розірвати зв'язки з зовнішнім світом і вести жорстко регламентоване життя в комунах. Кришнаїти зобов'язувалися працювати в установах МТСК (наприклад, у книжковій мережі «Бгактиведанта Бук Траст»). Особливу увагу кришнаїтське керівництво приді-

ляє вихованню молодого покоління. З цією метою спеціально були засновані при монастирях вайшнавські школи, у яких діти перебували під постійним наглядом учителів МТСК. Однак із часом стало відомо, що в них допускалися насильства над учнями.

Після смерті Свами Прабгупади в товаристві намітилися певні зміни, які привели до поступової соціальної адаптації організації. МТСК активно включилося в гуманітарні акції, зокрема воно забезпечує вегетаріанським харчуванням нужденних, а також людей, які постраждали внаслідок стихійних лих і воєнних конфліктів.

В основі синкретичних рухів лежать еkleктично поєднані елементи західних і східних релігійних систем. Прихильники деяких із цих течій визнають основні релігії світу лише як різні шляхи до одного Бога, але тільки свою релігію вважають найбільш істинною, здатною подолати конфесійні розбіжності й об'єднати всі релігійні традиції. До синкретичних рухів відносяться віра Багаї, Церква уніфікації, Велике біле братство, АУМ Сінрікьо, Церква «Останнього заповіту».

Всесвітня віра Багаї зародилася на ґрунті бабізму, що виник у шіїтському Ірані у ХІХ ст. У її джерел стояв Бага-Улла (справжнє ім'я – Хусейн Алі Нурі), про котрого, як уважають багаї, пророкував засновник бабізму Алі Баб. Бага-Улла шанується як месія нової доби, останній посланник Бога, обітований усім народам.

За вченням Бага-Улли, Бог – єдиний і виступає в різних релігіях під різними іменами: Брахма, Яхве чи Аллах. А всі релігії ведуть до однієї істини.

Послідовники віри Багаї проповідують такі принципи, як необхідність об'єднання всього людства, установлення рівноправності між жінками й чоловіками, поєднання релігії та науки, зближення всіх основних релігій на ґрунті багаїзму.

Багаї відмовилися від послуг духівництва, оскільки рівень загальної освіти у віруючих достатній, щоб самостійно опанувати священні писання. У багаїзмі немає ієрархії. Проповіді читають учителі в будинках віруючих і в багаїстських центрах. Обрядовий календар складається з 19 місяців по 19 днів і кількох додаткових днів. В останньому місяці встановлюється піст, після закінчення якого (21 березня) святкується новий рік.

Неоязичництво об'єднує різні групи новітніх релігійних рухів, котрі, як правило, виникають унаслідок спроб відродити первісні вірування передхристиянської доби і сакралізувати за їх допомогою національну ідею.

Новий язичницький рух виник як реакція на модерні суспільні процеси, руйнування етнічної культури. У джерел сучасного язичництва стоїть секуляризована міська інтелігенція. Сучасні українські язичники ідеалізують дохристиянські часи. Вони заявляють, що християнство – накинута, чужа релігія, яка зробила з українців рабів і підірвала їхні духовні сили.

Нові язичники України представлені кількома релігійними організаціями неоязичницької основи, зокрема громадами Рідної української національної віри (РУНВіра), слов'янсько-ведичного руху «Хара-Хорс» та ін.

У світі діє кільканадцять тисяч новітніх релігійних течій. В Україні станом на січень 2003 р. представлено понад одну тисячу нетрадиційних для нашої країни та новітніх релігійних рухів. Утім, хоч кількість НРР постійно зростає, чисельність їх прихильників незначна. За винятком деяких африканських країн і Японії, число нових релігійних рухів складає менше двох відсотків населення в більшості країн світу.

Однак динамічний процес розвитку новітніх релігійних рухів викликає вкрай негативну реакцію з боку традиційних церков і деяких громадських об'єднань. Безперечно, стурбованість діяльністю певних релігійних новоутворень часто буває безпідставною. Згадаймо, наприклад, про акти масового самогубства 914 осіб, у тому числі 180 дітей, членів «Народного храму» у 1978 р., 39 адептів «Врат раю» у 1997 р., понад 1000 послідовників угандійського культу «Відродження десяти Божих заповідей» у 2000 р., загибель членів «Гілки Давидової» і релігійного ордену «Сонячний храм», масові газові атаки в Японії, вчинені прихильниками АУМ-Сінрікьо.

Не може не турбувати інформація про криміналізацію різних НРР, діяльність яких поєднана з заподіянням смерті й тілесних ушкоджень, доведенням до самогубства, викраданням людей, сексуальною розпустою, уживанням наркотичних і психотропних засобів, злочинним вимаганням, організацією масових безпорядків, ошуканством і зловживанням довірою. Не виключається можливість, що під

виглядом релігійних можуть створюватися групи, діяльність яких спрямована на досягнення політичних, комерційних, інформаційно-диверсійних, розвідувальних, кримінальних та інших цілей.

Діяльність деяких НРР породила сімейні трагедії. Родини людей, втягнутих до НРР, стали бити на сполох, намагаючись повернути додому своїх дітей і привернути загальну увагу до проблеми релігійних новоутворень. З метою протидії поширенню НРР було створено антикультівський (контркультівський) рух, що об'єднав батьків, чії діти потрапили до НРР, представників традиційних церков та інших противників модерних релігійних угруповань. Зокрема, в Україні діє громадське об'єднання «Порятунок», створене батьками adeptів Великого білого братства, Товариства свідомості Кришни та інших НРР.

В антикультівській літературі всі новітні (нетрадиційні) релігійні утворення характеризуються як тоталітарні, деструктивні, псевдорелігійні, лжехристиянські секти й культу, які цілеспрямовано підривають багатовікові традиції народу, руйнують родини, вступають у конфлікт із суспільством. Активісти цього руху звинувачують НРР у тому, що вони втягують неофітів (новонавернених), застосовуючи техніку «промивання мізків», «кодування», «зомбування».

Маніпулювання свідомістю людини, як стверджує комісія з медико-психологічної та юридичної діяльності деяких релігійних організацій на чолі з керівником клінічного відділення Московського НДІ психіатрії професором Ю. Поліщуком, здійснюється під виглядом проповідей, шляхом масованого навіювання, глибокого гіпнозу, застосування психотехнічних засобів під час обрядів, медитацій тощо.

На думку антисектантів, «промивання» досягається внаслідок позбавлення adeptа сну, зміни якості харчування, посту, статевого утримання, ізолювання від сім'ї та суспільства, пророкування різних лихих звісток, нагнітання страху, провокування сильного почуття провини.

Згідно з висновками, до яких прийшла комісія професора Ю. Поліщука, деякі НРР заподіюють серйозну шкоду психічному, фізичному, моральному здоров'ю людини та її особистості. Це проявляється у формі маревних розладів, патологічному розвитку особистості, фізичному і патологічному виснаженні, що спричиняє інші захворювання, припинення дітородної функції людини. Такі порушен-

ня супроводжуються сімейною та соціальною дезадаптацією особистості. Діяльність цих релігійних організацій завдає тяжкої моральної та майнової шкоди родинам adeptів.

Активісти контркультівського руху, втративши надію на допомогу з боку держави, вдалися до насильницького повернення додому adeptів і застосування технік «депрограмування». Однак у 1980-х рр. у США прокотилася хвиля судових процесів проти «депрограмістів». У рішеннях судів зазначалося, що «депрограмування» спрямоване «на обмеження основних прав у сфері релігії, як ку-клукс-клан був спрямований на обмеження основних політичних прав».

Тимчасом у 1987 р. фахівці з Американської психологічної асоціації й Товариства наукових досліджень релігії (США) офіційно заявили про неспроможність «теорії промивання мізків». А в Росії дві професійні всеросійські психіатричні організації спростували висновки комісії Ю. Поліщука. За повідомленням директора Незалежної психіатричної асоціації Росії Л. Виноградової, проведені психіатрами дослідження членів «Учення істини АУМ», Церкви сайєнтології, Церкви уніфікації, свідків Єгови, Церкви «Слово Життя» не виявили негативного впливу цих релігійних організацій на психічне здоров'я.

Утім активісти контркультівського руху закликали уряди своїх країн ухвалити антисектантське законодавство і застосувати проти всіх НРР більш радикальні засоби боротьби. Це привело до того, що в ряді країн було розроблено законопроекти, спрямовані проти релігійних новоутворень. А в 1984 р. в Європарламенті заслуховували доповідь Ричарда Коттрелла «Про активність деяких новітніх релігійних рухів у країнах Європейської співдружності».

Певні кроки в цьому напрямку зробила й Україна. 23 грудня 1993 р. до чинного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» було внесено зміни, спрямовані на обмеження діяльності іноземних місіонерів. Проте ці поправки порушують норми міжнародного права, які закріплюють за кожною людиною право на свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів. Вільне розповсюдження віри (місіонерство) є невід'ємним елементом свободи совісті й гарантується Конституцією України. Отже, будь-які обмеження подібної діяльності загрожують існуванню релігійних прав людини.

20 квітня 1998 р. на місця було розіслано лист Міністерства освіти України № 1/9-168 «Робота педагогічних колективів щодо попередження залучення дітей і підлітків до діяльності релігійних організацій харизматичного спрямування». У цьому документі висловлюється занепокоєння діяльністю місіонерів, іноземних проповідників деяких релігійних організацій і сект, «які впливають на релігійні почуття шляхом психологічного тиску, шкідливого для життя і здоров'я людини». До особливо небезпечних Міністерство України віднесло церкви харизматичного спрямування, діяльність яких «суперечить Конституції України, зокрема статті 35, бо є проявом психічного насильства відносно рядових членів організації, а також загальнолюдській моралі». Щоправда, Міністерство освіти України у своєму листі від 6 липня 1999 р. визнало, що «відомості про шкідливий та небезпечний для здоров'я людей вплив харизматичних церков, а також про порушення ними діючого законодавства... не відповідають дійсності».

Окрім того, НРР в Україні відчувають на собі тиск на місцевому рівні. За свідченнями представників релігійних меншин, вони подекуди наражаються на активну протидію з боку місцевих органів влади й історичних церков. Влада інколи зволікає з реєстрацією статутів їх громад, не виділяє їм ділянки землі для будівництва молитовних приміщень.

На думку деяких дослідників, антисектантське законодавство не принесе бажаних результатів. Як відомо з історії, гоніння на ту чи іншу релігійну групу не завжди приводило до її знищення. Траплялося, що це тільки зміцнювало її або заганяло в підпілля. Крім того, в українському законодавстві достатньо чітко визначено правопорушення в релігійній сфері, за які передбачено юридичну відповідальність.

Контрольні запитання

1. Які релігійні рухи можна вважати новітніми?
2. Які чинники впливають на виникнення і поширення новітніх релігійних рухів?
3. На які основні групи, згідно з наведеною в цьому посібнику класифікацією, можна розподілити новітні релігійні рухи?
4. Дайте визначення неохристиянству, орієнталістським релігійним рухам, синкретичним релігійним рухам, неоязичництву.

5. Чи треба в Україні ухвалювати «антисектантське» законодавство? Обґрунтуйте свою відповідь.

Література

1. Виноградова Л.М. З досвіду експертиз релігійних організацій, які звинувачуються у деструктивному впливі на психічне здоров'я //Людина і світ. – 2002. – № 11-12.
2. Дудар Н. Соціально-психологічні чинники виникнення нових релігійних течій// Новітні релігійні рухи в сучасній Україні: Збірник матеріалів / Ред. колегія: гол. ред. В.Д. Бондаренко та ін. – К.: ВіР, 2000.
3. Єленський В. Новітні релігійні рухи: напрямки еволюції, зони занепокоєння //Новітні релігійні рухи в сучасній Україні: зб. матеріалів / Ред. колегія: гол. ред. В.Д. Бондаренко та ін. – К.: ВіР, 2000.
4. Єленський В.Є., Перебенесюк В.П. Релігія. Церква. Молодь. – К.: АЛД, 1996.
5. Заключение комиссии (группы) по медико-психологической и юридической деятельности некоторых религиозных организаций //Тоталитарные секты: свобода от совести. – М.: Информационно-миссионерский центр «Сектор», Московское Подворье Свято-Троицкой-Сергиевской Лавры, 1997.
6. Інтровігне М. Майбутнє релігії і майбутнє нових релігій //Людина і світ. – 2001. – № 9.
7. Релігійність українського суспільства: останні дослідження //Людина і світ. – 2003. – № 1.
8. Тихонравов Ю.В. Судебное религиоведение. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998.
9. Філіпович Л. Неорелігії в Україні у контексті вільного віровизнання //Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 28-30 вересня 1994 р. – К.: Укр. прав. фундація, Право, 1996.
10. Фйоріно М. ді. Тоталітарні інституції і «промовання мізків» / Пер. з італ. В. Семенів. – Львів: Свічадо, 2000.
11. Харизматизм як течія християнства. Церква «Перемога» //Релігійна панорама. – 2002. – № 3.
12. Хвьяля-Олинтер А.И., Лукьянов С.А. Опасные тоталитарные формы религиозных сект. – М.: Изд-во Свято-Владимирского братства, 1996.

Розділ 7. РЕЛІГІЯ І КУЛЬТУРА

7.1. Релігійні прояви у культурному вимірі

Безліч визначень культури свідчить про неоднозначність, складність і різноманіття виявів цього соціального феномена.

Розуміння під феноменом культури галузі самовизначення людини та людського роду є найбільш поширеною точкою зору у філософській літературі. Незалежно від того, чи розглядається культура як «друга природа», створений людською історією предметний світ, чи коли в ній бачать «сферу творчого саморозвитку людини», зміст цієї категорії стосується того світу, у якому людина знаходить свою «людську сутність».

Найбільш широко вживається у філософській літературі таке визначення: культура – це сукупність досягнень суспільства в його матеріальному і духовному розвитку, які використовуються суспільством, являють собою культурні традиції та служать подальшому прогресу людства. Кожна нова культурна цінність виникає не випадково: вона є відповіддю на певну потребу особистості або суспільства в цілому, яка відображає потребу людського роду в дедалі більшій фізичній і духовній розкритості особистості й незалежності від зовнішньої необхідності. Однак не кожне творіння рук людських є набутком культури. Існує критерій відбору істинних культурних цінностей. У межах певної епохи відбір здійснюється на основі особливостей світогляду, традиційних підвалин життя. У цілому остаточне слово залишається за історичним часом. Внутрішню сутність культури становить підтримання людського в людині. З таких позицій культуру можна визначити як форму саморозвитку людини, а історію культури – як панораму розвитку, піднесення людського духу.

Релігія як форма суспільної свідомості є частиною духовної культури людства. Практично до сьогодення вона серйозно впливає як на життя окремої особистості, так і на різні сфери духовного життя суспільства: мораль, мистецтво, філософію й ін.

Релігійному світорозумінню властива спроба знайти духовну основу світу, об'єднати світ, людство і душу кожної людини. Цю основу можна назвати Богом або Духом, однак саме вона пояснює об'єктивні закони, структуру, ритм, енергетичні потоки, що задають цілісність світу і гармонію буття. Релігійне світовідчуття створює почуття святості, ставлення до людини і світу як до храму, почуття причетності до нескінченності й вічності природи, історії. Людина має право вибирати віру або невір'я за умов, якщо ні перше, ні друге не руйнують мораль і право, якщо вибір її спрямований на ствердження добра, гідності особистості.

Поняття гідного ми пов'язуємо з рівнем розвитку в людині моральних уявлень. Богословські концепції сутності моралі чітко постають у проблемі теодицеї, багатовікові роздуми над якою показують складність раціонального примирення уявлень про «всемогутнього і всемилостивого Бога» і наявність світового зла. Теодицея (від грецького *theos* – бог, *dike* – право, справедливість) – боговиправдання – є релігійно-філософським ученням, мета якого – довести, що наявність у світі зла не суперечить уявленням про Бога як втілення абсолютного добра.

Поняття «теодицея» було введено німецьким філософом Лейбніцем у книзі «Теодицея». Світ у його уявленні є «досконалим витвором», оскільки створений досконалим Богом, а зло є умовою добра, необхідною для блага людини.

У філософії В. Соловйова теодицея набуває форми «агатодицеї» (виправдання добра). Сучасні варіанти теодицеї пов'язані з «антроподицеєю», виправданням людини, інколи вони використовуються для виправдання якого-небудь народу, його духовної культури («демодицея»).

Одну з перших спроб пояснити походження добра і зла ми спостерігаємо в зороастризмі. Заратуштра, відкинувши всіх інших богів, зробив Ахура-Мазду єдиним Богом, Творцем Всесвіту і всіх живих істот, яким цей Бог надав вільний вибір між добром і злом. Заратуштра заявив про можливість боротьби з Ангро-Майнью – втіленням зла, у якому кожний – і людина, і дух – повинен зробити свій вибір: іти за духами, які є втіленням добра, чи за духами, які є втіленням зла. У цій свободі морального вибору відбилася моральна розкутість особистості, характерна для моменту важливого історичного перелому в житті народу.

Причина зла і страждань на землі полягає в тому, що боги гніваються на людей за невиконання божественної волі, – уважали древні греки, римляни, єгиптяни та ін. Причина страждань, на думку іудеїв, – у відступі від віри в Єдиного Бога, у поклонінні іншим богам, порушенні завіту. Християни вважають, що люди страждають через природжену гріховність людей. Через первісне гріхопадіння зло вкоренилось у людині, заразило її. Сама ж по собі людська природа богоподібна і гідна безсмертя. Учення Христа було революційним переворотом у становленні культури та моральної самосвідомості в Європі. За кожною людиною визнавалося право на моральний вибір у розумінні добра і зла, на почуття обов'язку, голос совісті та ін. Християнство як релігія світова, що долає кордони національні, майнові та інші, звертаючись до людини як такої, стало виразником загальнолюдських ідеалів, критеріїв, норм. За людиною – вибір між добром і злом. І згідно з християнством, і згідно з буддизмом добро існує споконвічно, зло ж твориться. Християнський богослов Августин розуміє зло як применшення добра, але якщо це применшення буде продовжуватися, то й добро може зовсім зникнути. Неможливо служити одночасно і Богу, і дияволу, є граничні ситуації, коли треба зробити вибір, «не продати душу дияволу». Досліджуючи історичний прогрес людства з точки зору християнської моральності, В. Соловйов доходить висновку: історичний процес, що створює нові форми суспільства, – явище хоч і необхідне й важливе, але все-таки відносно, що підпорядковується вищій меті та втрачає своє виправдання, коли обертається проти того безумовного Добра, заради здійснення якого весь цей процес і відбувається. Розвиток суспільства, культури закономірний саме з загальнолюдської точки зору.

У романі Ф.М. Достоевського «Брати Карамазови» Іван Карамазов розповідає своєму брату Олексію вигадану ним поему про Великого інквізитора. У ній два герої. Перший – дев'яносторічний чернець, кардинал католицької церкви, який керує інквізицією; другий – Ісус Христос, який через п'ятнадцять років після свого воскресіння явився людям в іспанському місті Севільї XVI ст. Страшний час інквізиції, коли «во славу Божу» щодня горіли вогнища. Людство, як і раніше, чекає на Христа з вірою і зворушенням. І в святковий літній день Він з'явився на площі перед собором народу, смертно-грішному, що мучиться, страждає, але любить Його. Народ упізнав

Його і пішов за Ним. Але ось з'являється Великий інквізитор. Він негайно наказує схопити Боголюдину, і весь натовп вмить схиляється до землі перед інквізитором. Ісуса кидають до в'язниці, куди вночі до Нього приходять Великий інквізитор і обрушує град докорів. За змістом обвинувальної промови, прихід Христа не тільки шкідливий, але й небезпечний, більше того, людству був шкідливий і Його перший прихід. З точки зору кардинала, діяльність Христа на землі відбувалася за повного нерозуміння суті й природи людини, слабкої та покірної істоти. «Є три сили, – говорить інквізитор, – єдині три сили на Землі, що можуть навіки перемогти й зачарувати совість цих слабосильних бунтівників для їхнього щастя, – ці сили: диво, таїна й авторитет». Разом вони зв'язували свободу людей, і це було на благо людства, «бо немає турботи більш безперервної та більш болісної для людини, як, залишившись вільною, знайти скоріше того, перед ким схилитися». Христос відкинув ці три сили, що давали людям свободу від свободи, повів людей за собою, спокусив їх тим, що вони можуть вільно вирішувати питання про те, що є добро і що є зло... Провина Христа в тому, що він відмінив авторитет фарисеїв і законників, апелював до вільного рішення сердець на основі любові, а не сліпої покори. За минулі півтори тисячоліття церква виправила скоєне Христом зло, – уважає кардинал. Подвиг Христа церква застувала на іншому фундаменті – диві, таїні й авторитеті, і, прикриваючись ім'ям Боголюдини, увійшла в союз із його ворогом-сатаною. Однак зверненням до Духа пустелі таємниця інквізитора не вичерпується. Він зі своїми прихильниками не вірить ні в Бога, ні в безсмертя душі. І виправляти Учення Христа він став тому, що переконався: «...і сам Христос, і Його Вчення – ілюзія..., яка даремно, і безглуздо вимагає таких складних речей, як свобода совісті, свобода вибору». Інквізитор відвернувся не від історичного Христа, а від ілюзії, оскільки в нього немає віри в Христа. Інквізитор постає не тільки як людина, сутність його діянь змінилася, він став прибічником, представником сатани й виконавцем його планів. Достоевський виступає з тієї позиції, що протилежне Христу начало в історії не менш реальне, ніж сам Христос. Христос прийшов у світ, щоб своїм стражданням і смертю викупити людство з-під влади Його вічного противника. Однак цей одночасний акт зачепив тільки сам принцип. Міць сатани була надламанною, однак її прояви в діяльності

окремої людини й усього людства залишилися до кінця часів. Спокутування Христа не порушує свободи конкретної людини. Ця свобода стає тим полем, на якому діє не лише Христос, але й Антихрист. Він протистоїть Христу як реальна, але не фатальна сила. Людське життя стає полем боротьби між добром і злом, і вирішальна роль у цій боротьбі належить людині.

Питання, порушені Достоевським, розвивала російська релігійна філософія кінця XIX – початку XX ст.: В. Соловйов, Є. Трубецький, С. Франк, С. Булгаков, В. Розанов. Виходячи з первинності ідеї або сутності Добра, яке розлите у Всесвіті й розвивається в процесі його еволюції, Вол. Соловйов велике значення у розв'язанні моральних проблем приділяє моральному вибору людини. Етика може лише пропонувати розумне уявлення про добро, але моральна філософія необхідна, з його точки зору, оскільки від остаточного вибору між двома шляхами – добра і зла – людина ні в якому разі відмовитися не може. Мету і сенс людського життя філософ бачив у примноженні добра. Моральний сенс життя визначається самим добром, доступним нам внутрішньо через совість і розум, оскільки ці форми добра звільнені моральним подвигом від рабства пристрастей і від обмеженості особистого й колективного себелюбства. Найважливішою моральною формою філософ уважав принцип людської гідності, або безумовне значення кожної особи, унаслідок чого суспільство визначається як внутрішня, вільна згода всіх.

Для побудови істинної системи цінностей необхідним є так званий «абсолютний масштаб», – уважає Вол. Соловйов, – співвіднесенням з яким можливо ствердити цінність будь-якого об'єкта. Єдина істина – Бог, він не містить у собі обмеженості, а містить основи всього сущого. Тому цінність будь-якого об'єкта визначається тільки з точки зору його зв'язку з Всединим, тим, що становить абсолютну самоцінність. Людське існування набуває сенсу в процесі ствердження особистістю самоцінності й цінностей усього світу через прилучення до Бога. Російські філософи вважали, що центр життя людина повинна винести за межі свого існування. Визначальною силою в духовному житті людини мають стати вищі цінності, які людина визнає над собою, і те практичне відношення, у яке вона стає з Богом, – тобто релігія. Однак тут виникають дві обставини, несумісні одна з одною.

1. Історична неминучість виникнення моральних уявлень у рамках релігійного світогляду. Моральна поведінка – це поведінка людини, яка підкоряється тільки внутрішнім переконанням. На ранніх етапах людської історії, коли особистісна автономна свідомість ще тільки формувалася, сама ідея «всевидючого Бога» була тією необхідною умовою, яка забезпечувала перехід від виключно «зовнішніх» (примусових) способів регуляції поведінки до «внутрішніх», специфічно моральних.

2. Специфіка моральної свідомості, яка полягає в тому, що вона не орієнтована на практичні результати, а рішення «по совісті» передбачає повну незалежність і автономність людини. Усе це суперечить залякуванню «вічним прокляттям», страшним судом і тощо. Ці суперечності теології призвели до зростання впливу філософського підходу, тобто прагнення раціональними способами визначити «кінцеві» основи пізнання, поведінки. Найбільш послідовно такий підхід розроблював Кант. Він стверджував незалежність моралі від релігії, а моральний закон – невиводним із неї. Кант, безумовно людина віруюча, не заперечував релігію, але пояснював її як необхідний постулат практичного розуму, тобто визнавав її «в межах розуму». Не випадково саме ця концепція мала великий вплив на розроблення проблеми «релігія і мораль», у тому числі в сучасній філософії та теології (К. Барт, М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, П. Тейяр де Шарден, А. Швейцер, Е. Фромм, Г. Юнг).

Поклоняючись Богу, людина поклоняється кращому в самій собі – ідеальному зразку вищої людської досконалості. У християнстві, наприклад, людина знаходить зрозумілий і для всіх прийнятний людський ідеал. З точки зору Є.В. Ільєнкова, саме в цьому якраз і полягає «специфічна відмінність» релігійної форми «самосвідомості» від будь-якої іншої: за відсутності усвідомлення того факту, що, вдивляючись в образ Бога, людина вдивляється у свій власний образ. Якщо «специфіка» відсутності такого усвідомлення зникає, то замість релігії ми маємо перед собою зовсім іншу форму «самосвідомості», найближчим образом – мистецтво. Витоки розвитку людської особистості, людської свідомості – не в репродукції наявного стану справ, але у творчості нового, у постійному виході за межі об'єктивно даного. Концентрованим втіленням творчого аспекту людської діяльності є мистецтво. Воно дає предметне закріплення

тим глибинним суб'єктивним імпульсам, які досить часто невловимі для інтелектуального пізнання. Сутність мистецтва як виразу змістовно-творчого аспекту людської діяльності полягає в русі до реалізації нових можливостей. Художня діяльність розвивається в напрямі загальнолюдської здатності творити за законами краси. Мистецтво сприяє засвоєнню життєвих реалій, оскільки є складовою частиною культури, у рамках якої воно впливає на суспільство певним чином. Мистецтво входить у життя, перетворює його, а життя перетворює мистецтво, тобто мистецтво стає активною творчою силою. Найважливішою якістю справжнього мистецтва є здатність відображати духовне життя епохи, світосприйняття сучасників з позиції ідеалу.

У ході свого історичного розвитку релігія й мистецтво не просто взаємодіяли, вони проникали одне в одного, перепліталися, зливалися, утворюючи те своєрідне явище культури, яке прийнято визначати терміном «релігійне мистецтво». Уже на зорі людської діяльності, у первісному суспільстві, культові дії включали в себе багато різних естетичних компонентів. Тут мистецтво було елементом релігійного культу й виступало як релігійне функціонально.

Релігійним мистецтвом можна назвати ті витвори, які включені до системи релігійного культу й виконують у ній певні функції. Включення до системи релігійного культу істотно впливало як на зміст мистецтва, так і на його форму. Головним змістом культового мистецтва ставали образи надприродних істот: духів, богів та ін. Художня форма розглядалася служителями культу лише як засіб, здатний викликати в людей емоційне ставлення до міфологічних образів, стверджувати в них віру в існування надприродних істот. Крім своєї ідейної спрямованості, культове мистецтво є релігійним і в особливому, функціональному розумінні, виступаючи або як об'єкт поклоніння (ікона в храмі), або як засіб реалізації культових дій (органна музика, спів церковного хору).

Будучи складовою частиною релігійного культу, мистецтво одержує нову функцію: бути засобом збудження і посилення релігійних почуттів і уявлень віруючих, засобом, що посилює зв'язки з надприродним світом. Однак і в системі релігійного культу мистецтво не втрачає своїх естетичних властивостей і не перестає бути художньою творчістю. Тобто релігійному мистецтву властиві дві фун-

кції: специфічно-релігійна (церковна) і естетична. Між указаними функціями існує вельми складне і суперечливе взаємовідношення: з одного боку, за певних умов естетична функція може посилювати релігійний вплив того чи іншого твору культового мистецтва, з іншого боку, в інших обставинах естетична функція може прийти в конфлікт з релігійною, відтіснити на задній план релігійну спрямованість твору. Нарешті, можливий і такий варіант, коли релігійна функція культового мистецтва зовсім відсутня і сприймається виключно його естетичний зміст.

Релігійну функцію мистецтво може виконувати лише в тому випадку, якщо воно спрямовувало свідомість людей у бік релігійних об'єктів поклоніння, звідси специфічність змісту й художньої форми. У ранніх формах релігії надприродне ще не було відділене від земного, отже, і художні форми, що використовуються в магічних обрядах, були взяті з навколишньої природи або побуту. Однак і в первісному анімізмі, і пізніше в політеїзмі духи та боги ще не були чітко відділені від природи, тваринного світу і людей. Монотеїстичні релігії намагалися подолати розрив між богом і людиною з допомогою ідеї божественного посередника («месія», «пророк», «боголюдина»).

Богословська проблема співвідношення Бога і світу, Бога і людини стосувалася безпосередньо культового мистецтва. Неминуче виникало питання: чи допустиме зображення божества в храмі? Різні монотеїстичні релігії по-різному вирішували цю проблему: іудаїзм та іслам пішли шляхом заборони зображень божества, християнство створило свій варіант посередника між Богом і людьми (Боголюдина), що з'явився в людському образі. Виникає питання релігійного канону. Роль церковного канону – обмежити певними рамками церковне мистецтво. Звичайно, це не означає, що в церковному мистецтві цілком панував суворий канон і не було свободи творчості. Справа складніша: церковне мистецтво розглядалося не просто як ілюстрація до «Святого письма», але як особлива форма Божого прозріння. Так, під час свого формування в епоху середньовіччя православний церковний канон включав у себе певну сукупність художніх прийомів, які фіксували історично досягнутий до цього часу спосіб художнього освоєння світу, нерозривно пов'язаний із середньовічним світоглядом. Він був зразком для наслідування, ідеалом, до яко-

го повинен прагнути художник. Релігія прагне створити для мистецтва замкнений світ, межі, у яких би воно діяло. Мистецтво і релігія немислимі без емоційного ставлення до світу, без образної фантазії та цілісного ідеалу. Однак у мистецтві цей ідеал близький до реального людського життя, він постійно оновлюється відповідно до розвитку світогляду людини, у релігії ж цей ідеал законсервований відповідно до раз і назавжди знайденого ідеалу – Бога. У мистецтва, таким чином, більш широка основа ставлення до світу, яка не може вміститися в рамках релігійної свідомості. Мистецтво розриває їх, прагне вийти за їх межі.

Найбільшим наробком у сучасному релігійному мистецтві є храмове будівництво і живопис. Філософія ікони - «умогляду у фарбах» (С.Трубецької) - отримала в працях о. П. Флоренського своє найбільш повне втілення. Слід підкреслити, що для нього ікона - це вищий вид образотворчих мистецтв. Унікальні не тільки її місце в храмі й роль у богослужінні, але й значення у звичайному житті людини. Продовжуючи святоотецьку традицію, Флоренський уважає, що ікона - це нагадування про «горній прототип». Флоренський уважає також, що ікона завжди або більше, або менше того, чим вона є: більше, тому що символічно пов'язана з тим горнім світом, про який нагадує, і менше - тому що не відповідає й не прагне відповідати мальовничим канонам. Ікона - це символ - і в той же час те, що вона символізує. І в цьому найважливіший принцип православної естетики: харизматична функція ікони, тобто, володіння благодаттю прототипу. Іконописець не створює образ, не зображує, він лише розсо-вує завісу, за якою стоїть сам оригінал. Отець Церкви Августин дає прочитання рівнів біблійного тексту в такому порядку: буквальный, алегоричний, моральний, анагогічний. Дослідники застосовують цей принцип і до прочитання ікони. На першому рівні відбувається знайомство із сюжетом, наскільки він відповідає Біблії або життю святого, на другому рівні відбувається розкриття змісту образу (колір, світло, простір, деталь), на третьому рівні відбувається зв'язок зображення із глядачем (що говорить це особисто мені), четвертий рівень - анагогія, рівень чистого споглядання, перехід до безпосереднього спілкування із Прототипом. На цьому рівні стає зрозумілим, заради чого існує ікона.

Антропоцентризм православного світогляду проявляється в іконописних канонах. Композиційним центром ікони є образ людини. Її особа й фігура виражають основні богословські ідеї. З погляду сучасних дослідників, основними знаками іконописної мови є:

- 1) лик та фігура іконного образу,
- 2) символіка простору й часу,
- 3) колір і його значення,
- 4) світло як духовний центр усього зображення (німб). Кожен з вказаних елементів має своє значення у іконописі.

Проблема «простору-часу» є самим значним моментом в іконописі. Іконописець свідомо відмовляється від прямої звичної всім перспективи й зображує світ вищої духовної реальності за допомогою «зворотної» перспективи. Він поміщає себе немов би усередину ікони й зображує на площині світ, який йому відкривається як би із чотирьох сторін. В іконі можуть сполучатися кілька тимчасових моментів, поєднаних єдиним позачасовим змістом. Ікона з'являється як замкнене буття, протилежне натуралізму. Це буття, не обмежене місцем і часом. Цій проблемі присвятив свій знаменитий добуток «Зворотна перспектива» отець Павло Флоренський.

Предстоятель УПЦ Володимир, митрополит Київський і всея України, відзначав: «Ікона - це православ'я у фарбах. Ікона - це вічно у вічність. Ікона дана нам як Благодать Божа для нашого порятунку. Ікона нагадує нам про наші зобов'язання й обов'язки, про нашу шанобливість, про нашу слухняність, про нашу людяність. Тим більше, у нашому духовному житті потрібні речі, які могли б, якщо буде потреба, нас зупиняти. І скільки в історії було випадків, коли всього один лише погляд на ікону зупиняв людину, уберігав її від страшних учинків, від страшною життєвої трагедії. І не тільки уберігав, але й робив так, що людина перероджувалася».

З функцій ікони на перший план виходить функція харизматична, як здатність передавати людині благодать через зображення Прототипу. Ікона - це одночасно зображення й саме зображуване, тобто щось, більше зображення. І це можна зрозуміти не розумом, а серцем. Функція дидактична передає досвід спілкування з Богом попередніх поколінь, втілює в собі пам'ять про Христа й Богоматір. Психологічна функція ікони сприяє формуванню кращих людських якостей, пробудженню совісті й співчуття. Споглядальна функція

ікони дозволяє людській свідомості піднятися до споглядання трансцендентного світу, символом якого є християнська Трійця. Естетична функція викликає в людини, що споглядає ікону, почуття насолоди, замилювання зображуваним духовним світом.

На жаль, у радянські часи церковне мистецтво було забуто, воно переживало занепад. Загинула величезна спадщина колишніх часів. Поширювалася відверта халтура, вершиною досягнень стилю вважалася еклектика - поєднання різностильових начал. Одержали поширення дешеві, виготовлені фотоспособом ікони. Не було засобів на реставрацію високомистецьких наробіток. І тільки в період незалежності України, коли церква одержала дійсну свободу, ми спостерігаємо й свободу для церковного мистецтва, хоча воно, звичайно, як і раніше слідує старим православним канонам. В Українській Академії мистецтв почала діяти майстерня іконопису під керівництвом професора Миколи Стороженка.

В ХХ столітті мистецтво іконопису розвивалось за межами України. Іконопис пов'язаний насамперед з діяльністю Петра Липинського, вихованця Почаївської Лаври, який після другої світової війни перебрався в Канаду. З Канадою пов'язана творчість Павла Заболотного й Степана Меуша. У їхній творчості спостерігається повернення до старих стилів іконопису України і їх переосмислення. Дослідник іконопису Дмитро Степовик, аналізуючи українську ікону діаспори, затверджує, що до істинно візантійського стилю, як і до стилю Київської Русі, тяжіє не так і багато майстрів української ікони. Більшість шукає різні варіанти стильового синтезу, де візантинізм є основою, але при цьому враховуються й інші стильові нашарування. Цей синтез, згадуваний раніше, будувався на з'єднанні таких рис: візантинізм - ренесанс, візантинізм - барокко, візантинізм - класицизм. Менш розповсюджене явище - це об'єднання ренесансу й барокко, ренесансу й романтизму. Окрему групу становлять іконописці модерністської й експериментальної спрямованості, які по своєму враховують давні стилі іконопису. Але своєрідною рисою для всіх пошуків і напрямків у сучасній українській іконі діаспори є прагнення до особистісного розуміння й трактуванню ікони, власне відношення до світової й національної іконописної спадщини. Дослідники української ікони відзначають, що менталітет українських іконописців відрізнявся значними особливостями - мова йде не тіль-

ки про те, що в іконі відбита родючість української землі, буйство природи, тому у святих одяг прикрашений орнаментами, розписане тло, що художник особливу увагу приділяє деталям. Українська ікона розмовляє з людиною мовою почуттів і символів - у цьому її головна особливість. Але якщо про російську православну ікону написані десятки монографій і існують величезні колекції в музеях - українська ікона представлена й вивчена менше, хоча це явище не менш значне.

Прогноз відносно майбутнього церковного мистецтва може бути наступним: спроба відновлення традиційного православного канону й відродження кращих традицій минулого. Використання нового повинне органічно сполучатися із церковною традицією, оскільки головне в церковному мистецтві - це адекватне сприйняття його віруючими. Сакральне мистецтво в його традиційному культовому значенні вже не буде займати в сучасній культурі таке ж важливе місце, як у минулі часи. Однак сакральні добутки минулого як і раніше впливають на людей. Через «код сакрального» вони здійснюють зв'язок минулого й майбутнього.

Перед церквами стоїть нерозв'язна проблема: допускаючи в мистецтво нові художні віяння, вони руйнують традиційні релігійні та художні уявлення віруючих, а інакше вони ризикують опинитися в ізоляції від навколишнього світу. Це свідчить про те, що в сучасному художньому мисленні дедалі значнішим стає вплив принципів сучасного мистецтва.

Так, на експозиції сучасного релігійного мистецтва ще в 1973 р. у Ватикані були представлені картини Гойї та Гогена, «Розп'яття» Ренато Гуттузо, твори Леві, Модільяні, Далі, Кандінського, Кокошки, Матісса, Мунка, Пікассо, Цадкіна... Свого часу інквізиція засуджувала твори Гойї; не менш суворо в 40-х роках було засуджено «Розп'яття» Гуттузо; критично ставилася свого часу католицька церква до творчості Леже, Мунка, Пікассо, Цадкіна й ін. Тепер же Ватикан знімає заборону з цих колись «грішних» витворів, пристосовуючись до естетичних і художніх смаків сучасної людини.

Відповідно до уявлень про духовну культуру як ідеалізовану сферу загального, у різних формах якої втілене все різноманіття історичного досвіду людей, саме духовний розвиток особистості, духовність видаються головною видимою метою будь-якої історичної життєдіяльності.

Історію людства можна уявити як поступове духовне вдосконалення особистості. Релігійне розуміння духовності як розкриття в людині та світі Святого Духа, що проявляється як шлях сходження людини до Істини, Добра і Краси, як вихована в людині внутрішня потреба, набирає все більшого значення у сьогоденні.

7.2. Чернецтво в культурі і культура православного чернецтва

Монастирі та чернецтво відіграють значну роль не тільки в становленні, догматиці, обрядах і традиціях православ'я як релігії, але з монастирями також пов'язаний значний пласт культури країн, в яких православ'я є домінуючою релігією. Наприклад, монастирі Київської Русі брали участь не лише у християнізації країни, але і зробили свій внесок у розвиток освіти, медицини, а також літератури, архітектури, живопису, ремесел цієї держави. У XVII–XVIII століттях православні монастирі України брали активну участь у визвольній війні та селянських повстаннях на її території. Монастирі Сербії та Болгарії зіграли видатну роль у боротьбі за незалежність цих країн від турецького панування і збереження автентичної національної культури. Неоцінним є внесок російських монастирів у колонізацію північних земель країни.

Говорячи про роль монастирів у культурі, слід виділити також спільну для них всіх функцію накопичення й збереження художніх цінностей. Не потрібно забувати й про важливе значення діяльності монастиря для формування способу життя навколишнього населення. Головне престольне свято кожного монастиря визначало акценти річного циклу життя всієї округи. Цьому святу була притаманна певна система обрядів і традицій: особливий порядок служб, хресні ходи, відвідування місць із сакральним значенням, громадські обіди, приурочені до цього дня ярмарки. Підготовка і проведення цих ритуалів (а після – спогади про них) створювали свій ритм життя, були засобом згуртування різних верств населення.

Саме православне чернецтво мало вирішальний вплив на розвиток такого виду сакрального мистецтва як іконопис. Як відомо, іконопис, специфіка якого обумовлена особливостями християнського віровчення та наявністю канонів, є, по суті, суто православним яви-

щем. У мистецтві західного християнства, за збігу багатьох віроповчальних питань, іконографічні схеми не застосовувалися. Для католицизму, наприклад, характерна скоріше формально-стійка система відтворення релігійних сюжетів.

Монастирі, як частина національної культури, були хранителями іконописних традицій в часи іноземних завоювань, наприклад, на Русі у період монголо-татарського панування, на Балканах, на Афоні. Будучи великими замовниками «іконописної продукції», монастирі запрошували не тільки до обителі, але і до своєї країни (як, наприклад, у Грузії в XIV ст.) майстрів іконопису, чим сприяли збереженню її зв'язку з культурою чернецтва. Періодично вплив на іконопис, наділяючи його особливим аскетизмом і спіритуалізмом, здійснювали особистості духовних подвижників – представників культури чернецтва: Симеон Новий Богослов (початок XI ст.), Сергій Радонізький (XIV ст.), Григорій Палама (XIV ст.).

Загалом провідну роль православного чернецтва в історії іконопису можна простежити в таких основних аспектах:

- генеза: спостерігається синхронність у виникненні, періодах піднесення й занепаду в розвитку іконопису та культури чернецтва (безумовно, культуру чернецтва слід сприймати не як єдину, а як одну з детермінант розвитку іконопису);
- стилістика: історичні процеси, той чи інший зсув акцентів у культурі чернецтва знаходив своє відображення в іконописі;
- символіка: ікона виражає православну догматику, яка розроблялася, відточувалася і затверджувалася, переважно, ченцями;
- мова: аскетизм і спіритуалізм іконопису сформовані під впливом традицій культури чернецтва;
- санкціонування та контроль: представники культури чернецтва (ієрархи, богослови, духовні лідери) безпосередньо або опосередковано здійснювали контроль відповідності ікон прийнятим канону і традиціям.

Таким чином, у монастирях здійснюється синтез богословської, літературно-літургійної, художньої творчості, ремесла, соціальної роботи тощо. Монастир (одночасно згідно зі своєю природою і всупереч їй) є учасником культурної творчості.

У зв'язку з цим у сучасній гуманітаристиці діяльність монастирів прийнято розглядати в контексті ширшого явища – культури че-

рнецтва. Поява цього поняття припадає на другу половину ХХ ст., що пов'язано з низкою факторів: а) виникненням культурології як специфічної галузі гуманітарного знання, що розглядає різні сторони життя соціуму в аспекті культури; б) розумінням самої культури в контексті її антропологічної парадигми (культурою є все те, що створено людиною); в) зростанням інтересу до релігії на посткомуністичному просторі; г) фрагментарністю, відсутністю цілісності в наявних дослідженнях монастирів і чернецтва; д) виключенням з числа культурних феноменів різних проявів релігії (аскетики, містики, світогляду, манери поведінки та ін), що здійснювалося протягом тривалого періоду (панування атеїстичного світогляду).

Зараз не існує загальноприйнятого визначення і єдиного розуміння суті культури чернецтва. Наприклад, з одного боку, вона розглядається як сума зовнішніх проявів, складових життя та історії монастиря: статуту, традицій, функцій, архітектурного ансамблю, літературних й іконописних пам'яток, церковного начиння. З іншої точки зору, в культурі чернецтва підкреслюється її внутрішня, аскетична складова, особлива культура почуттів, поведінки, елементи містики тощо.

В діяльності православної монастирської громади визначальне значення мають два найважливіші чинники: вищі форми релігійності як мета діяльності громади, і спосіб існування як умови її життя. Ці фактори знаходяться в діалектичній єдності, що породжує бінарність монастирської культури. Одна з основних її антиномій – аскетичне віддалення «в пустелю» і, в той самий час, широке включення в життя світу. Сутність цих відмінностей можна висловити словами Г. Флоровського: «завоювання світу на шляхах зовнішньої роботи в ньому або подолання світу через перетворення і виховання нової людини, через становлення нової особистості»¹.

Таким чином очевидно, що важливою характеристикою культури православного чернецтва є наявність у ній глибинної внутрішньої проблеми, яку загалом можна позначити, як антиномія (парадокс) бути «не від світу цього», перебуваючи «в світі цьому». З одного боку, ченці дистанціюються від світу, з іншого – вони активно

¹ Флоровский Г. Пути русского богословия / Протоиерей Георгий Флоровский. — Paris : YMCA-PRESS, 1983. — С. 22.

впливають на життя церкви і, опосередковано, на життя світського соціуму.

Відомо, що в православному чернецтві традиційно виділяють його споглядальний і діяльнісний напрями. Перший з них започаткований Антонієм Великим, а другий – Пахомієм Великим. Відмінності між цими напрямками традиційно вбачаються, перш за все, в типі організації чернечого життя, статутах, видах діяльності та аскетичних практик. Однак погляд на чернецтво як на тип культури дозволяє розкрити глибші відмінності між цими напрямками, що походять від різних уявлень про типи світоустрою.

При взаємодії культури чернецтва зі світською культурою спостерігається діалектичне протиставлення деяких бінарних опозицій, серед яких основними є:

1) замкнутість і відкритість границь (замкнутість у догматах, таїнствах, але відкритість у проповіді, місії, служінні);

2) любов до світу і нелюбов світу (перебуваючи у світі, ченці не люблять гріх світу й, з іншого боку, люблять світ, простягаючи до нього місію спасіння);

3) аскетичне усамітнення «в пустелю» і широке включення в служіння світові;

4) незмінюваність та оновлення (зберігаючи незмінними встановлення Христа й апостолів, монастир, одночасно, робить необхідні зміни в звичаях, обрядах, чинах і канонах);

5) особливий характер монастирського життя призначений для вузького кола «обраних», але опосередковано впливає на багатьох;

6) мета аскетичного подвигу – індивідуальне спасіння – здійснюється за обштинного способу життя;

7) активність і відсутність активності (активна діяльність по здійсненню місії спасіння світу та деклароване невтручання в суспільні процеси).

Проблема буття «не від світу цього», одночасно перебуваючи «в світі цьому» виявляється в питаннях допустимого ступеню відкритості / закритості монастиря, його змінності / незмінності та інших аспектах взаємодії монастиря та соціуму. В руслі цієї проблеми знаходиться й втілення євангельської максими про любов до Бога і ближнього (Мф. 22, 37-40), яка в культурі чернецтва має два основних вектори з акцентом на першій («возлюби Господа Бога твого»)

або другій («возлюби ближнього твого як самого себе») частині заповіді.

Очевидно, що культура православного чернецтва являє собою не монолітне утворення але в ній виділяються два основних типи. Один з цих типів називається «чернеча культура», і її світоглядна концепція полягає в сприйнятті любові до ближнього через любов до Бога. Тут акцент ставиться, насамперед, на усамітненій споглядальній молитві (служіння ченця суспільству є його молитва за весь світ), що робить другорядним за значенням суспільно корисну, кваліфіковану працю, переводить до сфери «духовно-дистанційної» контакти з іншими людьми. В картині світу тут сформоване відчуття зупинки часу, не відчувається необхідність у фізичному просторі. Цінність морального (в його світському розумінні) замінюється цінністю духовного, святого, сакрального, божественного.

Другий тип визначається як «монастирська культура», і її концепція являє собою твердження, що до справжньої любові до Бога людина сходить через співчутливу любов до ближнього. Тут, навпаки, ставиться акцент на альтруїстичне служіння ближнім (діяльна молитва, молитва як служіння). Цей підхід передбачає інший шлях досягнення єдиних з чернечою культурою стратегічних цілей і фінальних цінностей (обоження, святість, вічне життя з Богом). Час і простір у монастирській культурі отримують моральний вимір (умовно кажучи, цінність часу і простору залежить від того, скільки добрих справ можна зробити й скільком людям допомогти за одиницю часу на одиниці площі простору). Внаслідок цього монастир потребує потужних джерел фінансування. Різноголазуеві контакти зі світом сприймаються як бажані, бо вони забезпечують фінанси для занять благодійністю і додаткові русла місіонерської роботи. Ченці зайняті виконанням певної професійної (в тому числі й досить кваліфікованої) роботи, не втрачаючи при цьому зв'язку з монастирем. Монастирська культура фактично реалізує мету побудови земної людської культури на євангельських засадах.

Ці дві культури співіснують на всьому протязі історії православного чернецтва. Між ними можливі такі зв'язки і відношення:

- ієрархічна підпорядкованість – монастирська культура включає в себе чернечу як своє сутнісне наповнення, свою «душу»;
- послідовний розвиток – чернеча культура, «обростаючи» соціальними зв'язками, породжує монастирську;

- взаємодія двох самостійних типів культури.

Реальність існування чернечої та монастирської культур призвела до формування двох типів канонічного мистецтва, що відповідають двом типам цієї культури. Перший це «чернече мистецтво», яке базується на концепції «художнього мінімалізму» й може бути позначено як «містико-естетичний» тип. Другий – це «монастирське мистецтво», яке базується на ідеї та практиці «соціально орієнтованого мистецтва», тобто «морально-естетичний» тип.

Чернече мистецтво це явище, в якому власне естетичні якості, художній рівень не є головними характеристиками. Критерієм його виділення в особливий тип є канонічність, богословський реалізм, тобто відповідність Писанню і Переказу. Воно є консервативним, хоча не заперечує творчості в межах канону. Воно показує «ділом» те, що Святе Письмо висловлює словом. Складовою чернечого мистецтва є аскетика, визнана богословами «мистецтвом з мистецтв». Зовнішнє вираження аскетичних практик (наприклад, заради підпорядкування плоті духові не стригти волосся, носити вериги, вести відлюдницький спосіб життя і т. ін.) є видовищем естетично малопривабливим, але, все ж таким, яке за наявності правильного духовного життя приводить до досягнення шуканої ченцем мети – святості. Цьому мистецтву притаманний глибокий символізм, художній мінімалізм, виконання літургійної функції (тобто воно використовується в процесі богослужіння).

Монастирське мистецтво, навпаки, існує не тільки заради проявлення небесного в земному, але й для вирішення конкретного нагального завдання – залучення, оспівування, відповідності. Воно може бути цілеспрямовано політично, національно забарвленим. Його форма повинна бути зрозумілою сучасникам, тим, кому воно адресоване, у зв'язку з чим воно піддано впливу художніх стилів. Монастирському типу мистецтва притаманна поява ілюстративної, агітаційної, полемічної функцій творів, схильність до розкоші та багатства оздоблення монастирського комплексу.

Ці два типи мистецтва співіснують протягом усього періоду буття чернецтва, але представлені в нерівному співвідношенні. Скажімо, в синодальний період у Російській імперії, через керівну роль світської держави в церковних справах, переважало монастирське мистецтво.

Слід також зазначити, що специфіка цих типів мистецтва – явище не віроповчальне, а культурне. Вона породжена сприйняттям монастиря в культурі як інституту більше в релігійному сенсі високого, ніж парафія або кафедральний собор, а також культурними очікуваннями від монастиря то його повного віддалення від світу, то його великих можливостей завдяки авторитету впливати на світ.

Таким чином, наявність двох типів культури православного чернецтва (чернечої культури та монастирської культури) дозволяє їй бути не стільки своєрідним «реліктом», елементом традиційної культури, фактом історії або колекцією пам'яток мистецтва, але явищем, яке зберігає здатність підтримувати зв'язок із соціумом і активно включатися до контексту мінливих історичних умов.

Контрольні запитання

1. Яким чином релігія впливає на різні сфери духовного життя суспільства?
2. Що таке релігійне мистецтво і які функції воно виконує?
3. Як богослови доводять, що наявність у світі зла не суперечить уявленням про Бога як втілення абсолютного добра?
4. Яким чином культура чернецтва впливає на розвиток іконопису?
5. Які ми маємо підстави стверджувати, що монастирі є учасниками культурної творчості суспільства.
6. Поясніть поняття «культура православного чернецтва». З якими культурними процесами пов'язано його виникнення?
7. Чим відрізняються «чернеча культура» і «монастирська культура»?

Література

1. Мень Александр, протоиерей. Культура и духовное восхождение. – М., 1992.
2. Мень Александр, протоиерей. Мировая духовная культура. Христианство. Церковь: Лекции и беседы. – М., 1995.
3. Мечковская Н.Б. Язык и религия. – М., 1998.
4. Религия в истории и культуре / Под ред. М.Г. Письманника. – М., 1998.
5. Релігієзнавчий словник /За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996.
6. Смоліна О.О. Культура православного чернецтва : монографія / О.О. Смоліна. — Луганськ : Ноулідж, 2014.
7. Смолина О.О. Монастыри Слобожанщины : динамика художественного образа : монографія / О.О. Смолина. — Северодонецк : изд-во ВНУ им. В. Даля, 2016.
8. Христианство в контексті історії і культури України. – К., 1997.

Розділ 8. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Право на свободу совісті. Усі правовідносини, пов'язані зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій в Україні, регулюються українським законодавством, яке складається з відповідних норм Конституції України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та виданих відповідно до них інших законодавчих актів. Положення про релігійні права, що увійшли до Конституції України, вироблялися з урахуванням міжнародних правових стандартів. Стаття 35 Конституції України відповідає ст. 18 Загальної декларації прав людини, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, ст. 9 Конвенції з прав людини та основних свобод, а також Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань. Україна зобов'язалася й надалі узгоджувати своє законодавство з міжнародними правовими нормами. У разі встановлення міжнародними договорами, у яких бере участь Україна, інших правил, ніж ті, що їх містить українське законодавство про свободу світогляду і віросповідання, застосовуватимуться правила міжнародних договорів.

Дія ст. 35 Конституції забезпечується Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», ухваленим 23 квітня 1991 р. з наступними змінами і доповненнями. Законодавство України надає право на свободу світогляду і віросповідання кожній людині. Це право означає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи колективно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти релігійні культи й ритуальні обряди, відкрито виражати й вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Основним принципом у сфері відносин між державою та релігійними організаціями українське законодавство проголошує відокремлення церкви й релігійних організацій від держави. Правовий режим цього принципу передбачає заборону втручання держави у

внутрішні справи релігійних організацій і фінансування їхньої діяльності. Водночас держава зобов'язується захищати права й законні інтереси релігійних організацій; сприяти досягненню взаємної релігійної та світоглядної терпимості; поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству; не допускати встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших.

У свою чергу релігійним організаціям забороняється виконувати суто державні функції, брати участь у діяльності політичних партій і надавати їм фінансову допомогу, висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчу кампанію кандидатів до цих органів. Власне, це й не є функцією релігійних організацій. Наприклад, православні канони приписують священнослужителям утримуватися від участі в суто державних справах. 81-ше правило Святих Апостолів наголошує, що «не подобає єпископові чи пресвітерові вдаватися в народне управління». А за непослух передбачається заборона у священнослужінні.

Водночас ці заборони не поширюються на громадське життя. Релігійні організації використовують нарівні з громадськими організаціями засоби масової інформації.

Відповідно до законодавства України державна система освіти має світський характер. Школа відокремлена від релігійних організацій (ст. 35 Конституції України). Пункт 2 ст. 17 Закону України «Про загальну середню освіту» наголошує, що «у загальноосвітніх навчальних закладах забороняється утворення і діяльність... релігійних організацій... Примусове залучання учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів до вступу в будь-які об'єднання громадян, релігійні організації ... забороняється».

Україна докладает чимало зусиль до подолання негативних наслідків політики тоталітарного режиму щодо релігії, які призвели до міжконфесійних і міжцерковних конфліктів. Основними завданнями в релігійній сфері держава бачить деполітизацію релігійного середовища, недопущення спроб перетворення релігійного чинника на знаряддя етнічного чи територіального сепаратизму, обмеження діяльності тих релігійних утворень, що несуть загрозу здоров'ю людей і порушують громадський порядок.

Реалізації всієї повноти релігійних свобод сприяють гармонізація відносин між державою та релігійними організаціями; зміцнення взаєморозуміння між релігійними організаціями різних віросповідань; удосконалення законодавчої бази відносин між державою та релігійними організаціями; повернення релігійним організаціям незаконно вилучених з релігійного вжитку будівель та іншого майна; сприяння релігійним організаціям у виконанні їхніх статутних завдань; розвиток притаманних їм форм суспільно значущої діяльності; урегулювання проблем, пов'язаних із діяльністю новітніх релігійних рухів, тощо.

Дотримуючись принципу розділення держави й релігійних організацій, Україна водночас прагне поглибити партнерські взаємовідносини між державою та релігійними організаціями. З цією метою проводяться регулярні зустрічі представників влади з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (ВРЦ), до складу якої входять керівники найпоширеніших конфесій України. Діяльність ВРЦ спрямована на зміцнення порозуміння й терпимості в релігійному середовищі, активізацію участі релігійних організацій у розв'язанні актуальних суспільних проблем.

На сучасному етапі, як зазначено в «Основних напрямках соціальної політики на період до 2004 року», затверджених указом Президента України 24 травня 2000 р., пріоритетним напрямом державної політики в царині релігійного життя визначається поєднання інтересів держави, суспільства і церкви у процесі ствердження моралі та духовного розвитку. В указі Президента від 21 березня 2002 р. наголошено на необхідності впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес.

Держава зобов'язалася сприяти церкві у відновленні притаманних їй форм суспільно значущої діяльності. Велику користь суспільству релігійні організації приносять на ниві милосердя та благодійності. Як відомо, християнська добродійність зародилася ще в перші дні існування церкви, і з часом безкорислива допомога знедоленим стала вважатися у християн справою загальної опіки. Значна увага добродійній діяльності приділяється в ісламі. Невипадково серед основних обов'язків мусульманина є сплата податку на майно та прибуток, що розподіляється між бідними (зак'ят). Благодійна діяльність притаманна й іншим конфесіям.

У СРСР релігійні організації були витиснуті зі сфери благодійництва і соціального служіння людям. Це мотивувалося тим, що церква нібито прагнула в такий спосіб залучити до релігії людей, які опинилися в скрутному матеріальному чи моральному становищі. Подібними «дрібними подачками», на думку радянської влади, церковники принижували гідність громадян соціалістичного суспільства, а тому добродійна діяльність релігійних організацій була забронена.

Норми українського законодавства повернули релігійним організаціям право утворювати товариства, братства, асоціації та інші об'єднання громадян для здійснення добродійності, а також засновувати добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, установленому для громадських об'єднань. Релігійним організаціям дозволяється здійснювати благодійну діяльність і милосердя як самостійно, так і через громадські фонди.

Співпраця релігійних організацій і державних органів влади поширюється також на сферу запобігання надзвичайним ситуаціям та реагування на них. Згідно з Концепцією створення єдиної державної системи запобігання і реагування на аварії, катастрофи та інші надзвичайні ситуації, схваленою Кабміном України від 7 липня 1995 р., релігійні організації можуть залучатися до спільних дій щодо запобігання надзвичайним ситуаціям і реагування на них; підвищення рівня готовності населення до дій у надзвичайних ситуаціях; допомоги населенню в разі виникнення надзвичайних ситуацій; виявлення порушень нормативних актів з техногенно-екологічної безпеки; роботи з міжнародними урядовими й неурядовими організаціями тощо.

Правове становище релігійних організацій. У законодавстві УРСР для позначення спільноти віруючих використовувався термін «релігійне об'єднання». Залежно від кількості своїх членів релігійні об'єднання ділилися на релігійні громади, що склалися з 50 (згодом із 20) і більше повнолітніх віруючих громадян, і релігійні групи з числом менше 50 (згодом 20) віруючих осіб.

У нормах українського законодавства було закріплено термін «релігійна організація». Стаття 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» визначає релігійні організації як об'єднання громадян, що утворюються з метою задоволення їхніх

релігійних потреб сповідувати і поширювати віру. До релігійних організацій в Україні відносяться релігійні громади, управління й центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні організації діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями). З цього випливає, що представляти релігійні організації в їхніх правовідносинах мають право лише повноважні представники, обрані або призначені відповідно до статутних вимог.

Оскільки в Україні існують релігійні організації, які мають статус юридичної особи, і релігійні організації без цього статусу, то доцільно було б ввести в законодавство окремі терміни на позначення цих категорій релігійних організацій. Можна було б використувати «релігійне об'єднання» як узагальнюючий термін, а назву «релігійна організація» залишити за тими спільнотами віруючих, які визнаються юридичною особою. Для позначення релігійного об'єднання, статут (положення) якого не зареєстровано, запровадити термін «релігійна група». Таким шляхом пішов, наприклад, російський законодавець.

Згідно зі ст. 8 вищезазначеного закону під релігійною громадою розуміється місцева релігійна організація віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб. Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості.

Релігійним організаціям, управління яких знаходиться за кордоном України, дозволяється керуватися у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушуватиметься законодавство України. Релігійні центри й управління, а також засновані ними монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства та духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів (положень), які реєструються у порядку, встановленому ст. 14 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Статут (положення) релігійна організація приймає на загальних зборах віруючих громадян або на релі-

гійних з'їздах, конференціях. У ньому повинні міститися відомості про вид релігійної організації, її віросповідну належність і місцезнаходження; місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання; майновий стан релігійної організації; права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів; порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації; порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

З моменту реєстрації статуту (положення) релігійна організація визнається юридичною особою. Сучасні дослідники підкреслюють важливість надання релігійним організаціям статусу юридичної особи. Без нього релігійні організації не зможуть придбавати майно, необхідне для публічного сповідання своєї віри. Тому так потрібно, щоб держава якомога більше спрощувала процедуру отримання цього статусу та усувала бюрократичні перешкоди.

В Україні для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи необхідно громадянам кількістю не менше десяти осіб подати заяву й статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Криму – до уряду Автономної Республіки Крим. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» повідомляти державні органи про утворення релігійної громади необов'язково. Щодо релігійних центрів, управлінь, монастирів, релігійних братств, місій і духовних навчальних закладів, то вони подають свої статuti або положення на реєстрацію до державного органу України в справах релігій.

Цей орган у місячний, а в необхідних випадках тримісячний, термін приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявника. У реєстрації може бути відмовлено, якщо статут (положення) або діяльність релігійної організації суперечать чинному законодавству.

У разі відмови в реєстрації статуту (положення) релігійної організації або перевищення встановленого законом строку прийняття рішень про реєстрацію статуту (положення) громадяни-засновники на підставі глави 31-Б Цивільно-процесуального кодексу (ЦПК) України мають право подати скаргу в суд. Скарги на рішення місце-

вих органів влади подаються до Верховного Суду Автономної Республіки Крим, обласних, Київського та Севастопольського міських судів, а на рішення державного органу України в справах релігій – до Верховного Суду України. Ці скарги суд повинен розглянути в десятиденний строк у відкритому засіданні за участю громадян-засновників чи їх представників і представників державного органу, рішення якого оскаржується. Неявка в судове засідання зазначених осіб не перешкоджає розгляду скарги (ст. 24811-13 ЦПК України).

Згідно зі ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією або ліквідацією, а також у разі порушення нею чинного законодавства.

Права релігійних організацій і громадян, пов'язані зі свободою віросповідання. Важливим елементом свободи совісті є свобода богослужіння. За радянських часів місця богослужінь обмежувалися лише стінами церковних або молитовних будинків. Виконання релігійних обрядів у державних та інших публічно-правових громадських приміщеннях заборонялося. Законодавство України надало релігійним організаціям право безперешкодно проводити богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії в культових будівлях, на прилеглий до них території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, квартирах і будинках громадян, на цвинтарях, у місцях окремих поховань і крематоріях. Відправи в установах, організаціях і на підприємствах дозволяються за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації, а в лікарнях, шпиталях, будинках престарілих – на прохання громадян, які в них перебувають, або за ініціативою релігійних організацій і за сприяння адміністрації зазначених установ.

Право на свободу совісті згідно з міжнародними правовими нормами має належати всім без винятку людям, у тому числі засудженим. Однак існують точки зору щодо необов'язкового надання в'язням права на свободу богослужінь. Так, французький дослідник Еміль Лоран доводив, що ті, хто відбуває тюремне покарання, розглядають церковну службу лише як розвагу. Більшість із них не сприймає релігійні проповіді і не стає віруючим, зате нахабно експлуатує доброту свого духовного отця.

Проте у світі переважає інша думка щодо духовного наставництва у місцях позбавлення волі. Церква і релігійні організації впевне-

ні, що окормлення (опіка) священнослужителями засуджених, надання їм гуманітарної допомоги сприяє виправленню колишніх злочинців і прискоренню їхньої соціальної реабілітації.

За змістом Європейських пенітенціарних правил (ЄПП), адміністрація місць відбування покарання повинна забезпечити гідне й вільне відправлення релігійних обрядів. Кожному з них слід надавати можливість задовольняти релігійні, духовні або моральні потреби, бути присутніми на відправах або молитовних зібраннях та мати в своєму користуванні необхідну літературу (правило 46 ЄПП). У закладах, де є досить велика кількість в'язнів однієї конфесії, треба призначати кваліфікованого служителя цієї релігії. Якщо дозволяють обставини, то його можна залучити до роботи на постійній основі. Цьому служителю треба дозволити регулярно проводити релігійні обряди, а також у певний час відвідувати наодинці як духовний наставник ув'язнених, що належать до його конфесії. В'язням не може бути відмовлено в праві спілкування зі священнослужителем будь-якої конфесії. Однак не варто і нав'язувати засудженим такі зустрічі, якщо вони того не бажають (правило 47 ЄПП).

Україна належить до країн, у яких визнається важлива роль релігії в житті пенітенціарних закладів і в задоволенні релігійних потреб ув'язнених. Згідно з ч. 4 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» богослужіння та релігійні обряди в місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання дозволяються на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій і за узгодженням з адміністрацією цих закладів. Цими правами й на тих самих умовах можуть користуватися засуджені військові (пункт 2 ст. 37 Положення про дисциплінарний батальйон у Збройних Силах України, затвердженого указом Президента України від 5 квітня 1994 р.). Релігійні організації активно включилися в створення матеріальної бази добродійної діяльності та організацію центрів соціальної адаптації громадян, що повернулися з місць позбавлення волі. Згідно з указом Президента України від 4 березня 1992 р. місцеві органи влади повинні всіляко сприяти релігійним організаціям у цьому напрямку.

Церква заінтересована в духовному служінні у війську та правоохоронних органах України. Стаття 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» зобов'язує командування війсь-

кових частин дозволяти військовослужбовцям брати участь у богослужінні й виконанні релігійних обрядів.

Релігійні організації активно взаємодіють зі Збройними силами та правоохоронними органами України. Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій було підписано Заяву про наміри співпраці з МВС та угоди про співпрацю з внутрішніми військами МВС, прикордонними військами, податковою міліцією, митною службою, Департаментом з питань виконання покарань.

Законодавство України передбачає надання певних прав призвникам за релігійними мотивами. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 червня 1992 р. дозволяє звільнення від призову на строкову військову службу в мирний час осіб, які мають духовний сан і штатну посаду в одній із зареєстрованих релігійних конфесій (ст. 18 цього закону), а також одну відстрочку від призову студентам, які навчаються у всіх духовних навчальних закладах, на весь період навчання (ст. 17).

Як відомо, віровчення деяких конфесій узагалі забороняє брати до рук зброю. Стаття 35 Конституції України дозволяє громадянам проходити альтернативну службу, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням. Альтернативна служба – це служба, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством.

Організаційно-правові засади невійськової служби визначають Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р., Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», Постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу».

Питаннями, пов'язаними з проходженням невійськової служби, займаються спеціально створені комісії в справах альтернативної служби при обласних відділеннях Міністерства праці та соціальної політики.

Право обирати альтернативну форму служби в армії мають вірні тих конфесій, віровчення яких не допускає користування зброєю. До них відносяться об'єднання адвентистів-реформістів, адвентистів

сьомого дня, євангельських християн, євангельських християн-баптистів, покутників, свідків Єгови, християн віри євангельської, християн євангельської віри, харизматів і Товариство свідомості Кришни.

Для вирішення питання про направлення на альтернативну службу громадянин після взяття на військовий облік, але не пізніше ніж за два календарні місяці до початку встановленого законодавством періоду призову на строкову військову службу особисто подає письмову заяву до комісії в справах альтернативної (невійськової) служби за місцем проживання.

Заява про направлення на альтернативну службу подається в довільній формі з зазначенням мотивів неможливості проходження строкової військової служби. До заяви додаються документ про підтвердження істинності релігійних переконань громадянина, підписаний духовним керівником релігійної громади і завірений печаткою відповідної релігійної організації; копія документа про освіту; довідка про склад сім'ї та довідка з місця роботи або навчання.

У разі порушення громадянином установленого строку подання заяви, у ній мають бути зазначені причини її несвоєчасного подання.

Альтернативну службу громадяни повинні проходити на підприємствах, в установах, організаціях державної або комунальної власності, діяльність яких пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним і сільським господарством.

Однак на сьогодні ще недостатньо розроблений механізм реалізації положень законодавства про невійськову службу. Комісіям у справах альтернативної служби та власникам підприємств не завжди вдається забезпечити альтернативників роботою, особливо в місцевостях зі значним рівнем безробіття.

Строк альтернативної служби становить 27 місяців, а для осіб, які мають повну вищу освіту з освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра, – 18 місяців. Альтернативникам забороняється ухилятися від проходження невійськової служби, брати участь у страйках, займатися підприємницькою діяльністю, навчатися в закладах освіти, крім середніх або вищих закладів освіти з вечірньою або заочною формами навчання. У разі вчинення ними цих дій вони підлягають призову на строкову військову службу на загальних під-

ставах. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть бути встановлені окремі обмеження прав громадян на проходження альтернативної служби з зазначенням строку їх дії.

До невід'ємних прав віруючих і релігійних організацій відноситься свобода поширювати свої релігійні переконання. У радянській Україні було скасовано право віруючих займатися релігійною пропагандою й значно обмежено видання богослужбової та релігійної літератури. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 22) дозволив віруючим вільно придбавати, зберігати, виготовляти, ввозити й розповсюджувати священні книги, релігійні публікації та інші інформаційні матеріали релігійного змісту. Релігійні організації можуть користуватися виключним правом заснування підприємств для випуску богослужбової літератури та виробництва предметів культового призначення. Ці положення українського законодавства цілком відповідають вимогам параграфів 16і та 16j Прикінцевого документа Віденської зустрічі представників держав – учасниць Конференції з питань безпеки та співробітництва в Європі.

Українська Конституція надала право на свободу совісті кожній людині. Це означає, що захист прав поширюється не тільки на громадян України, але й на іноземців, що додатково закріплено ст. 17 Закону України «Про правовий статус іноземців». Згідно з доповненням, що було внесено до ст. 24 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», священнослужителі, проповідники та інші представники зарубіжних релігійних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації.

Обмеження прав на свободу совісті. Міжнародні правові норми визначають не тільки обсяг релігійної свободи, але й рамки її обмежень. Відповідно до ч. 2 ст. 9 Європейської конвенції з прав людини «свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом...». Однак внутрішнє законодавство може містити такі норми, які значно звужують рамки релі-

гійної свободи. Варто пригадати хоча б радянські часи. Тому допускаються такі обмеження свободи совісті, які «необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я і моралі або для захисту прав і свобод інших людей». Водночас обмеження прав на свободу совісті не повинне порушувати права, закріплені в Загальній декларації прав людини та інших міжнародних пактах.

Гарантуючи права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права, законодавство України встановлює дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення цих прав.

Згідно з Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» до правопорушень, за які діяльність релігійних організацій припиняється в судовому порядку, відносяться:

- вчинення дій, які спрямовані проти громадської безпеки та порядку, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян;
- поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;
- порушення принципу відокремлення церкви від держави і школи від церкви;
- проповідування в будь-якій формі ворожнечі, нетерпимості до невірних і віруючих інших віросповідань;
- порушення правил користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян;
- систематичне порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);
- спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій.

Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого ЦПК України, за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту релігійної організації, або прокурора.

Так, згідно зі ст. 1851 Кодексу України про адміністративні правопорушення порушення порядку організації та проведення збо-

рів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, до яких можна віднести публічні релігійні заходи, тягне попередження або накладення штрафу від десяти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а у виняткових випадках – адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб. Санкція посилюється за ті ж самі дії, що вчинені повторно протягом року після застосування заходів адміністративного стягнення або організатором зборів, мітингу, вуличного походу, демонстрації.

Разом із заходами адміністративного впливу за найбільш злісні умисні порушення до винних можуть бути застосовані суворіші заходи, передбачені в Кримінальному кодексі України. Стаття 67 КК України відносить вчинення злочину на ґрунті релігійної ворожнечі або розбрату до обставин, які обтяжують покарання. Згідно зі ст. 161 КК України умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками релігійних переконань караються штрафом, виправними роботами або позбавленням волі. Санкція посилюється за ті ж самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою (ч. 2 ст. 161), організованою групою осіб або які спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 161).

Під розпалюванням релігійної ворожнечі слід розуміти дії, які спрямовані на посилення почуття ненависті до представників іншої конфесії, публічні заклики до вигнання їх за межі України чи переселення в інші регіони та до заборони відправлення релігійних культів, пропаганду релігійної винятковості або неприязні. Образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями означає зневажливе висловлювання, приниження гідності представників певних релігійних груп. Водночас дія ст. 161 не поширюється на образу релігійних почуттів громадян, які належать до релігійних груп, заборонених в Україні через порушення ними прав і свобод інших людей. Пряме чи непряме обмеження прав громадян проявляється в дискримінаційних діях, що відкрито чи завуальовано сприяють позбавленню можливості користуватися конституційними та іншими правами. Установлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками релігійних переконань передбачає надання пільг або пере-

---

ваг у громадсько-політичній сфері, у правовому захисті, у здобутті освіти, в отриманні роботи та винагороди за неї, у вирішенні житлових та інших питань.

Діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі, або шляхом насильницького передання дітей з однієї групи в іншу кваліфікуються як геноцид і караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним ув'язненням (ст. 442 КК України).

Диспозицією ст. 181 КК України передбачено відповідальність (обмеження або позбавлення волі на строк до трьох років) за організацію або керівництво групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпущістю. Кваліфікуючою ознакою злочину є вчинення зазначених у ч. 1 ст. 181 дій, поєднаних із втягуванням у діяльність групи неповнолітніх.

Кримінально караним, відповідно до ст. 178 КК України, є пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку. Ці дії караються штрафом до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від одного до трьох років. Якщо релігійні споруди мають особливу історичну чи культурну цінність, їх пошкодження чи руйнування потребують додаткової кваліфікації за ч. 2 ст. 298.

Стаття 179 КК України передбачає кримінальну відповідальність (штраф до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк до трьох років) за незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь.

Релігійні святині – це предмети або місця релігійного поклоніння. Утримування – незаконне збереження під своїм контролем релігійних святинь і позбавлення в такий спосіб представників інших релігійних організацій права задовольняти за їх допомогою свої релігійні потреби. Під оскверненням слід розуміти такі дії, як, на-

приклад, глумливі написи чи зображення, пошкодження тощо, які є образливими для релігійних почуттів громадян.

Якщо релігійну святиню було знищено шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або якщо було заподіяно майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинено загибель людей чи інші тяжкі наслідки, то такі дії треба додатково кваліфікувати за ч. 2 ст. 194 або за ст. 196 КК України.

За незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що зірвало або поставило під загрозу зриву релігійний обряд, відповідно до ст. 180 КК України передбачено штраф до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до двох років. Частиною 2 ст. 180 КК України встановлено санкцію за примушування священнослужителів шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду.

Перешкоджання здійсненню релігійного обряду проявляється в діях, які ускладнюють чи унеможливають його відправлення шляхом погроз, застосування фізичного насильства, обману тощо. Не може утворювати склад злочину перешкоджання відправленню релігійного обряду, який проводиться з грубим порушенням чинного законодавства або релігійними групами, діяльність яких припинено в судовому порядку.

Примушування священнослужителів до проведення релігійного обряду – це вимагання в служителя культу виконання обряду, який за канонами цього віровчення забороняється в даний час або в даному місці, або обряду іншого віровчення.

У добу комуністичного режиму велика кількість людей зазнала переслідування за свої релігійні переконання на підставі антигуманних й антидемократичних законів і внаслідок прямого беззаконня. Відповідно до Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» громадян, засуджених за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою, було визнано реабілітованими. Постановою Верховної Ради України від 11 березня 1992 р. було звільнено від покарання осіб, засуджених за

ухилення від чергового призову на дійсну військову службу за релігійними переконаннями (чч. 1 і 2 ст. 72 КК Української РСР у редакції 1960 р.) зі зняттям з них судимості.

Внесення змін до законодавства України про свободу совісті. В Україні постійно змінюється правова база, спрямована на повноцінну реалізацію свободи совісті й віросповідання, гармонізацію державно-конфесійних відносин і покращення умов для діяльності релігійних організацій.

4 червня 2015 року Верховна Рада схвалила План законодавчого забезпечення реформ в Україні, який пропонує зокрема низку ініціатив у царині свободи совісті та віросповідання. Розділом VII «Національний діалог. Гуманітарна політика» передбачено внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»; забезпечення права на мирні зібрання та уточнення переліку контролюючих органів; запровадження інституту військового духовенства (капеланства) в Збройних Силах України, правоохоронних органах та інших військових формуваннях; публічна заборона застосування риторики ненависті; закріплення Законом України «Про захист суспільної моралі» посилення громадського контролю.

2015 року парламент оголосив наміри підготувати й ухвалити Концепцію державно-конфесійних відносин.

14 травня 2015 року Священникам-капеланам надана можливість здійснювати душпастирську опіку серед арештованих і засуджених в органах та установах пенітенціарної системи.

2 червня 2015 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів». Згідно із цим законом релігійні організації мають право засновувати дошкільні, загальноосвітні, позашкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади.

Податковий кодекс України доповнили нормою, згідно з якою оподаткуванню не підлягають об'єкти нерухомості, що перебувають у власності релігійних організацій, статути (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, та використовуються виключно для забезпечення їхньої статутної діяльності, включаючи ті, в яких здійснюють діяльність засновані такими релігійними організаціями добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо),

крім об'єктів нерухомості, в яких здійснюється виробнича та/або господарська діяльність.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення свободи совісті?
2. Які організації вважаються релігійними? Яке визначення релігійної громади дає законодавство України?
3. Якими основними нормативно-правовими актами регламентується діяльність релігійних організацій в Україні?
4. Яким чином релігійні організації можуть отримати статус юридичної особи в Україні?
5. Хто в Україні має право на проходження альтернативної (невійськової) служби?
6. Чи склалися в Україні сприятливі умови для вільної реалізації громадянами права на свободу совісті? Обґрунтуйте свою відповідь.

Література

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М.: Изд-во МНИМП, 1998.
3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар. – К., 2002.
4. Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: У 2 т. – Львів: Свічадо, 2000-2001. – Т. 1-2.
5. Релігія і право: коментар законодавства України / Авт. ком. О.Д. Форостюк. – Луганськ: РВВ ЛАВС ім. 10 річчя незалежності України, 2003.

РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ІДЕЙ: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС (замість післямови)

Проблема організації соціумів, регуляції спільного життя та контролю взаємодії індивідів є функціональним вираженням культури як специфічно людського способу буття. Тому нормативність стає об'єднуючим фактором, що обумовлює дану специфічність у різних її проявах, серед яких головними вважаються релігія, мораль та право, що виокремилися на сьогодні. Але їхня внутрішня, тобто культурна спорідненість втілена не тільки у відомій синкретичності норм міфологічної свідомості ранніх періодів історії людства, а й у логічному єднанні через спільність категоріального наповнення цих систем (релігії, моралі і права). Наприклад, категорія справедливості є для всіх них не просто загальною, а ще й засадничою та визначальною, інша справа – її зміст і смислове наповнення.

Правова, як і інша нормативна система виражає світоглядні орієнтації того чи іншого народу в певний історичний період. Протягом багатьох століть основною формою, що втілювала відношення людей до навколишнього світу, формою світогляду була міфологія як складна синкретична система поглядів, які пояснювали явища природи й соціального життя і змістовим ядром яких завжди були релігійні уявлення. Істотною роль тут відігравали норми, насамперед обмежувальні, метою яких був захист людини від різноманітних небезпечностей, що очікували її на кожному кроці, тобто захист людини як роду. Ці заборонно-охоронно-регулюючі норми, відомі, наприклад, у первісному суспільстві або в так званих архаїчних спільнотах як «табу», були нормами регулювання поведінки індивідів. Серед цих норм були й такі, за порушення яких могли бути застосовані й застосовувалися санкції, у тому числі й у вигляді покарання. Сюди ж можна віднести й ритуали жертвоприношення, охоронна спрямованість яких визначалася чи то прямо, чи то опосередковано.

Другою метою таких норм було прагнення колективу, суспільства (може, на початкових стадіях розвитку людства й не завжди ус-

відомлене) організувати й упорядкувати своє життя, що збільшувало можливості адаптації до навколишнього світу, отже, й можливості виживання в суворих умовах оточуючого світу. Таким чином, синкретичні норми, що мали й етичний (до слова, часто й естетичний – що виражалося в різних ритуалах та їх оформленні), а також релігійний і правовий характер, були нормами життя людини на цих ранніх етапах розвитку, відбиттям і виразом того рівня свідомості, який ми називаємо міфологічним.

З ускладненням видів людської діяльності та їх поступовою раціоналізацією відбувається диференціація, конституювання форм суспільної свідомості, приходить розуміння їх певної різниці. Однак норми релігійні та правові довгий час сприймаються й трактуються як щось єдине, потім норми права, навіть виражені у формі закону, пояснюються як воля того чи іншого Бога, про що прямо заявляють законодавці – носії верховної влади.

Так, в одній із найдавніших пам'яток правової думки, «Законах Хаммурапі» (XVIII століття до нашої ери), прямо проголошується, що ці закони з'явилися за велінням Шамаша, бога справедливості, який втілює таким чином волю верховного бога Мардука. Незважаючи на ступінь регламентації відносин, що залежить від рівня розвитку суспільства, який досягнуто в той чи інший конкретно-історичний період (наприклад, у Законах Хаммурапі чітко простежується вплив первісного принципу Таліона), норми, які регулюють відносини в суспільстві, завжди проголошувалися як такі, що дані божеством, а звідси випливала й необхідність відповідного до них ставлення.

Інша пам'ятка права, відома нам як «Закони Ману» (II століття до нашої ери), є прямим закріпленням релігійних норм брахманізму з його абсолютизацією покарання, що втілені в художні форми у Ведах та Упанішадах – славнозвісних творах давньоіндійської літератури. У моральних і правових приписах цієї збірки викладено релігійні вимоги однієї з головних світоглядних систем Стародавньої Індії, багато з яких стали фактично статтями цих «Законів».

Згідно релігійних уявлень про поділ суспільства на певні шари – варни – і про природність нерівності, зумовленої міфологічним тлумаченням походження того чи іншого суспільного стану з різних частин тіла всеосяжного божества, визначалися права й обов'язки

для кожного стану. Нерівність прав та обов'язків представників різних варн (у кожній місцевості на їх основі створювалися конкретні суспільні групи – касты) включає також їхню нерівність перед законом у питаннях злочину та покарання. Вищі варни мали більше привілеїв, особливими привілеями і в цьому відношенні, як і у всіх інших, користувалися представники найвищої варни жерців – брахмани. Треба відзначити, що релігійні уявлення брахманізму про виключну роль покарання переносяться й у сферу права: покарання, його різновиди є суттю цієї системи права як відповідальності за скоєні порушення будь-яких норм і приписів.

У подальшому, під впливом буддизму, що з часом все більше посилювався, у Стародавній Індії змінювалося й ставлення до законів і до розуміння права в цілому. Наприклад, можна говорити про зачатки раціоналістичного тлумачення основоположного закону – «дхарми», інтерпретації його як природної закономірності, можна навіть сказати – природного закону. Головним досягненням непересічного значення тут слід вважати положення стосовно того, що покарання має бути наслідком якогось порушення, а не свавілля володарів. Загальні зміни його тлумачення в бік гуманізму та доброго ставлення до людей змінює і розуміння завдань права: значення покарання вже не є абсолютним, до того ж буддисти наполягають на необхідності знання закону, а головне – на застосуванні його до всіх однаковою мірою, незалежно від того, представником якої варни є особа, оскільки вони виступали вже з позицій визнання морально-духовної рівності всіх людей.

Власне, розуміння релігії не тільки як віри в те чи інше божество, а перш за все як вираженої в певній формі системи норм життя превалювала в давні часи (таким воно залишається в багатьох регіонах і сьогодні). Про це свідчать і літературні пам'ятки Київської Русі, зокрема «Повість врем'яних літ». В описуванні зустрічі князя Володимира з представниками різних релігій напередодні хрещення Русі йдеться не про «релігію» чи «віру», а про «закон», за яким належить жити. Про віру як закон говорять і представники мусульман («болгари магометанської віри»), і «іноземці з Риму», і «хозарські євреї». А питання Володимира звучить саме так: «Що у вас за закон?». Отже, релігія розумілася перш за все як основа, що організує та упорядковує соціальне життя, включаючи його правові аспекти.

Саме становлення релігійних систем мало вид нормотворчості, що регламентувала різні й насамперед найважливіші суспільні відносини. Закони Мойсея та Закони Мухаммеда мають одні й ті ж витoki – божественне одкровення – і принципово не відрізняються в цьому плані від Законів Хаммурапі та Законів Ману. Божественні одкровення пророкам давали ясні й часто вельми докладні відповіді на питання, які ставило життя перед ними та їхніми народами. Таким чином, божество завжди постає як могутня нормативно-регулятивна основа, що творить і навколишній світ, і принципи його існування; як суддя, котрий, звичайно, частіше за все (а в монорелігіях – обов'язково) одночасно і суворий, і справедливий.

Вельми прозорою є грань між міфологією та релігією, тоді божества «колиски європейської культури» - Стародавньої Греції теж є яскравими ілюстраціями того «зв'язку» (чим етимологічно і є «релігія»), що об'єднує людей. Тут найважливішими є два моменти. Перший. Це відбиття правовідносин (як і всіх інших відносин) у конкретних антропоморфних образах, у даному випадку Діке, Евномії та Немезіди (Справедливості-Права, Благодиконія та Відплати), дочок Зевса (верховного бога, носія всіх чеснот) та Феміс (богині правосуддя, у римській міфології – Феміди). Другий. Це містичні форми пошуків раціонального пояснення світу, як то у Піфагора та Геракліта з їхніми послідовниками (та їхніми Числом і Логосом), причому у Піфагора вже маємо раціоналізоване вираження Справедливості як «відплата рівного за рівне». І при всіх таких мудруваннях (філософствуванні) звернення до богів є обов'язковим ритуалом.

Справедливим є і Бог християн. Його морально-правові вимоги мають абсолютний характер, але це фактично первісно-архаїчні табу, які оформлені в новому культурно-історичному контексті. Саме таким чином здійснюється перехід знань, передача досвіду одних поколінь іншим у традиційному суспільстві.

Однак найважливішою якістю цього переходу чи цієї передачі є вихід указаної нормативності за межі племені, межі вузьконаціональні. Більше того, ми бачимо нові імперативи, які породжені новими часами, наприклад, ідею рівності всіх перед Богом: «Немає грека, ні юдея, ні обрізаня, ні необрізаня, ні варвара, ні скіфа, ні невільника, ні вільного, а все й у всьому – Христос». Тобто, йдеться про рівність «кожного», усіх людей, що можна вважати одним з найважли-

віших етапів становлення й розвитку ідеї прав людини, яка отримає юридичне втілення лише в Новий час.

Ми бачимо також ще один момент, надзвичайно важливий для праворозуміння, насамперед європейського (західноєвропейського): фіксування договірного характеру відносин між Богом і народом, обраним цим Богом. Наприклад, сама назва «Старий Завіт» означає не що інше, як «стародавній договір». Таким чином, це є також фіксуванням фактично правового акта – укладення угоди (договору) між двома сторонами із взаємними зобов'язаннями. І весь основний зміст першої частини Старого Завіту – «П'ятикнижжя Мойсеєва» (друга назва «Закон», і це важливо відзначити в нашому контексті) – складають норми, що регулюють відносини власності, сімейно-шлюбні стосунки, правові аспекти землевикористання, а також такі, що конкретизують відповідальність за релігійні та кримінальні злочини. Тому ця священна книга є також і грандіозною законодавчою збіркою, величною пам'яткою правової думки.

Релігійні системи права, такі як ісламське, іудейське, індустське та канонічне, великою мірою впливали та впливають на право багатьох сучасних держав. Утім суть і сенс права як культурного феномена полягає у визначенні не лише релігійних обов'язків і взагалі того, що стосується релігійних вірувань, а перш за все того, як повинно бути організовано суспільство і як люди повинні ставитись одне до одного незалежно від своїх вірувань.

Але це вже так зване світське право, а становлення його можна віднести до Стародавнього Риму, де право – римське право – набуло надрелігійного, надконфесійного, надетнічного, наднаціонального характеру, що було пов'язано і з особливостями ставлення римлян до культур і релігійних вірувань народів, які вони підкоряли. Боги цих народів ставали богами римськими, і їхні зображення займали таке ж почесне місце в пантеоні, як і боги римські. Хоча, як відомо, і найбільш шановані боги в Римі були запозичені зі Стародавньої Греції – Еллади, яка стала однією з римських провінцій під назвою Ахея. Це боги-олімпійці, які, однак, отримали нові імена: Юпітер – це еллінський (грецький) Зевс, Посейдон – Нептун, Марс – Арес, Венера – Афродита тощо. Саме цьому багато століть величезну Римську державу – республіку, а потім імперію – з'єднувала не тільки військова міць, тобто знамениті прекрасно навчені легіони, але й

право. І це зрозуміло, оскільки утримати в покорі провінції, території яких – це території багатьох сучасних держав від Англії до Єгипту та від Іспанії до Румунії, розташовані на трьох континентах, тільки силою зброї було б неможливо. Тут велику роль відіграла політика, яка ґрунтувалася на збереженні (хоча б зовнішньому) поваги до місцевих релігійних вірувань, а також римське право, що виступило основою, можна сказати, і в політичному, державному сенсі.

Європейське середньовіччя, яке було соціально організоване християнством, що визначило обличчя культури цього періоду, демонструє нам нові сюжети, які відбивали відносини релігії та права. Це було виражено перш за все в принципах християнського природного права і в претензіях церкви («тіла Божого на землі») на владу не тільки над «душами», але й над «плоттю» людей. Релігійність та ієрархічність як основні якості середньовічної культури визначають норми й цінності правового характеру. Служіння якнайвищому благу й справедливості, що втілені в Бозі, уся духовна сфера є найвищою шкалою цінностей.

Нижньою ж шкалою є цінності матеріальні, земні. Відступ від законослухняної поведінки є гріх, це відступ від заповідей Божих. Тільки любов до Бога, який створив вічний Закон, може звільнити людей від влади беззаконня, а отже, і несправедливості. Так учили й «отці церкви», наприклад Амвросій та Августин. Вони розвивали ідею зверхності церкви над державою, оскільки тільки церква, а не світська влада, у своїй діяльності спирається на справедливість. А остання, тобто справедливість, і є істинне право, що панує в «Божому граді» («град» - це «держав»). І це є природне право – єдиний порядок, що встановив Бог, і для природи, і для людини. А справедливість полягає в тому, щоб кожному віддавати по заслугах. Великий теолог і філософ Тома Аквінський учив, що правовим може бути тільки такий закон, що відповідає, а не суперечить справедливості, тобто природному праву.

Усе, що викладено вище, обґрунтовувало теократичні теорії держави, а саме необхідність підкорення світської влади церковній, оскільки, згідно з цими теоріями, тільки в такій державі може бути справедливе правління, що спирається на істинне право. Такі претензії на владу, точніше, постійна боротьба чи як мінімум опозиція влад світської та церковної багато в чому визначали розвиток захід-

ноєвропейського права. Це приводило до необхідності розроблення норм взаємовідносин і вирішення питань і проблем, навколо яких виникли суперечки, на основі рівності сторін, тим більше, що історичним та юридичним фундаментом даного процесу стала велика спадщина античності – римське право.

Надзвичайно складні відносини взаємопроникнення, впливу, боротьби та відторгнення протягом багатьох століть різних правових і релігійних поглядів привели в багатьох регіонах Європи до створення правових систем, де йшлося вже про контроль над владою (мається на увазі світська державна влада). Це стало одним із важливіших результатів зіткнення, з одного боку, й асиміляції – з іншого, язичницьких (поганських) систем звичаєвого права германців і франків із правом римським, а також із християнською ідеологією, включаючи вчення «отців церкви». Часто сама християнська церква проводила роботу щодо відбору відповідних звичаїв у різних народів з метою їх систематизації та наступного надання владою цим звичаям статусу закону. До того ж, і це вельми цікаво відзначити, дані норми проголошувалися вже не тільки від імені «князя» та «єпископів», але й від імені «всього народу». Цей факт треба розглядати як симптоматичний стосовно до становлення західноєвропейських правових систем у цілому, оскільки наступним кроком тут було, як уже сказано вище, прагнення до правового регулювання діяльності владних (державних) структур.

Розвиток думки в указаному напрямку був складним, і це відбилось у сфері релігійній, перш за все в так званих еретичних рухах, тобто різних відхиленнях від офіційної доктрини й діяльності римсько-католицької церкви.

В епоху середньовіччя всіляка незгода в будь-якій сфері життєдіяльності, включаючи питання й проблеми правові, обов'язково набирала релігійної форми. Звичайно, то був протест проти свавілля влади, проти нерівності, виражений в опозиції щодо панівної церкви насамперед як критика й осудження діяльності (а часто й способу життя) церковних ієрархів. Ця критика, як правило, переносилась і на принципи соціального устрою, і на державну владу.

Такими рухами були богомилство, маніхейство; аналогічні погляди проповідували катари, катерени, альбігойці, вальденци та ряд інших представників релігійної опозиції, яких і називали еретиками.

Найбільш радикальні з них вимагали докорінних змін у соціальному устрої та системах права. Багато з них породили навіть народні, у тому числі збройні рухи різної потужності, найбільш відомими з яких у XIV-XV століттях були рухи під проводом теологів Дж. Вікліфа (Англія) та Яна Гуса (Чехія).

Вікліф відстоював право англійської церкви на незалежність від Риму, доводив необхідність проведення в життя принципу невтручання церкви у справи держави. Ян Гус додержувався аналогічних поглядів. Їхні проповіді, як і проповіді їх послідовників, ставали гаслами багатьох селянських еретичних рухів у XIV-XV століттях, таких, наприклад, як рух священників-жебраків (лоллардів) в Англії та національно-визвольний рух (таборитів) у Чехії. Лолларди, наприклад, орієнтувалися на ранньохристиянські цінності рівності (у тому числі й майнової), свободи та аскетизму. Таборити також виступали з позицій ранньохристиянської утопії «тисячолітнього царства» рівності та справедливості проти норм феодального права і несправедливої держави. Аналогічні виступи левеллерів у Англії в середині XVI століття під проводом Дж. Лільберна були спочатку в лавах армії О. Кромвеля, а потім, коли його володарювання набуло диктаторських рис, - і проти нього. Важливою рисою останнього було вельми широке використання вже суто правової термінології в літературі, що друкувалася в Нідерландах і поширювалася в умовах конспірації.

Особливе місце в розвитку правових ідей, і перш за все ідей правової держави та прав людини, займає Реформація – широкий і потужний суспільний рух XVI століття, сутність якого полягала у звільненні індивідуальної ініціативи, творчих потенцій людини, які сковувалися путами феодальних станово-ієрархічних відносин і, відповідно, державно-правових норм. У даній сфері найбільш важливими уявляються два аспекти. Перший – це розширення прав приватної особи, другий – розвиток державності, що забезпечує можливість такого вільного розвитку і втілення інтересів приватних осіб. Усі проблеми того часу (і економічні, і політичні, і правові, й інші) доводилося долати за допомогою нових культурно-моральних орієнтирів, які мали неминуче релігійний характер, однак цей релігійний рух протестантизму – Реформація – мав далекі наслідки і для сфери права.

Спочатку то був виступ проти індульгенцій – форми відпущення гріхів за гроші. Німецький професор-геолог Мартин Лютер, який потім став лідером усього руху Реформації, що виступив на початку XVI століття проти цієї форми відпущення гріхів (форми «диявольської», оскільки – за гроші), доводив, спираючись на текст самого Святого Письма, що для цього потрібне тільки одне: щире розкаяння. І нічого більше.

Далі, щоб кожен, хто вірує, зміг особисто, індивідуально осягнути Вчення Боже, Лютер перекладає Біблію народною німецькою мовою. Із тексту Біблії, за Лютером, випливає, що врятувати людину можуть тільки віра і чесна праця «в поті лица свого». Причому Богу є більш близькою та людина, яка краще працює, незалежно від виду праці, роду занять узагалі. До того ж мирська (світська) діяльність прирівнюється до церковної (клерикальної). До Бога й самому Богові ближчий простий чоботар, ремісник, який добре робить свою справу, ніж князь, юрист чи навіть священнослужитель, якщо вони свою роботу роблять погано.

Звідси випливає ряд принципів, які, потім, коли втілились у життя, знайшли відбиття і в правових системах, насамперед ліберального напрямку. Головними з них є: 1) принцип індивідуальної відповідальності; 2) принцип рівнодостоїнства; 3) принцип чесного ставлення до праці (або принцип чесної праці).

Індивідуальна відповідальність за все зроблене та скоєне впливає з розуміння індивідуальної, особистої відповідальності перед самим Творцем, це є наслідок можливості й необхідності індивідуального ж осягнення Святого Письма. Чи можливо порівнювати цю відповідальність, її міру та ступінь з будь-якою іншою, тобто людською?

Рівнодостоїнство означає, що перед Богом усі рівні «і різняться лише у своїй нікчемності», як говорив Лютер. Цей принцип, екстрапольований потім на сферу права (правовідносин), втілюється у висновках про необхідність рівності всіх перед законом.

А ідеал чесної праці як основи і добробуту на цій землі, і спасіння в потойбічному світі стає одним із головних принципів протестантської етики, а звідси – права й законодавства, перш за все у сфері регулювання відносин власності. Саме звідси випливає відомий, але не завжди зрозумілий нам підхід до осмислення власності:

«Власність – священна!». Бо йдеться про власність як результат саме чесної праці.

Таким чином, ідея прав людини, насамперед рівності всіх перед законом, виростала з уявлень про рівність усіх перед Богом і рівнодостоїнство незалежно від походження, соціального статусу, роду занять і майнового становища людини.

Стосовно цього треба відзначити, що й самі християнські погляди, насамперед у протестантизмі, зазнавали вельми значних змін. Зрозуміло, що на становлення і розвиток правових систем впливали фактори не тільки релігійні, але й інші: економічні, політичні тощо. Це знайшло відображення в тлумаченні правових відносин і в сучасному ставленні до власності. У протестантській версії християнства приватна власність стає найважливішим критерієм ступеня добропорядності й старанності в служінні Богу. Дійсно, якщо виходити з розуміння власності як результату чесної праці, то її розміри можна інтерпретувати і як матеріальне втілення цієї старанності.

Усе це відбилося і в переосмисленні державно-правових інституцій та тих, хто ці інституції уособлював: вони набули інструментального характеру та залежали від громад. Так створювався західний політико-правовий світ, що спирався на категорію права як свободи, світ східний, включаючи східний (православний, ортодоксальний) варіант християнства орієнтувався переважно на перевагу колективізму, що нівелював індивідуальність, та залежність як особистості, так і суспільних інституцій (включаючи й саму церкву) від держави.

Не є випадковим, що у філософсько-правовому вченні одного з засновників політичної теорії лібералізму й одного з перших теоретиків правової держави Дж. Локка одним з найважливіших понять є поняття віротерпимості та власності. Віротерпимість і постає певною базовою категорією для обґрунтування і його ліберальної політичної теорії, і державно-правової концепції, яка лежить в основі теорії правової держави. Право все більше й більше «виривається» з «пут» релігійно-міфологічних уявлень, держава все більше й більше втрачає свою патерналістсько-патріархальну основу в тлумаченні її сутності представниками європейського Просвітництва. Поняття справедливості все більше й більше пов'язується з повагою до чужої свободи, до свободи людини незалежно від її віросповідання. Право

як універсальну нормативну мову, що відповідала надконфесійній ідеї прав людини, пропонували, крім Локка, й інші мислителі, яких називали «апостолами віротерпимості»: М. Сервет, П. Шарон, М. Монтень, П. Бьойль та інші.

Так, у XVII-XVIII століттях у західно-християнському світі фактично народжується нова форма нормативної свідомості – правосвідомість, де приватна власність розуміється як необхідна передумова розподільної справедливості, де принцип договору вважається універсальним принципом, що поширюється на відносини між індивідами та державою, де створена Богом людина розглядається як така, що вже за самим цим фактом створення отримала невідчужувані чи невід’ємні права-свободи (ідеться, зрозуміло, про теорії «природного права»). Таким чином народжується концепція природжених прав особи, які завжди й за будь-яких обставин повинні гарантуватися державою. Це право на життя, право на свободу і право на власність. Причому основним, головним правом є право на власність як мірило заслуг людини перед Богом, як результат її, людини, «труда в поті лица свого», тобто сумлінного служіння Богові. Саме так, як філософські стверджував Джон Локк, людина підноситься над собою як над емпіричною істотою. У перших же двох випадках ідеться про життя та свободу, які не залежать від людини особисто й не потребують, як уважали мислителі доби Просвітництва, особистої напруги, оскільки і перше, і друге дано самим Господом, а потім батьками та державою.

Система правосвідомості, що склалася таким чином, у подальшому розвивалася в складних відносинах із релігією. Французькі просвітителі різко протиставляли релігійний інститут – церкву – свободі. Остання, на їхню думку, лежить в основі права. Релігійні вірування ототожнювалися з мракобіссям, яке характеризувало феодальне суспільство в цілому, з його ієрархічно-становою державою, церковними судами, кричущою несправедливістю тощо. Законність уже не пов’язується з опертям на якусь божественну напередвизначенність, ні, вона навіть протиставляється їй. Саму суть, «дух» законів Ш. Монтескьє пояснював, виходячи з раціоналістичних уявлень про розумну природу людини і про природу речей і відверто протиставляючи східним деспотіям, включаючи й Російську імперію. Тому в цей час можна констатувати справжній переворот у праворозу-

мінні. Якщо основні світоглядні системи середньовічної думки ґрунтуються на авторитеті релігії й церкви, фактично продовжуючи світоглядні імперативи традиційного суспільства, то вчення Нового часу намагаються його виключити. Новий час відмовляється від теократичного ідеалу у своєму прагненні поставити в центр правової системи автономну особу в її зусиллях до самовизначення.

Розуміння права як такого, що впливає насамперед із законів розуму, багато в чому визначило наступний розвиток відносин духовної сфери культури з поточним життям відносин церкви та держави. Так, принцип розділення церкви і держави, що був проголошений під час Великої Французької буржуазної революції кінця XVIII століття, явно був породженням світогляду доби Просвітництва. Цей принцип стверджувався також і засновниками американської демократії водночас із цілим комплексом ідей (протестантських за своєю сутністю), які сформувалися в процесі боротьби пуритан проти британської єпископальної системи. Але найбільш цікаві події відбуваються у самій Франції, де революційна держава взяла на себе функції, у тому числі й правові, які раніше виконувалися церквою: виховання, оформлення шлюбу тощо. Ще більш цікавим виглядає наполеглива спроба заміни традиційної релігії секуляризованим «культу Розуму» – фактично своєрідним еквівалентом «громадянської релігії», засадничі ідеї якої розробив Ж.-Ж. Руссо. Зовнішньо це виглядало, наприклад, як заміна звичайної ходи на окремі релігійні свята ходою з відповідним оформленням на честь Розуму, який символізувала прекрасна дівчина у блакитному вбранні. Цей факт, як і відомі факти адаптації поганських свят християнською церквою, можна розцінювати як надзвичайно глибоку вкоріненість традиційних для будь-якого соціуму (народу) релігійних вірувань, насамперед таких, які мають культурно-етичні засади.

Утім, секуляризація, точніше, намагання секуляризації вірувань на основі досягнень насамперед природничих наук, зумовили формування в працях французьких просвітителів П. Гольбаха, Д. Дідро, К.-А. Гельвеція, Ж.-О. Ламетрі атеїстичного напрямку суспільної думки, яка стала серйозним і впливовим опонентом правосвідомості, що спиралася на релігійні засади (як морального гатунку, так і суто нормативного). Цей напрям розвивався під гаслом свободи совісті й був фактично продовженням ідеї віротерпимості, обстоюваної Лок-

ком. Його представників називали вільнодумцями, а 1880 р. з'явився навіть Всесвітній союз вільнодумців, який об'єднував атеїстично і антиклерикально зорієнтованих людей. Вони обстоювали матеріалістичні ідеї, боролися за всебічний духовний розвиток людини, а отже, усі їхні симпатії й зусилля були на боці формування й функціонування в державі світського права.

Орієнтація на норми права світського чи на норми права релігійного визначає й тип держави: світська чи релігійна (клерикальна).

І в сучасному світі досить багато країн мають державні релігії, це перш за все стосується країн ісламської цивілізації. Мусульмани там повинні виконувати всі приписи Корану, суспільне життя й юридична практика також спираються на цю священну для них книгу, судова влада здійснюється за законами мусульманського релігійного законодавства – шариату. Світська влада повністю підкоряється владі релігійній. Мусульманське право є вельми складною системою регуляції взаємовідносин, що включає й, наприклад, уявлення про справедливість, втілені в можливості колективного користування певною частиною земель (вакуфні ділянки), але це потребує спеціального осягнення.

Втім сучасний світ має приклади релігійних (клерикальних) держав не тільки в мусульманських країнах. В Ізраїлі, наприклад, державною релігією є ортодоксальний іудаїзм, на якому побудовано всю сіоністську ідеологію. Священнослужителі в цій країні, як і в країнах ісламу, мають досить великі повноваження і в галузі політики, і в управлінні державою, і в регулюванні сімейно-шлюбних відносин. Щодо останніх, то вони розглядаються також за релігійними принципами Біблії й Талмуду.

Існували (і подекуди існують сьогодні) держави, де конкретна атеїстична за напрямком ідеологія виконувала функції релігійних вірувань. Мається на увазі насамперед ідеологія марксизму, яка панувала як державна в досить великій кількості держав, агресивно поводячись щодо конкурентів у духовній сфері, насамперед щодо самої релігії. Релігія, її представники – клір церковний та монастирський та її інституції знищувалися просто фізично, майно конфісковувалося (фактично разграблюлося) державою. Така жорстока поведінка зумовлювалася тим, що релігія була головною перешкодою встановлення монополії марксизму-ленінізму (російський більшови-

стський варіант учення К. Маркса та Ф. Енгельса) в ідейно-культурній сфері.

Важливо відзначити, що саме в галузі створеного в Радянському Союзі права, особливо найбільш страшних – сталінських – часів існування цієї тоталітарної наддержави, було прийнято законодавство (так звана «соціалістична законність»), яке за принципами своїми (особливо деякі статті кримінального права) були подібні до середньовічних, а отже, і релігійно-архаїчних норм і положень.

Треба зауважити також, що радянський атеїзм докорінним чином відрізнявся від західних форм атеїзму, оскільки він протистояв не тільки релігійності як такій, тобто не тільки теїзму, але й будь-якій індіферентності (а також філософському агностицизму) у релігійній і взагалі світоглядній сфері. Це фактично ідеологічна монокультура, яка в державно-правовому аспекті отримала назву сучасного світського (мирського) варіанту теократії, що проводила політику репресій не тільки стосовно фізичних осіб чи релігійних інституцій, а й стосовно духовної спадщини людства, забороняючи й навіть знищуючи, як це було у 20-х роках ХХ століття, твори спеціально визначених авторів: філософів Платона, Канта, Шопенгауера, Вл. Соловйова, Ніцше, а також письменників М. Лескова, Л. Толстого тощо. Замість них масовими накладками видавалася атеїстична література та посібники з марксизму-ленінізму.

Відносини релігії (релігійних установ) і права (державного законодавства) у сучасній незалежній Україні розвиваються в напрямку ліберально-демократичних принципів, які покладено в основу конституцій найбільш розвинених країн світу. Тобто йдеться про надання церковним організаціям, які діють незалежно від світської влади, максимальної свободи в реалізації її духовних, моральних і виховних завдань. Держава не повинна втручатись у здійснювану в межах закону діяльність цих організацій.

Сьогодні в країні існує вже досить міцна законодавча база регулювання відносин держави та церкви, значно зростає роль релігійного чинника в духовному житті, хоча воно й захмарюється досить серйозними міжконфесійними суперечками. Але державні органи згідно з чинним законодавством не втручаються у віросповідну чи канонічну діяльність, у структуру управління церквою, у її ієрархію та внутрішнє самоврядування. Одне з завдань, визначене Конституцією

України (ст. 11), – це сприяння релігійній самобутності всіх народів і національних меншин України, тому держава не втручається й у систему підлеглості в канонічних і організаційних питаннях релігійним центрам, у витрати доходів і пожертвувань від культової діяльності, а також у навчально-виховний процес духовних навчальних закладів.

Уся канонічна і релігійна діяльність церкви не входить до безпосередньої сфери дії норм права, якщо вона не суперечить вимогам закону. Це не означає, утім, що релігійні організації виключено з установленого в державі правопорядку. Оскільки держава має визначені права щодо інших організацій та осіб (суб'єктів права), вона регламентує й контролює певні види діяльності церков, як і інших об'єднань громадян, але це стосується лише того кола питань, що є суто суспільними (цивільні, майнові взаємовідношення тощо). Самі ж релігійні організації не повинні втручатися у сферу діяльності держави, а церковні постанови не повинні суперечити її законам, тобто релігійні норми не можуть ставати нормами права в державі. Треба тільки зауважити, що за існуючого режиму рівності релігійних організацій і конфесій перед законом, він не поширюється на такі організації, які не дотримуються чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації та не зареєстровані відповідним чином.

Дещо іншого вигляду набирає проблема взаємовідносин різних релігійних конфесій і суспільства, оскільки вони мають різне значення і вплив на різних громадян і в різних частинах країни. Для українського народу, як відомо, особливе значення має православ'я, православна церква, яка багато століть була своєрідним духовно-культурним стрижнем, навколо якого творилася сама історія. Тому й зрозумілим стає те, що серед загальнонаціональних свят існують тепер свята християнські, які вшановують православні й греко-католики (католики східного обряду). Однак усі громадяни України, які сповідують інші релігійні погляди, не зазнають перешкод щодо відправлення своїх духовних потреб згідно з відповідними культурами. У зв'язку із цим можна констатувати певну незавершеність у саме правових аспектах вирішення аналогічних питань стосовно представників інших конфесій та віросповідань, але будь-які з них

мають бути розв'язаними лише у відкритий для громадськості демократичний спосіб.

Таким чином, ми можемо констатувати відповідність відносин релігії та права в Україні як традиціям, що склалися в різних етнічних культурах народів, які проживають на сучасній території нашої країни, так і умовам, яких вимагають принципи цивілізованої правової держави, включаючи й перспективи розвитку таких відносин.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ (основні документи)

ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ Декларація № 55-ХІІ від 16 липня 1990 року (м. Київ) (Витяг)

IV. Громадянство Української РСР

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНИ

1 листопада 1991 року
(Витяг)

Стаття 4. Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Прийнята 28 червня 1996 року

(Витяг)

Розділ I

Загальні засади

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

...**Стаття 11.** Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Розділ II

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

...**Стаття 24.** Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

...**Стаття 34.** Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінена альтернативною (невійськовою) службою.

...**Стаття 37.** Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

...**Стаття 68.** Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Закон України № 987-ХІІ від 23 квітня 1991 року (Із змінами та доповненнями)

Розділ І Загальні положення

Стаття 1. Завдання Закону

Завданнями цього Закону є:

гарантування права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права;

забезпечення відповідно до Конституції України, Декларації про державний суверенітет України та норм міжнародного права, визнаних Україною, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії;

визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій;

визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством;

подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви;

гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Стаття 2. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації

В Україні усі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з цього Закону та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього.

Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином

свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України.

Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Розділ II

Релігійні організації в Україні

Стаття 7. Релігійні організації

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповід-

но до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

Стаття 8. Релігійна громада

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб.

Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості.

Повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим.

Стаття 9. Релігійні управління і центри

Релігійні управління і центри діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватись у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується законодавство України.

Не регламентовані законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що знаходяться за межами України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами.

Стаття 10. Монастирі, релігійні братства і місії

Релігійні управління і центри мають право відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), які діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Монастирі та релігійні братства можуть бути утворені також у порядку, передбаченому цим Законом для утворення релігійних громад, з реєстрацією їх статутів (положень).

Стаття 11. Духовні навчальні заклади

Релігійні управління і центри відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) мають право створювати духовні навчальні заклади для

підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу в порядку і на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Стаття 12. Статути (положення) релігійних організацій

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Статут (положення) релігійної організації приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях.

Статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про:

- 1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження;
- 2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання;
- 3) майновий стан релігійної організації;
- 4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів;
- 5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації;
- 6) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності даної релігійної організації.

Статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству.

Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах.

Стаття 13. Релігійна організація – юридична особа

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення).

Релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

Стаття 14. Реєстрація статутів (положень) релігійних організацій

Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим – до Уряду Республіки Крим. *(Частина перша статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.).*

Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до державного органу України у справах релігій.

Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін розглядає заяву, статут (положення) релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявникам.

У необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій приймається у тримісячний термін. *(Частина четверта статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.).*

Перевищення встановленого цим Законом терміну прийняття рішень про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Зміни і доповнення статутів (положень) релігійних організацій підлягають реєстрації в тому ж порядку і в ті ж терміни, що і реєстрація статутів (положень).

У разі необхідності в розгляді питання про реєстрацію статуту (положення) можуть брати участь з дорадчим голосом представники релігійної організації.

Стаття 15. Відмова в реєстрації статуту (положення) релігійної організації

У реєстрації статуту (положення) релігійної організації може бути відмовлено, якщо її статут (положення) або діяльність суперечать чинному законодавству.

Рішення про відмову в реєстрації статуту (положення) релігійної організації із зазначенням підстав відмови повідомляється заявникам письмово в десятиденний термін. Це рішення може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Стаття 16. Припинення діяльності релігійної організації

Діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією.

Реорганізація або ліквідація релігійної організації здійснюється відповідно до її власних настанов. Реєстрація статутів (положень) новоутворених після реорганізації релігійних організацій здійснюється в порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень цього Закону та інших законодавчих актів України її діяльність може бути припинено також за рішенням суду.

У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій. *(Статтю 16 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.)*

Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним кодексом України (1501-06, 1502-06, 1503-06), за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту конкретної релігійної організації, або прокурора. *(Статтю 16 доповнено частиною п'ятою згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.)*

Розділ III**Майновий стан релігійних організацій****Стаття 17. Користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян**

Релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами.

Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно

за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – Уряду Республіки Крим. *(Частина друга статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.)*.

Культова будівля і майно, що є державною власністю, можуть передаватися у почергове користування двом або більше релігійним громадам за їх взаємною згодою. За відсутності такої згоди державний орган визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору. *(Частина третя статті 17 в редакції Закону № 3795-12 від 23.12.93 р.)*.

Культова будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Клопотання про передачу релігійним організаціям культових будівель і майна у власність чи безоплатне користування розглядається в місячний термін з письмовим повідомленням про це заявників.

Релігійні організації мають переважне право на передачу їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для обслуговування цих будівель.

Користування землею релігійні організації здійснюють у порядку, встановленому Земельним кодексом України (561-12) та іншими законодавчими актами України. *(Частина сьома статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3180-12 від 05.05.93 р.)*.

Договори про надання в користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна можуть бути розірвані або припинені в порядку і на підставах, передбачених цивільним законодавством України.

Самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається.

Рішення державних органів з питань володіння та користування культовими будівлями і майном можуть бути оскаржені до суду в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України (1501-06, 1502-06, 1503-06). *(Частина десята статті 17 в редакції Закону № 2295-12 від 23.04.92 р.)*.

Стаття 18. Власність релігійних організацій

Релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності.

У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності.

Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом.

У власності релігійних організацій може бути також майно, що знаходиться за межами України.

Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх.

(Частина шоста статті 18 втратила чинність в частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на добавлену вартість з товарів, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України на підставі Закону № 608/96-ВР від 17.12.96 р., а також з піддакцизних товарів, що імпортуються на підставі Закону № 498/95-ВР від 22.12.95 р.).

Фінансові та майнові пожертвування, як і інші доходи релігійних організацій, не оподатковуються.

Релігійні організації не мають права проводити примусове обкладання віруючих.

Право власності релігійних організацій охороняється законом.

Стаття 19. Виробнича і господарська діяльність релігійних організацій

Релігійні організації у порядку, визначеному чинним законодавством, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи.

(Дію частини другої статті 19 зупинено в частині звільнення від оподаткування прибутку згідно з Декретом № 12-92 від 26.12.92 р.). Прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях, не оподатковуються.

Будівництво культових та інших будівель релігійними організаціями здійснюється в порядку, встановленому чинним законодавством для об'єктів цивільного призначення.

Реставрація і ремонт культових будівель – пам'яток історії та культури здійснюються з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Стаття 20. Розпорядження майном релігійних організацій, що припинили свою діяльність

У разі припинення діяльності релігійної організації майнові питання вирішуються відповідно до її статуту (положення) і чинного законодавства.

Після припинення діяльності релігійних організацій майно, надане їм у користування державними, громадськими організаціями або громадянами, повертається його колишньому власнику.

На майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

При відсутності правонаступників майно релігійної організації, що припинила свою діяльність, переходить у власність держави.

У разі припинення діяльності релігійної організації у зв'язку з порушенням цього Закону та інших законодавчих актів України майно, що перебуває в її власності, за винятком культового, може безоплатно переходити у власність держави. Культове майно передається іншим релігійним організаціям.

Розділ IV Права релігійних організацій та громадян, пов'язані зі свободою віросповідання

Стаття 21. Релігійні обряди і церемонії

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації.

Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів.

Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії.

В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад на-

---

родних депутатів. Клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання. *(Частина п'ята статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.)*

Стаття 22. Література і предмети релігійного призначення

Громадяни та релігійні організації мають право на придбання, володіння і використання релігійної літератури мовою на свій вибір, а також інших предметів і матеріалів релігійного призначення.

Релігійні організації мають право виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Релігійні організації користуються виключним правом заснування підприємств для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення.

Стаття 23. Добродійна і культурно-освітня діяльність релігійних організацій

При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань.

Релігійні організації мають право здійснювати добродійну діяльність і милосердя як самостійно, так і через громадські фонди. Суми витрат на цю мету оподаткуванню не підлягають.

Стаття 24. Міжнародні зв'язки та контакти релігійних організацій і віруючих

Релігійні організації і віруючі, одноосібно або разом з іншими, мають право встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки та прямі особисті контакти, включаючи виїзд за кордон для паломництва, участі в зборах та релігійних заходах.

Учасники цих контактів і заходів можуть в порядку, встановленому чинним законодавством, придбавати, одержувати і везти з собою релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Релігійні організації можуть направляти громадян за кордон для навчання в духовних навчальних закладах і приймати з цією метою іноземних громадян.

Священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасо-

во перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації. *(Статтю 24 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.)*

Розділ V

Трудова діяльність у релігійних організаціях та на їх підприємствах

Стаття 25. Трудові правовідносини у релігійних організаціях

Релігійна організація має право приймати на роботу громадян.

Умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією та працівником і визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій формі.

Релігійна організація зобов'язана в установленому порядку зареєструвати трудовий договір.

У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійній організації на виборних посадах.

Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки.

Стаття 26. Трудові права громадян, які працюють у релігійних організаціях

На громадян, які працюють у релігійних організаціях за трудовим договором, поширюється законодавство про працю нарівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ і організацій.

Оподаткування одержуваних від роботи у релігійних організаціях доходів громадян, включаючи священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, здійснюється за ставками, встановленими для працівників державних підприємств, установ та організацій. *(Стаття 26 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.)*

Стаття 27. Трудові правовідносини громадян на підприємствах і в закладах релігійних організацій

На громадян, які працюють на всіх підприємствах, заснованих релігійними організаціями, а також у створених ними добродійних закладах, поширюється законодавство про працю, порядок оподаткування, соціального страхування і соціального забезпечення працівників державних і громадських підприємств, установ і організацій. *(Стаття 27 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.)*

Стаття 28. Соціальне забезпечення і соціальне страхування громадян, які працюють у релігійних організаціях

Громадяни, які працюють у релігійних організаціях, включаючи священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, підлягають соціальному забезпеченню і соціальному страхуванню нарівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ і організацій.

З цією метою релігійні організації, їх підприємства і заклади вносять до фонду державного соціального страхування і пенсійного фонду відрахування в порядку і розмірах, що встановлюються для громадських організацій, їх підприємств і установ.

Усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, державна пенсія призначається і виплачується на загальних підставах відповідно до чинного законодавства. *(Стаття 28 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.).*

Розділ VI**Державні органи та релігійні організації****Стаття 29. Державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації**

Державний контроль за додержанням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації здійснюють місцеві Ради народних депутатів та їх виконавчі комітети.

Стаття 30. Державний орган України у справах релігій

Державний орган України у справах релігій покликаний забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і церкви. З цією метою він: на прохання релігійних організацій сприяє досягненню домовленості з державними органами та подає необхідну допомогу у питаннях, що потребують вирішення цих органів;

сприяє зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань;

здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, значених у частині другій статті 14 цього Закону, а також змін і доповнень до них;

подає консультативну допомогу державним органам у застосуванні законодавства про свободу совісті та релігійні організації. *(Абзац п'ятий частини першої статті 30 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3795-12 від 23.12.93 р.);*

здійснює контакти і координаційні зв'язки з відповідними органами інших держав;

сприяє участі релігійних організацій у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах з міжнародними релігійними центрами й зарубіжними релігійними організаціями;

забезпечує релігієзнавчу експертизу за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів.

Державний орган України у справах релігії утворюється Кабінетом Міністрів України.

(Частина третя статті 30 втратила чинність на підставі Закону № 2140-12 від 19.02.92 р.).

Голова державного органу України у справах релігії призначається Верховною Радою України, а керівники відповідних органів на місцях – обласними, Київською міською Радами народних депутатів, у Кримській АРСР – Верховною Радою Кримської АРСР.

Стаття 31. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації

Службові особи і громадяни, винні в порушенні законодавства про свободу совісті та релігійні організації, несуть відповідальність, встановлену законодавством України.

Стаття 32. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором, у якому бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство про свободу совісті та релігійні організації, то застосовуються правила міжнародного договору.

ПРО НЕВІДКЛАДНІ ЗАХОДИ ЩОДО ОСТАТОЧНОГО ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ НАСЛІДКІВ ТОТАЛІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ КОЛИШНЬОГО СОЮЗУ РСР СТОСОВНО РЕЛІГІЇ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ПОРУШЕНИХ ПРАВ ЦЕРКОВ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Указ Президента України № 279/2002 від 21 березня 2002 року

З метою остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР щодо релігії, забезпечення відновлення порушеної справедливості, захисту прав і законних інтересів релігійних організацій, дальшого процесу їх морально-політичної реабілітації, поліпшення відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості, створення сприятливих умов для утвердження принципів свободи совісті та віросповідної рівності *постановляю*:

1. Кабінету Міністрів України:

утворити до 1 травня 2002 року міжвідомчу комісію для підготовки пропозицій щодо відновлення прав церков і релігійних організацій, які були порушені внаслідок проведення колишнім Союзом РСР тоталітарної політики стосовно релігії, та опрацювання механізмів подолання негативних наслідків такої політики;

розробити до 1 вересня 2002 року перспективний план заходів, спрямованих на відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема на повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням;

передбачити під час розроблення проектів Державного бюджету України на 2003 та наступні роки видатки, пов'язані з реалізацією органами виконавчої влади плану заходів, зазначеного в абзаці третьому цієї статті.

2. Міністерству освіти і науки України, Державному комітету України у справах релігій разом з Академією педагогічних наук України за участю церков і релігійних організацій розробити пропозиції щодо впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес та подати їх у встановленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України.

3. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення в засобах масової інформації заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій.

4. Рекомендувати органам місцевого самоврядування вжити заходів з відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема щодо повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебувають у комунальній власності і використовуються не за призначенням.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ
соціальної політики на період до 2004 року

Схвалено Указом Президента України
№ 717/2000 від 24 травня 2000 року
(Витяг)

Релігія та релігійні організації

Суттєвою ознакою демократичного суспільства є забезпечення прав на свободу світогляду і віросповідання, релігійну діяльність, рівність релі-

гійних організацій, що діють у рамках закону. Державна політика щодо релігії та церкви є складовою зміцнення міжнародного авторитету України, налагодження контактів між народами і країнами.

Пріоритетним напрямом державної політики у сфері релігійного життя має стати поєднання інтересів держави, суспільства і церкви у процесі утвердження моралі та духовного розвитку. Держава сприятиме церкві у відновленні притаманних їй форм суспільно значущої діяльності.

Правове регулювання діяльності релігійних організацій в Україні спрямовуватиметься на ліквідацію наслідків тоталітарного режиму в цій сфері, які призвели до міжконфесійних і міжцерковних конфліктів.

Послідовно забезпечуючи рівність релігійних організацій, держава зосереджуватиме свої зусилля на деполітизації релігійного середовища, недопущенні спроб перетворення релігійного чинника на знаряддя етнічного чи територіального сепаратизму, обмежуватиме діяльність тих релігійних утворень, що несуть загрозу здоров'ю людей, порушують громадський порядок.

ПРО ОСВІТУ

Закон України № 1060-ХІІ від 23 травня 1991 року

(Витяг)

Освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями.

Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами.

...

Стаття 6. Основні принципи освіти

Основними принципами освіти в Україні є:

... незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;

...

Стаття 8. Навчально-виховний процес і громадсько-політична діяльність у закладах освіти

1. Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій.

2. Залучення учнів, студентів до участі в політичних акціях і релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається.

3. Належність особи до будь-якої політичної партії, громадської, релігійної організації, що діють відповідно до Конституції України (888-09), не є перешкодою для її участі в навчально-виховному процесі.

4. Учні, студенти, працівники освіти можуть створювати у закладах освіти первинні осередки об'єднань громадян, членами яких вони є.

...

Стаття 9. Заклади освіти і церква (релігійні організації)

Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями.

...

Стаття 56. Обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників

Педагогічні та науково-педагогічні працівники зобов'язані:

...

готувати учнів та студентів до свідомого життя в дусі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами...

Відомості Верховної Ради, 1991, № 34, ст. 451.

ПРО НАДАННЯ ПІЛЬГ РЕЛІГІЙНИМ ОРГАНІЗАЦІЯМ**Указ Президента України
№ 322/94 від 22 червня 1994 року
(Із змінами)**

Враховуючи те, що релігійні організації існують в основному за рахунок пожертвувань віруючих, відіграють значну роль у духовному відродженні суспільства, піклуються про хворих, знедолених, інвалідів, беруть участь у благодійницькій діяльності, постановляю:

1. Установити, що стягнення з релігійних організацій плати за електричну енергію, що відпускається їм на комунально-побутові потреби, здійснюється за тарифами, передбаченими для міського населення.
2. Звільнити від обкладання ввізним митом товари, що надходять релігійним організаціям з-за кордону як гуманітарна та матеріально-технічна допомога. (Ця стаття втратила чинність згідно із Указом Президента № 405/95 від 31.05.95 р.)
3. Цей Указ набирає чинності з дня його підписання.

ПЕРЕЛІК

**культових послуг та предметів культового призначення,
операції з надання і продажу яких звільняються від обкладання
податком на додану вартість**

**Затверджений постановою Кабінету Міністрів України
від 12 вересня 1997 р.**

1. Культові послуги:

Хрещення, укладення церковного шлюбу, похорон, молебень, панахида, освячення (помешкань, автомобілів тощо), обрізання, перше причастя, барміцво (повноліття).

2. Предмети культового призначення:

Свічки, ікони (образи), хрести (натільні, погребальні, вівтарні, трібні, вродсвятні, іерейські, з прикрасами тощо), вервиці, покривала (вівтарні, погребальні тощо), медальйони з релігійною символікою, вугілля кадильне, ладан, лампадне масло, миро, лампади, кадила, підсвічники (семисвічники, трисвічники пасхальні тощо), плащаниця, облачення священнослужителів (ризи, підризники, воздухи, орлиці, стихарі, скуфія, митри, камілавки тощо), вінці, граматки, приладдя для хрещення (хрестильний ящик), дароносиця, дарохранильниця (реліквіарії), купель, печатка для просфор, кропило, копіє, стрючці, чаша (потир), блюдця, звіздця, лжиця, ковшик, дискос, поплавки, дзвони, органи, фісгармонії, прохідні молитви, пояс «живий в помочі», медуза, талес, тфілін (філактерії), скульптурні зображення святих, хоругви, фани, маца, проскури, облатки, богослужбова література.

ПРО ОПОДАТКУВАННЯ ПРИБУТКУ ПІДПРИЄМСТВ

Закон України
№ 334/94-ВР від 28 грудня 1994 року
(*Витяг*)

7.11. Оподаткування неприбуткових установ і організацій

7.11.1. Ця стаття застосовується до неприбуткових установ і організацій, які є:

...

е) релігійними організаціями, зареєстрованими у порядку, передбаченому законом...

... **7.11.7.** Від оподаткування звільняються доходи неприбуткових організацій, визначених у абзаці «є» підпункту 7.11.1, отримані у вигляді:

коштів або майна, які надходять безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань;

будь-яких інших доходів від надання культових послуг, а також пасивних доходів.

Від оподаткування звільняються доходи неприбуткових організацій, визначених в абзаці «є» підпункту 7.11.1, отримані у вигляді внесків, коштів або майна, які надходять таким неприбутковим організаціям для забезпечення потреб їх основної діяльності, та у вигляді пасивних доходів. (Підпункт 7.11.7 пункту 7.11 статті 7 доповнено абзацом згідно із Законом № 2866-III (2866-14) від 29.11.2001 – набуває чинності з 01.01.2002 року).

Відомості Верховної Ради, 1995, № 4, ст. 28.

ПРО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ
«ПРО ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР ФІЗИЧНИХ ОСІБ – ПЛАТНИКІВ
ПОДАТКІВ ТА ІНШИХ ОBOB'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ»

Закон України
№ 1003-XIV від 16 липня 1999 р.

З метою запровадження альтернативної форми обліку громадян України – платників податків та інших обов'язкових платежів, які через свої релігійні або інші переконання відмовляються від прийняття ідентифікаційного номера фізичної особи – платника податків та інших обов'язкових

платежів та офіційно повідомили про це відповідні державні органи, Верховна Рада України *постановляє*:

Внести до закону України «Про Державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів» (Відомості Верховної Ради, 1995 р., № 2, ст. 10) такі зміни:

1. Статтю 1 доповнити частиною другою такого змісту:

«Для осіб, які через свої релігійні або інші переконання відмовляються від прийняття ідентифікаційного номера та офіційно повідомляють про це відповідні державні органи, зберігаються раніше встановлені форми обліку платників податків та інших обов'язкових платежів. У паспортах зазначених осіб робиться відмітка про наявність у них права здійснювати будь-які платежі без ідентифікаційного номера».

2. У статті 5:

1) доповнити статтю після частини першої новою частиною такого змісту:

«До Державного реєстру не вноситься інформація про осіб, які через свої релігійні або інші переконання відмовляються від прийняття ідентифікаційного номера та офіційно повідомляють про це відповідні державні органи». У зв'язку з цим частину другу – сьому вважати відповідно частинами третьою – восьмою:

2) частину п'яту доповнити словами «За винятком осіб, які через свої релігійні або інші переконання відмовилися від прийняття ідентифікаційного номера та офіційно повідомили про це відповідні державні органи».

3. Частину другу статті 7 доповнити словами «за винятком звітних та облікових документів, у яких відсутні ідентифікаційні номери осіб, які через свої релігійні або інші переконання відмовилися від прийняття ідентифікаційного номера та офіційно повідомили про це відповідні державні органи».

4. Абзац перший частини третьої статті 9 після слів «обов'язкових платежів» доповнити словами «крім осіб, які через свої релігійні або інші переконання відмовилися від прийняття ідентифікаційного номера та офіційно повідомили про це відповідні державні органи».

5. Частину другу статті 11 доповнити реченням такого змісту:

«ця норма не застосовується до осіб, які через свої релігійні або інші переконання відмовилися від прийняття ідентифікаційного номера та офіційно повідомили про це відповідні державні органи».

ПРО ЗАГАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОBOB'ЯЗОК І ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ

Закон України
№ 2232-ХІІ від 25 березня 1992 року
(Витяг)

Стаття 17. Відстрочка від призову

... 7. Відстрочка від призову також надається:

... в) призовникам, які є священнослужителями і займають посаду в одній із зареєстрованих у встановленому порядку релігійних конфесій, - на час роботи священнослужителями...

Стаття 30. Звільнення від проходження навчальних зборів

1. Від проходження навчальних зборів звільняються:

... і) студенти, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах;

й) особи, які мають духовний сан і посаду в одній із зареєстрованих у встановленому порядку релігійних конфесій.

Відомості Верховної Ради, 1992, № 27, ст. 385.

ПРО АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ

Закон України від 12 грудня 1991 р.
(Із змінами)

Цей Закон визначає організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби (далі – альтернативна служба), якою відповідно до Конституції України (254к/96-ВР) має бути замінене виконання військового обов'язку, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина.

Розділ I Загальні положення

Стаття 1. Альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень.

Стаття 2. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Стаття 3. Громадянин України, який проходить альтернативну службу, користується всіма соціально-економічними, політичними та особистими правами і свободами, за винятками, визначеними цим та іншими законами України, відповідно до Конституції України, і виконує всі обов'язки громадянина України.

За громадянином, який проходить альтернативну службу, зберігаються право на житлову площу, яку він займав до направлення на службу, черговість на одержання житла за місцем проживання і роботи, а також попередня робота (посада), яку він виконував (займав) до направлення на службу, а в разі її відсутності – інша рівноцінна робота (посада) на тому самому або, за згодою працівника, на іншому підприємстві, в установі, організації. Він користується переважним правом на залишення на роботі у разі скорочення чисельності або штату працівників протягом двох років з дня звільнення з альтернативної служби.

Стаття 4. На альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідні рішення.

Не підлягають направленню на альтернативну службу громадяни:
звільнені відповідно до законодавства від призову на строкову військову службу;

яким відповідно до законодавства надано відстрочку від призову на строкову військову службу (на строк дії відстрочки).

Стаття 5. Альтернативну службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній або комунальній власності, діяльність яких пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством.

Перелік підприємств, установ, організацій, на яких громадяни можуть проходити альтернативну службу, розробляється і затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стаття 6. Строк альтернативної служби становить двадцять сім місяців, а для осіб, які мають повну вищу освіту з освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра, – вісімнадцять місяців.

Час перебування громадянина на альтернативній службі зараховується до його загального трудового стажу. Цей час також зараховується до безперервного трудового стажу і стажу роботи за спеціальністю за умови, якщо громадянин не пізніше ніж протягом трьох календарних місяців після звільнення з альтернативної служби приступить до роботи.

Стаття 7. Для вирішення питань проходження альтернативної служби утворюються комісії у справах альтернативної служби (далі – комісії) України, Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, а в разі необхідності – районні і міські комісії.

Положення про комісії у справах альтернативної служби затверджується Кабінетом Міністрів України.

Забезпечення діяльності комісій покладається на центральний орган виконавчої влади з питань праці та соціальної політики і його територіальні органи.

Стаття 8. Громадянин, направлений на альтернативну службу, не має права:

- ухилитися від проходження альтернативної служби;
- брати участь у страйках;
- займатися підприємницькою діяльністю;
- навчатися в закладах освіти, крім середніх або вищих закладів освіти з вечірньою або заочною формами навчання.

Ухиленням від проходження альтернативної служби вважається:

- непробуття без поважних причин на місце проходження альтернативної служби, зазначене у направленні, або пробуття із запізненням більше ніж на три календарні дні;

- самовільне припинення виконання службових обов'язків;

- несвоєчасне (пізніше ніж за п'ять календарних днів) повідомлення комісії про роботу в умовах неповного робочого дня або неповного робочого тижня, надання відпустки з ініціативи власника або уповноваженого ним органу, а також про попередження власником або уповноваженим ним органом щодо звільнення у зв'язку з ліквідацією, реорганізацією або перепрофілюванням підприємства, установи, організації.

У разі ухилення громадянина від проходження альтернативної служби або вчинення інших дій, передбачених частиною першою цієї статті, комісія може скасувати своє рішення про направлення його на альтернативну службу, про що протягом п'яти календарних днів у письмовій формі повідомляє громадянина і військовий комісаріат, після чого громадянин підлягає призову на строкову військову службу на загальних підставах.

Розділ II

Порядок направлення на альтернативну службу

Стаття 9. Для вирішення питання про направлення на альтернативну службу громадяни, зазначені у статті 2 цього Закону, після взяття на військовий облік, але не пізніше ніж за два календарні місяці до початку встановленого законодавством періоду проведення призову на строкову військову службу, особисто подають до комісії за місцем проживання мотивовану письмову заяву.

У разі призову на військові збори громадян, які після проходження строкової військової служби набули релігійних переконань і належать до діючих згідно із законодавством України релігійних організацій, врівчнення яких не допускає користування зброєю, вони не пізніше семи календарних днів від дня одержання повістки військового комісаріату про призов на військові збори подають особисто до комісії заяву про звільнення від призову на ці збори.

Стаття 10. Комісія зобов'язана прийняти заяву про направлення на альтернативну службу або про звільнення від призову на військові збори та у письмовій формі повідомити громадянина про дату його явки на засідання комісії.

Стаття 11. Заява про направлення на альтернативну службу розглядається комісією протягом календарного місяця після її надходження до комісії в присутності громадянина, а заява про звільнення від призову на військові збори – протягом чотирнадцяти календарних днів.

Для явки на засідання комісії громадянин звільняється від навчання, а також від роботи із збереженням середньомісячного заробітку.

Рішенням комісії громадянину може бути відмовлено у направленні на альтернативну службу або звільненні від призову на військові збори у разі:

несвоєчасного подання заяви про направлення на альтернативну службу або звільнення від призову на військові збори;

відсутності підтверджень щодо істинності релігійних переконань;

неявки громадянина без поважних причин на засідання комісії.

Відмова у направленні на альтернативну службу або звільненні від призову на військові збори з інших підстав, ніж передбачені у частині третій цієї статті, забороняється.

Про відмову у направленні на альтернативну службу або звільненні від призову на військові збори комісія сповіщає громадянина у письмовій формі.

Стаття 12. Рішення про направлення громадянина на альтернативну службу або звільнення від призову на військові збори приймається комісією

єю у разі встановлення істинності релігійних переконань і видається заявникові.

Направлення для проходження альтернативної служби видається громадянину після проходження призовної комісії.

Розділ III

Проходження альтернативної служби

Стаття 13. Громадяни проходять альтернативну службу відповідно до цього Закону, Положення про порядок проходження альтернативної служби, яке затверджується Кабінетом Міністрів України, та інших нормативно-правових актів України.

Громадяни проходять альтернативну службу переважно в межах населеного пункту за місцем проживання або у місцевості, звідки вони мають можливість щоденно повертатися до місця проживання.

У разі проходження громадянином альтернативної служби не за місцем проживання, а в місцевості, звідки він не має можливості щоденно повертатися до місця проживання, власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган зобов'язаний надати громадянину з дня початку служби місце в гуртожитку або інше впорядковане тимчасове житло.

Конкретне місце проходження альтернативної служби визначається комісією.

Комісія може змінити місце проходження альтернативної служби громадянина з урахуванням суспільних потреб.

Стаття 14. Власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган зобов'язаний забезпечити громадянина зазначеною у направленні для проходження альтернативної служби роботою і протягом п'яти календарних днів повідомити про це відповідну комісію.

Стаття 15. Трудові відносини між громадянином, який проходить альтернативну службу, та підприємством, установою, організацією здійснюються на підставі письмового строкового трудового договору і регулюються законодавством про працю, за винятками, передбаченими цим Законом.

Громадянин, який проходить альтернативну службу, не може призначатися на посади, що передбачають виконання функцій представників органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків.

Стаття 16. Строк альтернативної служби починається з дня початку роботи на підприємстві, в установі, організації, зазначеного у направленні.

У разі направлення громадянина для проходження альтернативної служби не за місцем проживання, а в місцевість, звідки він не може щоден-

но повертатися до місця проживання, строк альтернативної служби визначається з урахуванням часу, необхідного для переїзду до місця служби та у зворотному напрямку.

До строку альтернативної служби не зараховуються: відпустка (відпустки) з ініціативи власника або уповноваженого ним органу, відпустка у зв'язку з навчанням у вечірніх або заочних закладах освіти, час перебування під адміністративним арештом, прогулів та скорочення тривалості робочого часу. При цьому строк альтернативної служби продовжується на невідпрацьований час.

У трудовому договорі при визначенні режиму праці та відпочинку враховуються, якщо це можливо, особливості віросповідання стосовно роботи у вихідні дні без зменшення кількості встановлених робочих днів.

Під час проходження альтернативної служби громадянину надається щорічна оплачувана відпустка тривалістю п'ятнадцять календарних днів. За перший рік альтернативної служби відпустка надається після відпрацьованих одинадцяти календарних місяців. За бажанням громадянина відпустка без збереження заробітної плати із зарахуванням до строку проходження альтернативної служби може бути надана йому у разі смерті дружини, батька, матері (вітчима, мачухи), дитини (пасинка, падчірки), рідних брата, сестри тривалістю до семи календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання та назад, а у разі хвороби перелічених осіб, які за висновком медичного закладу потребують постійного стороннього догляду, – тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більше тридцяти календарних днів.

Стаття 17. Професійна підготовка та перепідготовка громадян здійснюються в індивідуальному порядку безпосередньо на підприємстві, в установі, організації, де вони проходять альтернативну службу.

Стаття 18. Під час проходження альтернативної служби громадянин має право звернутися до комісії з мотивованою заявою щодо зміни місця проходження служби, а також дострокового звільнення з неї на підставах, передбачених цим Законом.

У разі самовільного припинення або систематичного невиконання без поважних причин покладених на громадянина службових обов'язків власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган має право звернутися до комісії з клопотанням про дострокове розірвання трудового договору.

Стаття 19. У разі ліквідації, реорганізації або перепрофілювання підприємства, установи, організації, де громадянин проходить альтернативну службу, скорочення чисельності або штату працівників власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган зобов'язаний пові-

домити комісію не пізніше ніж за два календарні місяці про дострокове розірвання трудового договору, а в разі виникнення потреби в наданні відпустки з ініціативи адміністрації або скороченні тривалості робочого часу – протягом п'яти календарних днів.

Розділ IV **Припинення альтернативної служби**

Стаття 20. Альтернативна служба припиняється у разі закінчення строку її проходження або достроково за рішенням комісії.

Рішення комісії щодо дострокового припинення альтернативної служби є обов'язковим як для власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу, так і для громадянина.

Стаття 21. Альтернативна служба достроково припиняється у разі: призову громадянина на строкову військову службу за власним бажанням;

визнання громадянина непридатним за станом здоров'я для подальшого проходження військової служби на підставі висновку (постанови) військово-лікарської комісії;

виникнення у громадянина права на відстрочку внаслідок зміни сімейних обставин, передбаченого законодавством про військовий обов'язок і військову службу;

засудження громадянина до позбавлення волі;
порушення вимог статті 8 цього Закону.

Стаття 22. У разі призову громадянина на строкову військову службу у зв'язку з ухиленням від проходження альтернативної служби строк альтернативної служби до строку військової служби не зараховується.

У разі, коли громадянина призвано на строкову військову службу за його власним бажанням, строк альтернативної служби зараховується до строку військової служби із розрахунку півтора місяці альтернативної служби за один місяць строкової військової служби.

Стаття 23. Громадянин після звільнення з альтернативної служби протягом п'яти календарних днів зобов'язаний стати на облік у військово-муніципальному комісаріаті та комісії за місцем проживання. У такий же строк громадянин стає на облік і у разі зміни місця проживання.

Стаття 24. Громадяни, які пройшли альтернативну службу, на військові збори не призиваються. У разі необхідності зазначені громадяни та громадяни, які за релігійними переконаннями звільнені комісією від призову на військові збори, можуть бути направлені для ліквідації наслідків аварії, катастрофи чи стихійного лиха не більше ніж три рази (щоразу на строк до шести календарних місяців) у межах віку, встановленого для прохо-

дження військової служби в запасі. Питання трудових відносин за основним місцем роботи у таких випадках регулюються законодавством про військовий обов'язок і військову службу.

Стаття 25. Рішення комісії можуть бути оскаржені до комісії вищого рівня або суду.

Відомості Верховної Ради, 1999, № 15, ст. 86.

ПЕРЕЛІК
релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю

**Затверджений постановою Кабінету Міністрів України
№ 2066 від 10 листопада 1999 р.**

Адвентисти-реформисти
Адвентисти сьомого дня
Євангельські християни
Євангельські християни-баптисти
Покутники
Свідки Єгови
Харизматичні християнські церкви (та церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами)
Християни віри євангельської (та церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами)
Християни євангельської віри
Товариство Свідомості Крішни

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ
(Витяг)

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ XI

Призначення покарання

Стаття 67. Обставини, які обтяжують покарання

1. При призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визнаються:

... 3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату...

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Розділ I

Злочини проти основ національної безпеки України

Стаття 110. Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України

1. Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державною кордоном України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій –

караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, якщо вони вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, –

караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, –

караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років.

Розділ V

Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина

Стаття 161. Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії

1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, –

караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, –

караються виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до п'яти років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, –

караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

...

Стаття 178. Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків

Пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку –

карається штрафом до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від одного до трьох років.

Стаття 179. Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь

Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь – караються штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років.

Стаття 180. Перешкоджання здійсненню релігійного обряду

1. Незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що зірвало або поставило під загрозу зриву релігійний обряд, –

карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років.

2. Примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду –

карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.

Стаття 181. Посягання на здоров'я людей під приводом проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів

1. Організація або керівництво групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпустою, –

караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, поєднані із втягуванням в діяльність групи неповнолітніх, – караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

ЗАКОН УКРАЇНИ
«Про міліцію»
(Витяг)

Стаття 2. Основні завдання міліції

Основними завданнями міліції є:

забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;

запобігання правопорушенням та їх припинення;

охорона і забезпечення громадського порядку;

виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;

забезпечення безпеки дорожнього руху;

захист власності від злочинних посягань;

виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;

участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Стаття 3. Принципи діяльності міліції

Діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням.

... У підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. При виконанні службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань.

(Частина третя статті 3 в редакції Закону № 2484-12 від 19.06.92).

...

Стаття 5. Діяльність міліції та права громадян

Міліція поважає гідність особи і виявляє до неї гуманне ставлення, захищає права людини незалежно від її соціального походження, майнового та іншого стану, расової та національної належності, громадянства, віку, мови та освіти, ставлення до релігії, статі, політичних та інших переконань.

... Міліція тимчасово, в межах чинного законодавства, обмежує права і свободи громадян, якщо без цього не можуть бути виконані покладені на неї обов'язки, й зобов'язана дати їм пояснення з цього приводу.

...

Стаття 11. Права міліції

Міліції для виконання покладених на неї обов'язків надається право:

1) вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійс-

---

ненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адміністративні порушення, а в разі невиконання зазначених вимог застосовувати передбачені цим Законом заходи примусу...

...16) перебувати на земельних ділянках, в жилих та інших приміщеннях громадян за їхньою згодою, а також на території і в приміщеннях підприємств, установ і організацій з повідомленням про це адміністрації з метою забезпечення безпеки громадян, громадської безпеки, запобігання злочину, виявлення і затримання осіб, які його вчинили.

...

Стаття 20. Правове становище працівників міліції

Працівник міліції є представником державного органу виконавчої влади. Законні вимоги працівників міліції є обов'язковими для виконання громадянами і службовими особами.

м. Київ, 20 грудня 1990 року.

Додаток 2

**МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ АКТИ
ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ****ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ**

**Прийнята і проголошена резолюцією 217А
Генеральної Асамблеї ООН
від 10 грудня 1948 р.
(Витяг)**

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

...

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ І ОСНОВНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ

Підписана 4 листопада 1950 р. у Римі.
Ратифікована Україною 17 липня 1997 р.
(Витяг)

...

Стаття 4

1. Жодна людина не може перебувати в рабстві або в підневільному стані.

2. Жодна людина не може бути приневолена до примусової чи обов'язкової праці.

3. Для цілей цієї статті термін «примусова чи обов'язкова праця» не охоплює:

б) будь-яку службу військового характеру або, у разі відмови від неї з релігійних чи політичних мотивів у країнах, де така відмова визнається, службу, визначену замість обов'язкової військової служби...

...

Стаття 9

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати релігію або свої переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдно чи приватно, в богослужінні, ученні, виконанні релігійних і ритуальних обрядів.

2. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я і моралі або для захисту прав і свобод інших людей.

...

Стаття 14

Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин.

**ДЕКЛАРАЦІЯ
ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ НЕТЕРПИМОСТІ І
ДИСКРИМІНАЦІЇ НА ОСНОВІ РЕЛІГІЇ АБО ПЕРЕКОНАНЬ**

**Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН
від 25 листопада 1981 р.**

Генеральна Асамблея,

беручи до уваги, що, відповідно до одного з основних принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, гідність і рівність притаманні кожній людині і що всі держави-члени зобов'язались чинити спільні і самостійні дії у співдружності з Організацією Об'єднаних Націй для сприяння й заохочення загального поважання і дотримання прав людини та основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови чи релігії,

беручи до уваги, що у Загальній декларації прав людини та у міжнародних пактах про права людини проголошуються принципи недискримінації та рівності перед законом і право на свободу думки, совісті, релігії або переконань,

беручи до уваги, що ігнорування і порушення прав людини і основних свобод, зокрема права на свободу думки, совісті, релігії або переконань будь-якого виду, є прямо чи опосередковано причиною війни та тяжких страждань людства, особливо коли вони служать засобом іноземного втручання у внутрішні справи інших держав і призводять до розпалювання ненависті між народами і державами,

беручи до уваги, що релігія або переконання є для кожного, хто їх дотримується, одним з основних елементів його розуміння життя і що свободу релігії або переконань слід повністю дотримуватися і гарантувати,

вважаючи важливим сприяти розумінню терпимості та поваги в питаннях свободи релігії або переконань і домагатися неприпустимості використання релігії або переконань з метою, несумісною зі Статутом, іншими відповідними документами Організації Об'єднаних Націй і з метою й принципами цієї Декларації,

будучи переконаною в тому, що свобода релігії або переконань повинна також сприяти досягненню мети загального миру, соціальної справедливості й дружби між народами та ліквідації ідеологій і практики колоніалізму та расової дискримінації,

відзначаючи з задоволенням прийняття декількох і набрання чинності декількох конвенцій, під егідою Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих закладів, про ліквідацію різних форм дискримінації,

будучи занепокоєною проявами нетерпимості та наявністю дискримінації у питаннях релігії або переконань, яка ще спостерігається в деяких районах світу,

сповнена рішучості вжити всі необхідних заходів до якнайшвидшої ліквідації такої нетерпимості в усіх її формах і проявах і запобігти дискримінації на основі релігії або переконань і боротися з нею,

проголошує цю Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань:

Стаття 1

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати релігію чи переконання будь-якого виду на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та висловлювати переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати релігію чи переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або висловлювати переконання підлягає лише обмеженням, що встановлені законом і необхідні для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

Стаття 2

1. Ніхто не повинен зазнавати дискримінації на основі релігії або переконань з боку будь-якої держави, установ, групи осіб чи окремих осіб.

2. У цій Декларації вираз «нетерпимість і дискримінація на ґрунті релігії або переконань» означає будь-яку відмінність, виняток, обмеження чи переваги, оснований на релігії або переконаннях, і має метою чи наслідком знищення або зменшення визнання, користування чи здійснення на основі рівності прав людини та основних свобод.

Стаття 3

Дискримінація людей на основі релігії або переконань є образою гідності людської особи та запереченням принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і засуджується як порушення прав людини й основних свобод, що були проголошені у Загальній декларації прав людини і детально викладені у міжнародних пактах про права людини, і як перешкода для дружніх і мирних відносин між державами.

Стаття 4

1. Всі держави повинні вживати ефективних заходів для попередження і ліквідації дискримінації на основі релігії або переконань у визнанні, здійсненні та реалізації прав людини і основних свобод у всіх сферах суспільного, економічного, політичного, соціального та культурного життя.

2. Всі держави докладають максимум зусиль із прийняття чи скасування законодавства, коли це необхідно, для заборони будь-якої подібної

дискримінації, а також для вжиття всіх належних заходів боротьби проти нетерпимості на основі релігії або інших переконань у даній сфері.

Стаття 5

1. Батьки чи, у відповідних випадках, законні опікуни дитини мають право визначати спосіб життя у межах сім'ї згідно зі своєю релігією або переконаннями, а також виходячи з морального виховання, яке, на їхню думку, повинна отримати дитина.

2. Кожна дитина має право на доступ до освіти у галузі релігії або переконань згідно з бажаннями її батьків або, у відповідних випадках, законних опікунів і не примушується до навчання в галузі релігії або переконань у супереч бажанням її батьків або законних опікунів, причому керівним принципом є інтереси дитини.

3. Дитина захищається від будь-якої форми дискримінації на основі релігії або переконань. Вона повинна виховуватися у дусі розуміння, терпимості, дружби між народами, миру та загального братерства, поваги до свободи релігії або переконань інших людей, а також у повному усвідомленні того, що її енергія і здібності мають бути присвячені служінню на благо інших людей.

4. Якщо дитина не знаходиться на піклуванні своїх батьків або законних опікунів, то відповідно беруться до уваги виявлена нею воля або будь-які виявлення її волі в питаннях релігії або переконань, причому керівним принципом є інтереси дитини.

5. Практика релігії або переконань, у яких виховується дитина, не повинна завдавати шкоди ні її фізичному або розумовому здоров'ю, ні її повному розвитку, з додержанням пункту 3 статті 1 цієї Декларації.

Стаття 6

Згідно зі статтею 1 цієї Декларації та з додержанням пункту 3 статті 1 право на свободу думки, совісті, релігії або переконань включає, зокрема, такі свободи:

а) відправляти культи або збиратися у зв'язку з релігією або переконаннями і створювати і утримувати місця для цієї мети;

б) створювати і утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи;

в) виготовляти, придбавати і використовувати у відповідному обсязі необхідні речі й матеріали, пов'язані з релігійними обрядами чи звичаями чи переконаннями;

г) писати, видавати і розповсюджувати відповідні публікації у цих сферах;

е) вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, пристосованих для цієї мети;

f) просити і отримувати від окремих осіб та організацій добровільні фінансові та інші пожертвування;

g) готувати, призначати, обирати або призначати за правом успадкування відповідних керівників згідно з потребами і нормами тієї чи іншої релігії або переконань;

h) додержуватися днів відпочинку і відзначати свята і відправляти обряди за приписами релігії або переконань;

і) встановлювати і підтримувати зв'язок з окремими особами і громадами в галузі релігії або переконань на національному і міжнародному рівнях.

Стаття 7

Права і свободи, що проголошені у цій Декларації, подаються в національному законодавстві таким чином, щоби кожна людина могла користуватися такими правами і свободами на практиці.

Стаття 8

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачується з метою обмеження або відходу від будь-якого права, як воно визначено у Загальній декларації прав людини і у міжнародних пактах про права людини.

МІНІМАЛЬНІ СТАНДАРТНІ ПРАВИЛА ПОВОДЖЕННЯ З В'ЯЗНЯМИ

**Резолюція Економічної і Соціальної Ради ООН
663 СІ (XXIV) від 31 липня 1957 р. та 2076 (LXII) від 13 травня 1977 р.
(Витяг)**

...

6. 1) Нижченаведені правила слід застосовувати неупереджено. Дискримінація за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, сімейного становища або соціального стану неприпустима.

2) З іншого боку, треба поважати релігійні переконання та моральні засади в'язнів, які належать до тих чи інших груп населення.

...

Релігія

41. 1) У заклади, де є досить велика кількість в'язнів, що належать до однієї конфесії, слід призначати кваліфікованого служителя даного культу або дозволяти йому відправляти там відповідні обряди. Якщо є можливість,

а кількість таких в'язнів значна, такого служителя треба призначати на певний час.

2) Кваліфікований служитель культу, який призначається або допускається в заклад на основі пункту 1, повинен мати можливість регулярно проводити релігійні обряди та у відведений для цього час періодично відвідувати наодинці в'язнів, які належать до його конфесії, для бесід на релігійні теми.

3) В'язнів не можна позбавляти можливості доступу до кваліфікованих представників будь-якої конфесії. З іншого боку, якщо в'язень протестує проти відвідування його служителями культу, до його побажань треба ставитися з повною повагою.

42. У межах досяжного кожен в'язень повинен мати можливість задовольняти свої релігійні потреби, беручи участь у релігійних обрядах у стінах закладу, і мати в своєму розпорядженні релігійні писання, властиві його віросповіданню.

Поводження з в'язнями

...

66. 1) З цією метою треба вжити всіх придатних засобів, включаючи релігійне обслуговування в країнах, де це можливо, навчання, професійну підготовку та орієнтацію, вивчення конкретних соціальних випадків, консультації щодо працевлаштування, фізичне виховання і зміцнення характеру. Причому треба враховувати індивідуальні потреби в'язня, його соціальне минуле, історію його злочину, його фізичні й розумові здібності та можливість, його темперамент, тривалість терміну його ув'язнення і його можливість після звільнення.

...

Освіта і відпочинок

77. 1) В'язням, що здатні мати з цього користь, слід забезпечувати можливість подальшої освіти, включно з релігійним вихованням у країнах, де таке допускається. Навчання неграмотних і молоді слід вважати обов'язковим, і органи тюремного управління повинні звертати на це особливу увагу.

Додаток 3

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Який з підходів є релігієзнавчим:
  - а) дослідник відчуває свій суб'єктивний релігійний зв'язок з об'єктом вивчення;
  - б) дослідник ставиться нейтрально до об'єкта вивчення.
2. Яке з визначень релігії, на ваш погляд, є найбільш повним:
  - а) віра в існування душі та духів;
  - б) комплекс вірувань і практичних дій, за допомогою яких люди намагаються спілкуватися з реальністю, що знаходиться за межами повсякденного досвіду;
  - в) віра в існування потойбічного світу;
  - г) відчуття зв'язку з Абсолютом.
3. Позначте стрілками, до якого з розділів релігієзнавства відноситься вивчення зазначених проблем:
  1. Історія релігії.
  2. Психологія релігії.
  3. Соціологія релігії.
  4. Філософія релігії:
    - а) пояснення сутності й природи релігії, гносеологічний аналіз релігії, дослідження гносеологічних коренів релігійної свідомості;
    - б) визначення ролі й місця релігії в суспільстві, її соціальних функцій, структури релігійної надбудови; дослідження релігії на рівні функціонування соціальної групи й на рівні особистості;
    - в) сфера психічних особливостей віруючих, їхнього внутрішнього світу, дослідження релігійних уявлень і почуттів, емпіричне вивчення психіки окремих особистостей і груп;
    - г) історія виникнення й еволюція окремих релігій в усій розмаїтості їхніх особливостей, у їхній хронологічній послідовності.
4. «Бог і природа є одна й та ж матерія, один і той же простір, одна і та ж причина, що однаково діє повсюдно» (Дж. Бруно). Як називається філософська концепція, що цілком розчиняє божество в матеріальному світі?
  - а) матеріалізм;
  - б) ідеалізм;
  - в) деїзм;
  - г) пантеїзм;
  - д) атеїзм.

-
-
5. Виберіть риси, що відрізняють релігію від філософського ідеалізму:
- а) звертання до теоретичного мислення;
  - б) первинність духовного;
  - в) персоніфікація надприродних істот;
  - г) абсолютизація світового деміурга;
  - д) опора на віру;
  - е) наявність релігійного культу й релігійних організацій;
  - ж) опора на тексти «священних книг»;
  - з) наявність елементів позитивних знань.
6. Серед функцій релігії в житті суспільства є формування певної системи норм і цінностей, специфікою яких є збереження і зміцнення віри в надприродне. Це функція:
- а) світоглядна;
  - б) інтегративна;
  - в) регулятивна;
  - г) компенсаторна.
7. Виберіть основні структурні частини релігійного комплексу:
- а) церква;
  - б) релігійний культ;
  - в) священні книги;
  - г) релігійні організації;
  - д) релігійна психологія;
  - е) релігійна віра.
  - є) релігійна свідомість;
8. Знайдіть взаємозв'язок ранніх релігійних вірувань із явищами, властивими сучасним світовим релігіям:
- 1. Анімізм.
  - 2. Фетишизм.
  - 3. Тотемізм.
  - 4. Магія:
    - а) шанування «чорного каменя» у Каабі;
    - б) віра в ангелів, архангелів, чортів тощо;
    - в) шанування ікон, мощів;
    - г) таїнство причастя.
9. Визначте, які з названих рис сучасних релігій є залишками шаманізму:
- а) віра в існування потойбічного світу;
  - б) наявність професійних служителів культу;
  - в) уявлення про те, що священник перебуває в особливих відносинах зі світом духів;

-
-
- г) елементи екзальтації;
  - д) виконання магічних обрядів.
10. Визначте основні риси, властиві пізнім національно-державним релігіям:
- а) значні масштаби впливу в межах однієї держави;
  - б) існування тільки за давніх часів;
  - в) велика живучість;
  - г) політеїзм;
  - д) єдність політеїзму й монотеїзму;
  - е) спрощення жертвоприношень;
  - є) розвиненість учень про загробне вшанування.
  - ж) монотеїзм;
11. Вищий церковний ієрарх у православ'ї:
- а) патріарх;
  - б) митрополит;
  - в) архіандрит;
12. Виберіть характерні риси таких напрямків буддизму:
- 1. Хінаяна.
  - 2. Махаяна.
  - 3. Тибетський буддизм (ламаїзм):
    - а) Будда – утілення вічного світового принципу;
    - б) аскетичний шлях порятунку;
    - в) досягнення стану Бодхісатви;
    - г) шанування Будди як реальної людини, яка за допомогою власних зусиль досягла просвітління;
    - д) з'єднання махаяни з місцевою релігією бон (форма шаманізму);
    - е) масове поширення інституту лам.
13. У яких релігіях шануються священні книги:
- 1. Біблія (Старий і Новий Завіти).
  - 2. Танах (Старий Завіт).
  - 3. Веди.
  - 4. Коран.
  - 5. Авеста.
  - 6. Даодецзин:
    - а) даосизм;
    - б) іслам;
    - в) іудаїзм
    - г) індуїзм;
    - д) християнство;
    - е) зороастризм.

-
-
14. Пророк, який дав іудеям Тору (Закон):
- а) Авраам;
  - б) Ісаак;
  - в) Мойсей;
  - г) Давид;
  - д) Ісус.
15. Основна ідея книги Танах:
- а) прихід іудеїв у землю обітовану;
  - б) богообраність іудейського народу, договір з Богом;
  - в) гріхопадіння людей;
  - г) вихід із землі Єгипетської.
16. Ідеям раннього християнства близькі ідеї іудео-християнської секти:
- а) терапевтів;
  - б) фарисеїв;
  - в) ессеїв.
17. Відповідно до релігійної точки зору, Христос постраждав на хресті:
- а) через зрадництво учня;
  - б) заради спокути первородного гріха;
  - в) через переслідування іудеїв.
18. Загальнохристиянський (апостольський) Символ віри розроблено:
- а) у працях «отців церкви»;
  - б) на Нікейському й Константинопольському соборах;
  - в) у Новому Завіті.
19. Поділ християнських церков на західне (католицьке) і східне (православне) християнство відбувся:
- а) у V ст. під час падіння західної Римської імперії;
  - б) у 1054 році;
  - в) у XVI в. (період Реформації).
20. Хресне знамення здійснюється:
1. У православ'ї.
  2. У старообрядництві.
  3. У католицизмі:
    - а) п'ятьма перстами – символ п'яти ран, завданих Христу під час розп'яття;
    - б) трьома перстами, що є символом трьох іпостасей Бога (Бог Син, Бог Отець, Бог Дух Святий);
    - в) двома перстами – подвійна природа Христа – Божа й людська.

-
-
21. Виберіть напрямки пізнього протестантизму:
- а) баптизм;
  - б) лютеранство;
  - в) англіканство;
  - г) п'ятидесятництво;
  - д) адвентизм;
  - е) методизм;
  - є) анабаптизм;
  - ж) свідки Єгови;
  - з) інші (допишіть).
22. Основні принципи культової практики ісламу:
- а) визнання єдиногобожжя і пророчої місії Мухаммеда (шахада);
  - б) п'ятиразова молитва (намаз);
  - в) ритуальне обмивання (визнання очисної сили води);
  - г) податок на користь бідних (зак'ят);
  - д) паломництво до святих місць (хадж);
  - е) священна війна (джихад), як з невірними, так і з власною недосконалістю;
  - є) пост (саум);
  - ж) шанування зображень Аллаха і пророків.
  - з) шанування легендарного пророка Ібрахіма (Авраама);
23. Виберіть загальні віросповідні особливості протестантизму:
- а) порятунок особистою вірою;
  - б) поклоніння іконам, мощам, святим;
  - в) Біблія – єдине джерело одкровенень;
  - г) особливе почитання ченцям;
  - д) принцип загального священства всіх віруючих;
  - е) спрощення культово-обрядової сторони;
  - є) демократизація церковного життя (виборність священників).
24. Розбіжність між двома основними напрямками в ісламі відбулася через таку причину:
- 1. Шійіти.
  - 2. Сунніти:
    - а) імам – глава світської та релігійної влади – обирається і призначається віруючими;
    - б) імам є таким за своєю сутністю, завдяки Божій благодаті (як нащадок Мухаммеда).

-
-
25. Для давньоукраїнської (давньослов'янської) традиції характерна віра в:
- лісовиків, вампірів, берегинь, русалок, домовиків;
  - Роду і Рожаниць;
  - дріад, німф, океанід, сільфід та ін.
26. За часів князя Володимира головне місце в пантеоні богів займав:
- 1) Велес;
  - 2) Сварог;
  - 3) Даждьбог;
  - 4) Перун;
  - 5) Мокош.
- Він був богом:
- а) неба й вогню, ковальського ремесла;
  - б) сонця й життя;
  - в) скотарства;
  - г) воїнства й грому.
27. Активну участь у боротьбі українського народу проти національно-релігійного та соціального гніту з боку польської шляхти й католицької церкви в XVI ст. брали:
- а) православні монастирі;
  - б) православні священники;
  - в) церковні братства.
28. Легендарний апостол, що, відповідно до легенди, хрестив територію майбутньої Русі:
- а) Іоан;
  - б) Петро;
  - в) Андрій.
29. Особливостями української греко-католицької церкви є:
- а) визнання католицької догматики;
  - б) визнання православної догматики;
  - в) візантійський (східний) обряд;
  - г) католицька культово-обрядова система;
  - д) автокефальність (самостійність);
  - е) інше (допишіть).
30. Служителів язичницького культу слов'яни називали:
- а) друїдами;
  - б) брахманами;
  - в) волхвами.

-
-
31. Згідно з ісихазмом богопізнання можливе завдяки:
    - а) інтелекту;
    - б) містичному спогляданню в чернечому подвижництві.
  32. Релігійна духовність українця:
    - а) екстравертивна;
    - б) кордоцентрична;
    - в) інтровертивна.
  33. Розкол у православ'ї України у 90-х роках мав причиною:
    - а) протест проти великоросійського шовінізму;
    - б) догматично-культові розбіжності;
    - в) прагнення до національної та державної самостійності.
  34. В яких документах в Україні викладено основні постулати свободи совісті?
    - а) нормативно-правові документи;
    - б) особисті документи;
    - в) правові акти;
    - г) Конституція України.
  35. На чому ґрунтується релігійна толерантність?
    - а) на гідності кожної людської істоти як Божої дитини;
    - б) на любові;
    - в) на дружбі;
    - г) на вірі в Бога.
  36. Що створює найкращі умови для свободи совісті, віровиявлення та релігійного плюралізму?
    - а) воля;
    - б) Світовий Дух;
    - в) віра;
    - г) демократія.
  37. На мій погляд, вимогам сучасної людини найбільше відповідає така релігія (філософія):
    - а) православ'я;
    - б) кришнаїзм;
    - в) баптизм;
    - г) харизматична церква;
    - д) багаїзм;
    - е) свідки Єгови;
    - є) греко-католицька церква;
    - ж) Агні-йога;
    - з) дзен-буддизм;
    - і) інше (дopiшть).

Відповіді

1 – б; 2 – б; 3 – 1г, 2в, 3б; 4а; 4 – г; 5 – в, г, д, е; 6 – в; 7 – б, г, е, є; 8 – 1б, 2а, 3г, 4в; 9 – б, в, г, д; 10 – а, в, д, е, є; 11 – а; 2а, в; 3д, г; 12 – 1б, г; 2а, в; 3д, е; 13 – 1д, 2в, 3г, 4б, 5е, 6а; 14 – в; 15 – б; 16 – в; 17 – б; 18 – б; 19 – б; 20 – 1б, 2в, 3а; 21 – а, г, д, е, ж; 22 – а, б, г, д, є; 23 – а, в, д, е, є; 24 – 1б, 2а; 25 – а, б; 26 – 4г; 27 – в; 28 – в; 29 – а, в; 30 – в; 31 – б; 32 – б; 33 – в; 34 – г; 35 – а; 36 – г.

Додаток 4

СЛОВНИК ОСНОВНИХ РЕЛІГІЄЗНАВЧИХ ПОНЯТЬ

А

Августин Аврелій (Augustinus, 354-430 pp.) – один з Отців християнської церкви, його основні праці: «Про користь віри», «Сповідь», «Про град Божий», «Про Тройцю», «Про блаженне життя» та ін., у яких розглядаються проблеми християнської догматики.

Автокефалія (від грецьк. autos – сам, kephale – голова) – самостійність, адміністративна незалежність православної церкви.

Адвентизм (від лат. adventus – пришестя) – течія у пізньому протестантизмі, що виникла у 30-х роках XIX століття в США. Засновник Вільям Міллер, який передбачав друге пришестя Христа в 1843-44 роках. Незважаючи на провал пророцтв, учення про друге пришестя Христа займає особливе місце в догматиці А. Адвентисти вважають, що друге пришестя Христа буде супроводжуватися воскресінням праведників. Прийнятим є водохрещення дорослих і обмивання ніг. Е. Уайт запроваджено реформи: «санітарну реформу», шанування суботи, заперечення безсмертя душі, раю й пекла.

Аджорнаменто (від італ. aggiornamento – осучаснення) – термін, яким після Другого Ватиканського собору 1963-1965 років названо політику модернізації, відновлення, проведену католицькою церквою.

Аллах (від араб. «аліллах» – бог) – ім'я Бога в ісламі. А. – єдиний і тільки один Бог, творець світу, що обрав Мухаммеда посланцем до людства. Символ віри ісламу: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед – пророк його».

Англіканство – одна з протестантських течій, що виникла в Англії в XVI ст. З'єднує католицьке вчення про рятівну місію церкви з протестантським догматом про порятунок особистою вірою. Символ віри викладено в Книзі загальних молитов. Організація і культ – католицькі, будівля – єпископальна. Глава церкви – король Англії. Примас – архієпископ Кентерберійський.

Аніматизм (від лат. animatus – живий) – перенесення психічних властивостей людей на природу.

Анімізм (від лат. anima – душа) – форма найдавніших вірувань, пов'язана з уявленням про існування в тілі людини двійника її, душі, від якої залежить і життя людини, і його стан.

Апокриф (від грецьк. apokryphos – таємний) – неканонічні релігійні книги, не визнані священними. Більшість з них не визнані церквою. Дані

про них дають знахідки в Єгипті 1946 р. (Наг-Хаммді), Палестині 1947 р. (Хірбет-Кумран).

Апологети – ранньохристиянські теологи (Тертулліан, Ориген та ін.), які в часи переслідувань християн (II–III століття) доводили переваги нової релігії перед іншими віруваннями та необхідність її для держави.

Архат – за буддійським ученням хінаяни це святий, що досяг нірвани й навіки поринув у неї.

Аскетизм релігійний (від грецьк. askesis – подвиг) – спосіб життя, що передбачає добровільну відмову від життєвих задовольень, утримування від яких християнство вважає богоугодним.

Атеїзм (від грецьк. а – заперечення, theos – бог) – світоглядна орієнтація людини, що заперечує надприродне начало.

Ахімса (санскр. – ненасильство) – в індуїзмі, джайнізмі, буддизмі релігійно-етичний принцип, що проповідує невбивство нічого живого, що пов'язане з вірою в переселення душ.

Б

Бантизм (від грецьк. baptizo – хрещу водою) – протестантський рух, що виник на поч. XVII століття в Англії. Джерело віровчення – Біблія (Новий Завіт). Визнається: водохрещення дорослих, причастя (хлібопреломлення), віра в особистий порятунок шляхом віри в спокутну жертву Христа й обрання віруючих до порятунку, принцип загального священства віруючих.

Берестейська церковна унія – об'єднання православної Київської митрополії з католицькою церквою, що відбулася в 1596 році на соборі в м. Бересті. Збережено візантійський (православний) обряд, національні особливості й традиції при визнанні католицького віровчення. Ліквідована на Львівському соборі 1946 р. До 1989 р. в Україні греко-католицизм існував нелегально. Верховний архієпископ УГКЦ Святослав Шевчук.

Біблія (від грецьк. biblion – книга) – священна книга християнства. Перша частина Біблії – Старий Завіт – запозичена в іудеїв (книга Танах). Складалася протягом 1 тис. до н.е. і I–II століть н.е. Тексти за іудейською та християнською традицією вважаються богонахненними. Мова Старого Завіту: давньоєврейська і давньоарамейська, Нового Завіту – давньогрецька.

Бог – вища надприродна сутність, що відповідно до релігійної точки зору є творцем і причиною світу, абсолютною досконалістю й могутністю.

Бодхісатва (санскр. – той, хто прагне до просвітління) – людина, яка прийняла рішення стати буддою; той, хто досяг просвітління, але відмовляється піти в нірвану, щоб своїм прикладом допомогти іншим досягти просвітління.

Брахма – в індуїзмі бог – творець світу, один із членів тріади верховних богів (Тримурти). Протистоїть Вішну – богу-охоронцю і Шиві – богу-руйнівнику.

Брахман – 1) творче начало, абсолют, вища об'єктивна реальність, тожжна атману – особистій душі, суб'єктивному началу; 2) коментар до Вед; 3) каста жерців в індуїзмі.

Будда (санскр. «прояснений») – 1) царевич Сиддхартха Гаутама, що став основоположником буддійського вчення (у хінаяні); 2) істота, яка досягла вищого ступеня духовного розвитку, символ (у махаяні).

Буддизм – світова релігія, що виникла в VI в. до н.е. в Індії. Сьогодні у світі близько 400 млн. буддистів. Засновник – царевич Сиддхартха Гаутама з племені шак'я (Будда). Основні ідеї: «Життя є страждання» і «Шлях до порятунку». Існують три галузі буддизму: хінаяна – «мала колісниця»; махаяна – «велика колісниця»; ваджраяна – «алмазна колісниця». Загальне джерело – священні тексти «Трипітака» – «три кошики».

В

Великдень – головне свято християн, установлене на честь чудесного воскресіння розп'ятого на хресті Ісуса Христа. Запозичене з іудаїзму, де відзначалося як свято на честь виходу євреїв з Єгипту. Іудеї відзначають свято песах 14 числа місяця нисана за місячним календарем. Християни на Нікейському соборі 325 року вирішили відзначати Великдень у перший тиждень після весняного рівнодення і наступного за ним повного місяця, але щоб християнська пасха не збігалася з іудейською.

Веди (санскр. – «священне знання») – священні тексти індуїзму. Головна ідея: людина – духовна істота, що повинна звільнитися від пут матеріального світу й повернутися до Бога.

Віра релігійна – бездоказове визнання реального існування надприродних сил. З релігійної точки зору віра є дарована Богом благодать.

Всесвітні собори – збори вищого духівництва, представників християнських помісних церков, на яких розроблялися догматична й культова системи християнства, формувалися канони. До розколу 1054 року проведено сім загальнохристиянських соборів.

Г

Гріх – учинок людини, що суперечить релігійним нормам. У богослов'ї розглядається гріх проти віри (байдужість, сумнів, скептицизм), надії (самовпевненість, малодушність, розпач), любові до Бога (себелюбство, гордіня, прихильність до земного, невдячність).

Грихопадіння людей – відповідно до біблійного оповідання про вигнання Адама й Єви з раю це подія, у результаті якої людство на землі стало смертним. Але, уже виганяючи людей з раю, Бог дарував людям надію на порятунок, пророчачи прихід Спасителя.

Д

Дванадцять свята – дванадцять найважливіших після Великодня православних свят. Вісім із них присвячені Христу, чотири – Богородиці.

Деїзм (від лат. deus – бог) – релігійно-філософське вчення, відповідно до якого Бог, будучи безособовим началом і причиною світу, не втручається в його явища та процеси.

Декалог – релігійно-моральні норми, подані в Старому Завіті (Вихід, гл. 20, і Второзаконня, гл. 5). Перші чотири заповіді стверджують монотеїзм і релігійні норми, інші шість – загальнолюдські моральні норми.

Джихад (араб. – зусилля в справі поширення мусульманської віри). Спочатку розглядався як газават (від араб. «набіг» – війна за віру). Сьогодні переважно розглядається як війна з власною недосконалістю.

Догмати релігійні (від грецьк. dogmatos – навчання) – основні положення якої-небудь релігії, що визнаються як вічні й незмінні істини, установлені Богом.

Дхарма (санскр. – 1) доктрина, навчання; 2) правило, закон; 3) вища реальність.

Е

Есхатологія (від грец. eshatos – останній, logos – вчення) – релігійне вчення про кінцеву долю людства і світу.

Є

Євангелія (від грецьк. euangelion – блага звістка) – ранньохристиянські твори про життя Ісуса Христа. Авторство євангелій приписується учням Ісуса – апостолам чи учням апостолів. Відомими є близько 30 євангелій, з них тільки чотири ввійшли до канону: від Матвія, Марка, Луки, Івана. Перші три за схожість одне з одним отримали назву синоптичних (від грецьк. synoptikos – що бачить все разом). Головним джерелом євангелій були старозавітні пророцтва. Затвердження перших чотирьох євангелій відбулося в 325 р. на Нікейському соборі.

Єпископ (грецьк. episkopos – охоронець) – вища ієрархічна ступінь у більшості християнських церков.

Ж

Жрець – людина, яка в політеїстичних релігіях виконує роль посередника між Богом і людьми. Термін «ієрей», яким у православ'ї позначається сан священика, походить від грецьк. *hierēus* – жрець.

І

Ікона (від грецьк. *eikon* – образ, зображення) – мальовниче зображення богів, святих та ін., що є предметом релігійного поклоніння.

Ісихазм (від грецьк. *hesychia* – спокій, тиша, відчуженість) – містико-аскетичне вчення православ'я. Вищий ступінь пізнання – Богопізнання – може бути досягнута містичним спогляданням у чернечому подвижництві. Заперечує пізнання Бога за допомогою інтелекту. Представники: Макарій Єгипетський, Іван Лествичник, Григорій Палама.

Іслам (араб. – покірність) – одна зі світових релігій. Виникла в VII столітті в Аравії, у період консолідації арабів. Особлива увага приділялася питанням права і зовнішньої обрядовості. Це знайшло відображення в п'ятьох принципах віровчення: визнання єдиного божжя і Мухаммеда як посланця Аллаха, молитва (салят), пост (саум), податок на користь бідних (зак'ят) і паломництво до святих місць (хадж).

К

Канон (грецьк. *kanon* – зразок, правило) – установлення щодо віровчення, догматики та культу. У християнській канон входять: Символ віри, вчення Ісуса Христа й апостолів, Святе письмо, правила богослужіння, обрядів, церковні піснопіння.

Карма (санскр. – борг, відплата) – «закон відплати», відповідно до якого поведінка людини в реальному житті зумовлює її подальшу долю в процесі перероджень.

Католицизм (від грецьк. *katholikos* – вселенський) – один з основних, разом із православ'ям і протестантизмом, напрямків у християнстві, який остаточно сформувався після поділу церков 1054 р. із прийняттям ряду догматів і канонів, що відрізняються від загальнохристиянських постанов. Має єдиний центр, розташований у місті-державі Ватикані, та єдиного главу – Папу Римського. Нинішній Папа Римський – Франціск I, перший папа з Нового Світу (Хорхе М'аріо Бергольо).

Комплекс релігійний – сукупність елементів структури релігії: релігійна свідомість, релігійний культ, релігійні організації, релігійні відносини (релігійна віра), що взаємодіють між собою і створюють єдину систему.

Конфесія (від лат. *confessio* – визнання) – спільність віруючих, яка має свою організацію, культ і віровчення.

Коран (араб. аль-кур'ан – «читання») – священне писання мусульман. З релігійної точки зору Коран існує одвічно, знаходиться в Аллаха, який передав його людям через одкровення Мухаммеда. Складається з 114 розділів (*сур*), що у свою чергу поділяються на вірші (*аяти*). За життя Мухаммеда існував в усній формі, за перших трьох халіфів оформлений письмово. Доповнюється *Сунною* – переказами про пророка і його учнів.

Кордоцентризм (від лат. *cordis* – серце) – концепція Богопізнання, у якій серце вважається головним органом пізнання Бога.

Креаціонізм (від лат. *creatio* – творення) – релігійне вчення, що пояснює походження світу «божественним творчим актом».

Культ релігійний (від лат. *cultus* – поклоніння) – система релігійних дій, предметів і символів, пов'язана з релігійними уявленнями віруючих і спрямована на задоволення релігійних потреб.

Л

Ламаїзм (тибетський буддизм) – релігія, що виникла на Тибеті в VII–XIV століттях н.е. на основі поєднання махаяни з місцевою релігією бон. Засновник – тибетський лама Цзонкаба. Збережено основні буддійські положення за складної обрядовості й масового поширення інституту лам.

Лютеранство – один із напрямків раннього протестантизму. Виник в XVI ст. Принципи, проголошені Мартином Лютером: спасіння особистою вірою, священство всіх віруючих, рівність усіх перед Богом, принцип «дешевої церкви». Із таїнств збережено: водохрещення і причастя. Заперечується Священний переказ, чернецтво, поклоніння святим, мощам. Основи віровчення викладено в Книзі згоди.

Люцифер – (від давньоєвр. «супротивник») сатана, відповідно до релігійних вчень – злий дух чи глава злих духів, що є причиною зла у світі.

М

Магія (від грецьк. *magia* – чаклунство) – віра в можливість впливу на навколишній світ чаклунськими діями: за допомогою духів, фетишів тощо. У ранніх формах релігії магія – зародкова форма релігійного культу.

Масонство (від франц. *franc maçon* – вільний каменярь) – міжнародна релігійно-філософська течія, що набула поширення у XVIII ст. Організаційні форми та символіку М. запозичило від середньовічних церковних братств каменярів. Мета М. – «об'єднання людей на основах братерства, любові, взаємодопомоги й вірності». Для поглядів М. характерними є деїзм,

віра у вічний закон природи, досягти який можуть тільки обрані шляхом просвітління. Головне божество – Великий архітектор Всесвіту. Має чітку ієрархічну структуру. Сьогодні це одна з найбільш впливових конспіративних організацій у світі.

Махаяна (див. буддизм) – напрямок у буддизмі. Від хінаяни відрізняється більшою релігійністю. Якщо мета хінаяни – досягнення особистого порятунку, то мета махаяни – досягнення стану бодхісатви. Якщо в хінаяні Будда – реальна людина, царевич Сиддхартха Гаутама, то в махаяні Будда – це втілення вічного світового принципу, у кожній живій істоті є частка Будди.

Мекка – головне священне місто мусульман в Аравії, де народився і почав свою діяльність пророк і засновник ісламу Мухаммед. Тут знаходиться Кааба – головна святиня мусульман, до якої кожен мусульманин повинен здійснити паломництво (хадж).

Мечеть (араб. масджид – місце поклоніння) – релігійно-культува споруда в ісламі. Не освячується, складається з ніші, що вказує напрямок киблі (тобто моління), кафедри проповідника (мінбар), книгосховища, приміщення для ритуальних обмивань, веж для закликів до молитви (мінаретів).

Міжнародна асоціація релігійної свободи (МАРС) – визнане ООН і ЮНЕСКО об'єднання представників різних конфесій, мета якого – запобігання порушенням волі віросповідання. Створено в 1992 році. Центр Асоціації знаходиться у Вашингтоні.

Міжнародне товариство свідомості Кришни – сучасний варіант індуїзму (його гілки – вішнуїзму), створений у 60-ті роки ХХ в. Бгактиведантою Свами Прабхупадою. Мета – пропаганда ведичних знань, поширення свідомості Кришни та брахманської культури. Головне – віра в Кришну як Верховну особистість Господа, проповідування вірного служіння йому, досягнення свідомості Кришни. Священні тексти: Бгават-Пурана, Брахма-Самхіті. Здійснюють благодійну діяльність щодо реабілітації ув'язнених, боротьби з наркоманією і т.д.

Містика (від грецьк. *mystika* – таємничі обряди, таїнство) – релігійно-філософська віра в можливість надприродного спілкування з Богом, Вищим началом, духами, іншими світами тощо. Особливістю є уявлення, що пізнання Бога і сутності світу можливе тільки шляхом надприродного споглядання, містичного досвіду. Властива більшості давніх і сучасних релігій.

Міфологія (від грецьк. *mythos* – сказання, *logos* – вчення) – історична форма світогляду, система міфів і міфологічна свідомість визначеного народу, універсальний спосіб духовного освоєння дійсності. У класичному міфі – продукт колективного художньо-образного мислення на почуттєвому рівні – переплетені реалістичні знання, фетишизм, тотемізм і анімізм.

Монотеїзм (від грецьк. monos – єдиний, theos – бог) – форма вірувань і культу, пов'язана з поклонінням єдиному Богу, що втілив у собі всі досконалості.

Мораль релігійна – сукупність правил і норм, вироблених якою-небудь релігією, що визначають зобов'язання віруючого стосовно Бога, інших людей, суспільства. Усі положення релігійної моралі вважаються встановленими Богом, вічними та незмінними.

Мухаммед (близько 570-632 рр.) – засновник ісламу, «посланець Аллаха». Після смерті батьків виховувався дідом і дядьком Абу Талібом. Був знайомий із християнством, його сектами, іудаїзмом, родоплеменними релігіями Аравії. У 610 році в сорокалітньому віці в нього було перше одкровення Аллаха. Усі одкровення після смерті Мухаммеда зібрано й записано в єдину книгу – Коран. У 632 р. перед смертю здійснив «велике паломництво» до Мекки.

Н

Національні релігії – релігійні вірування й культу, властиві тому чи іншому народу, нації. Це іудаїзм, індуїзм, синтоїзм, даосизм та ін. релігії, пов'язані з певною національністю. У національних релігіях етнічні та релігійні кордони збігаються, хоча за певних обставин їх прихильниками можуть бути й представники інших національностей.

Неорелігії – релігійні течії, церкви, що сформувалися в другій половині ХХ ст., у появі яких відбилися процеси модернізації в релігійній сфері. Зумовлені кризою традиційних релігій, взаємовпливом різних культурних традицій; базуються на визначеній віросповідній традиції чи синкретизмі декількох. Одна з найбільш поширених класифікацій: 1) неохристиянські; 2) неоорієнталістські; 3) неоязичницькі; 4) ньюейджевські (синкретичні) утворення. Найбільшого поширення набули серед молоді середніх прошарків населення.

Нірвана (санскр. – угасання) – термін буддизму, що позначає стан відсутності бажань. Відповідно до буддійських текстів Н. – це протилежність усьому, що може бути.

Нунцій (від лат. nuntius) – постійний дипломатичний представник Папи Римського в іноземних державах, прирівнюваний за рангом до посла. З 2015 року Апостольський нунцій у Києві архієпископ Гуджеротті.

Нью ейдже (від англ. new age – новий вік) – рух, що виник у 80-ті роки ХХ ст., який спирається на ідею «нового віку», якісно нового періоду в історії людства на відміну від попереднього невдалого. Термін використовується для позначення нових теорій сутності людського існування (нетрадиційні способи й методи трансформації свідомості, поліпшення стану здо-

ров'я, психіки, засвоєння різних практик езотеричної чи духовної традиції тощо).

О

Окультизм (від лат. *occultus* – таємний) – містичне вчення, що визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними за допомогою магічних обрядів, таємних ритуалів.

Організація релігійна – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення і культу, системою організаційних принципів і правил.

Орден чернечий – об'єднання католицьких ченців, монастирів на основі схильності до визначених принципів чернечого життя, особливих статутів із метою ствердження католицької віри. Підкоряється безпосередньо Апостольській столиці Ватикану, має особливу структуру і власну ієрархію. Найбільш поширеними є О.: св. Бенедикта, св. Домініка, св. Франциска, товариство Ісуса (єзуїти) та ін. Особливий тип О. – військово-чернечі (лицарські), що припускають збройний захист віри (іоанніти, тевтонці, тамплієри та ін.).

Ортодоксія (від грецьк. *orthodoxia* – правильна думка) – неухильне дотримання традиційного вчення церкви. Поняття з'явилося у християнстві в II ст. у зв'язку з виникненням перших ересей.

П

Пантеїзм (грецьк. *pan* – усі, *theos* – бог) – філософське вчення, у якому Бог розглядається як Абсолют, злитий із природою. Відомими є дві форми пантеїзму: натуралістична (розчинення Бога в природі – Дж. Бруно, Б. Спіноза) і релігійно-містична (розчинення природи в Богу; уважається, що Бог є в усіх явищах як їхнє надприродне начало – І. Еріюгена та ін.).

Пантеон (грецьк. *pantheon* – усі боги) – в античних релігіях – храм усіх богів; пізніше – сукупність богів будь-якої релігії.

Папа Римський (від грецьк. *pappas*, лат. *papa* – батько, наставник) – глава католицької церкви й верховний правитель міста-держави Ватикан. Обирається конклавом – зборами кардиналів – довічно.

Патристика (від грецьк. *pater* (*patros*) – батько) – сукупність богословських учень християнських мислителів II-VIII ст., відомих як отці церкви: Афанасій Олександрійський, Василь Великий, Григорій Назіанзін, Августин Аврелій, І. Дамаскін, у творах яких розроблено ідеї та поняття християнського віровчення. Їх твори ввійшли у Священий Переказ і тривалий час уважалися непогрішними.

Патріарх (від грецьк. patriarches – праотець) – 1) праотець усього людства; 2) глава автокефальної церкви в православ'ї.

Політеїзм (від грецьк. poly – багато, theos – бог) – форма вірувань і культу, пов'язана з поклонінням багатьом богам. Багатобожжя складалося в умовах формування етносів, відсутності стійких економічних зв'язків і централізованої державності. Для політеїзму характерне уявлення про ієрархію богів і особливе шанування верховного бога. Перехідна форма від політеїзму до монотеїзму – енотеїзм – поклоніння своєму богу і повага до богів інших етносів.

Православ'я – один із трьох основних напрямків у християнстві. Має близько 300 млн. послідовників. Склалося на території Візантії, самостійним напрямком стало в середині XI століття внаслідок церковного розколу, підготовленого поділом Римської імперії на західну і східну частини. Характерні риси православ'я: схильність до традиційної догматики й культу. Основа православ'я: Святе Письмо і Священний Переказ (рішення Вселенських і помісних соборів II-VIII ст.ст., праці отців церкви). Символ віри визнаний Нікео-Константинопольський. Церква вважається посередником між Богом і людьми. Духівництво поділяється на біле (одружені священники) і чорне (чернецтво). Центр християнської обрядовості – сім християнських таїнств. Особливу роль відіграють: культ святих, мощів, хреста, святої води, церковні свята й обряди. Єдиного світового центру немає.

Протестантизм (від лат. protestans – незгодний, заперечуючий) – загальна назва релігійних напрямків, своїм виникненням зобов'язаних Реформації. Термін пов'язаний із протестом деяких князів і 14 німецьких міст проти посягання католицизму на принцип свободи віросповідання. Ранні протестантські течії: лютеранство, кальвінізм, англіканство й ін. – виникають у XVI в. Пізній протестантизм – здебільшого наприкінці XIX ст. – поч. XX ст.: методисти, квакери, мормони, адвентисти, п'ятидесятники, свідки Єгови та ін. Більшість напрямків дотримується загальних віросповідних принципів: спасіння власною вірою, Біблія як єдине джерело одкровення, принцип загального священства віруючих, відмова від чернецтва, демократизм церковного життя. Спрощене оздоблення церков, число християнських таїнств скорочено до двох: хрещення і причастя. Єдиного світового центру немає.

П'ятидесятники (від біблійного свята П'ятидесятниці) – прихильники пізньопротестантського напрямку, що виник наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. В основі віровчення – біблійний сюжет про зішестя Святого Духа на апостолів. П. заявляють про можливість одержання водохрещення Святим Духом, а через нього – дарунків Святого Духа будь-якою людиною в її повсякденному житті. Серед дев'яти дарунків Святого Духа: глосолоалія (іномовлення), зміцнення вірою, ясновидіння тощо. Визнають хрещення

Святим Духом і одержання дарунків під час безпосереднього спілкування з Богом. Більшість громад України об'єднано в Раду християн віри євангельської України.

Р

Релігієзнавство – галузь гуманітарної науки, об'єктом вивчення якої є такий особистісний стан людини, що при визначенні свого місця у світі орієнтується на надприродне начало, відчуває свій зв'язок із ним. Предметом релігієзнавства є природа релігії та її функціональність.

Релігійна свідомість – здатність віруючого визначати своє ставлення до світу через систему поглядів і почуттів, зміст і значення яких складає віра в надприродне.

Релігійна філософія – філософські напрямки, орієнтовані на проблеми, пов'язані з релігійною тематикою.

Релігія – духовний феномен, що відбиває не тільки віру людини в існування надприродного начала, що є джерелом буття всього існуючого, але і є для людини засобом спілкування з цим началом, входження до його світу. Релігія заперечує, що буття людини є випадковим, стверджує його як невід'ємну частину світу.

С

Сакральне (від лат. sacer – священний) – наділене божественною благодаттю. Це релігійна віра, таїнства, церква, священнослужителі, предмети та дії, пов'язані з релігійним культом.

Сансара (санскр. – повторення народжень і смертей) – в іудаїзмі та буддизмі уявлення про єдиний ланцюг переходів душі з однієї оболонки в іншу.

Світові релігії – найбільш поширені монотеїстичні релігії, що в ході свого розвитку подолали національні кордони. Основні риси: космополітизм, ідея рівності всіх перед Богом, відмова від специфічної обрядовості, місіонерська активність, спрощення обрядів посвяти в нову віру.

Світогляд релігійний – система поглядів і уявлень, що відбивають ставлення віруючої людини до світу, її життєву позицію і ціннісні орієнтації.

Символ віри – короткий виклад основних догматів якої-небудь релігії, безумовне визнання якого є обов'язком віруючого.

Собор – 1) головний храм міста чи монастиря, де богослужіння проводить єпископ; 2) збори вищих представників церкви для вирішення питань віровчення, внутрішнього устрою, дисципліни й правил.

Спіритизм (від лат. spiritus – душа, дух) – містико-ідеалістичний напрям, послідовники якого вірять в існування потойбічного світу, духів і в

можливість спілкування з ними за допомогою визначених ритуалів. Посередником виступає медіум – особа, яка в особливому стані свідомості (трансі) нібито може спілкуватися з духами.

Сунна (араб. звичай, приклад) – Священний Переказ ісламу, викладений у вигляді висловів Мухаммеда і розповідей про його діяння людьми – хадисів. Хадиси передавалися усно, записані у VIII-XI ст.

Суфізм (від араб. «суф» – вовна) – містико-аскетичний напрям в ісламі. Суфії намагалися зрозуміти таємничий зміст коранічних одкровень, брали участь у пильнуваннях, дотримувалися додаткових постів з метою досягнення стану екстазу. Кінцевою метою вважали знищення своїх якостей як особистості й повне з'єднання з божественною істиною.

Т

Тайнства – обрядові дії в християнстві, якими, за вченням церкви, віруючому передається божественна благодать.

Теїзм (від грецьк. theos – бог) – форма вірувань і культу, пов'язана з уявленнями про Бога – творця світу.

Теодицея (від грец. theos – бог, dike – справедливість) – релігійно-філософське вчення, що доводить, що наявність у світі зла не суперечить уявленням про Бога як втілення Абсолютного Добра. Уперше поняття введено німецьким філософом Лейбніцем у книзі «Теодицея» (1710 р.).

Тотемізм (від індійськ. «от-отем» – його рід) – форма найдавніших вірувань, пов'язана з уявленням про надприродні кривні зв'язки даного роду чи племені з певним видом рослин чи тварин, явищ природи.

Трипітака (санскр. «три кошики») – збірник буддійської релігійно-канонічної літератури. Складається з трьох частин: віная-пітака (кошик правил поведінки), сутта-пітака (кошик сутр), абхідхарма-пітака (кошик тлумачення вчення).

Ф

Фетишизм (від порт. fetiço – зачарована річ) – форма найдавніших вірувань, сутністю якої є уявно-фантазійне надання деяким предметам неживої природи надприродної могутності.

Х

Харизма (від грецьк. charisma – божественний дарунок) – Божий дарунок, зроблений Святим Духом апостолам на 50-й день після Великодня.

Харизматики – 1) особи, які вірують в одержання харизми в цьому житті через безпосереднє спілкування з Богом; 2) рух у сучасному християнстві, спрямований на модернізацію релігійного життя, пошук нових форм культової практики. Властивий протестантизму, католицизму, православ'ю.

Храм – загальна назва будівель, призначених для відправлення релігійного культу. У кожній релігії храм має особливу назву: собор, костюль, мечеть, синагога. Храм – місце, де людина спілкується з Богом.

Християнство – одна з трьох світових релігій, найбільш численна за кількістю прихильників. З'явилося в I ст. н.е. у східних провінціях Римської імперії на ґрунті месіанських сект іудаїзму. Згідно з Х. засновник вчення – Ісус Христос, Син Бога, що за велінням Бога Отця зійшов на землю, олюднився через народження Дівою Марією, дав людям заповіді Нового Завіту (Нагорна проповідь, найбільш повний варіант – Євангеліє від Матвія, 5 гл.), постраждав на хресті заради спокути першородного гріха, воскрес і піднісся на небо як одна з іпостасей Святої Тройці, повинен зійти на землю, щоб здійснити Страшний Суд. Християнство запозичило від іудаїзму: Святе Письмо (Старий Завіт) і ряд елементів культу. Теоретичні джерела: філософія Філона Олександрійського, його вчення про Логос – Сина Божого, посередника між Богом і людьми та філософія неостойцизму – учення римського філософа Сенеки. З III ст. вищим законодавчим органом християнства стають церковні собори. Нікейський 325 р. і Константинопольський 381 р. собори затвердили Символ віри. З 324 р. Х. стає державною релігією Візантії, а згодом – світовою релігією.

Ц

Церква (від грецьк. *kiriake* – досл. Божий дім) – 1) християнська культова споруда з вівтарем і приміщенням для богослужіння; 2) тип релігійної організації, що склався в ході розвитку віровчення як спосіб регламентації відносин усередині релігійної громади і поза нею з державою, із суспільством. Характерні риси церкви: загальне віровчення і розроблена догматика, загальна релігійна діяльність, сувора ієрархія.

Цінності релігійні – сукупність ідей, норм поведінки, дій, за допомогою яких здійснюється задоволення духовних потреб віруючого. Перша група ціннісних понять: Бог, віра, молитва і т.д. Друга – реальні цінності, інтегровані в релігійну систему.

Ч

Чернецтво – поширена в ряді релігій форма реалізації ідеалу праведного життя, що припускає зречення світу, аскетизм.

Ш

Шаманство (від евенк. «саман» – знахар) – рання форма релігії, що спирається на віру в можливість спілкування людини з духом. Шаман – посередник між світом людей і світом духів, історично перший професійний служитель культу. Основний обряд Ш. – камлання.

Шаріат (від араб. «шаріа» – «вірний шлях до мети») – комплекс юридичних норм, принципів і правил поведінки, установлених у релігійному житті мусульманина. Ш. для віруючого – Божий закон, доведений мусульманам через Коран і хадиси.

Я

Язичництво – сучасна наукова назва давньої релігії, що існувала до прийняття світових релігій у всіх народів. Охоплює широкий спектр вірувань з найдавніших часів: віра в духів, культ предків, тотемізм, магія тощо. Уважається політеїстичною релігією, деякі з дослідників відносять до нього й енотеїстичні релігії.

Яхве – ім'я Бога в іудаїзмі. Давні іудеї наділяли ім'я Бога магічною силою, забороняли його написання і проголошення ІВНН. У Старому Завіті під цим написанням стояло слово Адонай (Господь мій). Християнські богослови, що звернулися в XVI ст. до єврейського тексту Біблії, стали читати його як Єгова. Значення самого слова точно не встановлено.

Навчальне видання

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ РЕЛІГІЇ

Автори:

ЄРЕМЕНКО Олександр Михайлович
ЗВОНІК Наталія Степанівна
КІЧУК Ярослав Валерійович
ЛИТВИНОВ Олександр Миколайович
РАШИДОВ Сейфулла Фейзулласвич
СМОЛІНА Ольга Олегівна
ФОРОСТЮК Олег Дмитрович

За заг. ред. О.М. Єременка, О.О.Смоліної

Технічний редактор Т.В. Погорелова
Оригінал-макет, коректор Т.В. Погорелова

Малюнки з обкладинки розроблені Freerik

Підписано до друку 22.12.2017.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір типогр. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. 16,0.
Тираж 300 екз. Вид. № 3136. Замов. № . Ціна договірна.

**Видавництво Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля**

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса видавництва: пр. Центральний, 59-а,
м. Северодонецьк, 93400
E-mail: vidavnictvosnu.ua@gmail.com

Надруковано:

Відділ технічного обслуговування СНУ ім. В. Даля
Адреса: просп. Центральний, 59-а
м. Северодонецьк, 93400